

VU Research Portal

Als kinderen meevieren

Zegwaard, A.W.

2006

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Zegwaard, A. W. (2006). *Als kinderen meevieren: Een onderzoek naar de discussie over kindercommunie binnen de kerken*. [, Vrije Universiteit Amsterdam]. Theologische Uitgeverij Narratio.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Anna Zegwaard

Als kinderen meevieren

Een onderzoek naar de discussie over
kindercommunie binnen de kerken

theologische uitgeverij

NARRATIO

Foto omslag: Rudolf van Bottenburg

ISBN 90 5263 924 8   NUR: 704
ISBN-13 978 90 5263 924 6

© 2006 theologische uitgeverij NARRATIO, Postbus 1006, 4200 CA Gorinchem
tel. 0183 62 81 88 fax 084 739 29 45 e-mail: verkoop@narratio.nl
Actuele informatie is te vinden op www.narratio.nl.
Onze uitgaven zijn ook te koop via de boekhandel en www.kerkboek.nl (ook in België).

Niets uit deze uitgave mag verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt worden door middel van druk, fotokopie, microfilm, digitale bestandskopie, luisterboek, Digi-boek, Internet-PDF of op welke andere wijze dan ook, behoudens voor eigen gebruik, zonder de voorafgaande toestemming van de uitgever c.q. de auteur. Citaten tot maximaal vier regels zijn toegestaan, grotere citaten vallen onder het overnamerecht waarvoor toestemming is vereist, tenzij gedaan in het kader van een recensie.

VRIJE UNIVERSITEIT

ALS KINDEREN MEEVIEREN

Een onderzoek naar de discussie over
kindercommunie binnen de kerken

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad Doctor aan
de Vrije Universiteit Amsterdam,
op gezag van de rector magnificus
prof.dr. L.M. Bouter,
in het openbaar te verdedigen
ten overstaan van de promotiecommissie
van de faculteit der Godgeleerdheid
op maandag 18 december 2006 om 13.45 uur
in de aula van de universiteit,
De Boelelaan 1105

door

Anna Wilma Zegwaard

geboren te Moerkapelle

promotor: prof.dr. N.A. Schuman
copromotor: dr. A.M. Lanser-van der Velde

Woord vooraf

In deze studie staat het vieren met kinderen centraal. De aandacht voor de leefwereld van kinderen is niet iets dat vanzelf ontstaan is. Het heeft me in anderen aangesproken. Hier wil ik enkele namen noemen van mensen die mij daarbij inspireerden. Daarnaast wil ik een aantal mensen bedanken die op een of andere manier direct betrokken waren bij het uitvoeren van dit onderzoek.

Een belangrijk thema in dit onderzoek is de erkenning van en waardering voor het eigene van het kind zijn. Terugkijkend realiseer ik me dat ik dit van huis uit heb meegekregen. Daarom draag ik dit boek op aan mijn ouders. Aanvankelijk verkeerde ik in de veronderstelling dat het vanzelfsprekend was dat je als kind meetelde, maar later ontdekte ik dat dit te maken heeft met een bewuste keuze van de volwassenen. Het plezier dat mijn moeder uitstraalde in haar werk als kleuterjuf en het beeld van mijn vader serieus in gesprek met zijn oppaskind, hebben mij geïnspireerd om te blijven zoeken naar vormen om de goede boodschap door te geven aan kinderen op een manier die bij hen past.

Hoe je rekening houdt met de leefwereld van kinderen en jongeren heb ik geleerd van mensen uit het jeugdwerk, met wie ik in een of andere manier heb samengewerkt. Zij hebben voorgedaan hoe het in de praktijk werkt. Over de liturgie, die een belangrijke rol speelt in dit onderzoek is, heb ik veel geleerd van de mensen met wie ik deel uitmaakte van het Samenwerkingsorgaan voor de Eredienst. Vooral aan degenen met wie ik mij verdiept heb in het onderwerp ‘eredienst en jongeren’, ben ik veel dank verschuldigd. Dat was ook de plaats waar mijn belangstelling gewekt werd voor het onderwerp kindercommunie.

Ik dank mijn promotor, prof.dr. Niek Schuman, die mij begeleidde bij de uitvoering van mijn onderzoek en bijstond met zijn deskundigheid op het gebied van liturgie. De vele gesprekken die we hadden, brachten me iedere keer weer verder en hij heeft me tot en met de afronding van deze studie met niet aflatende bemoediging en goede raad gemotiveerd. Destijds erfde hij mij als promovenda van prof.dr. Joop Boendermaker bij wie ik aan het onderzoek begon en van wie ik ook nadat hij mij had ‘overgedragen’ met een zekere regelmaat archiefmateriaal en tips over kindercommunie ontving.

Ook dr. Alma Lanser dank ik voor haar bijdrage als copromotor. Ze wist niet alleen veel over de theorie van de godsdienstpädagogiek, maar ze verstond ook de kunst als begeleider mij juist die vragen te stellen, die me verder hielpen in het onderzoek. Daarnaast kon ik altijd bij haar terecht voor de methodische kant van het onderzoek en wist zij met een enkele opmerking de dingen in het juiste perspectief te zetten. Verder dank ik prof.dr. Hijme Stoffels die mij met vele aanwijzingen geholpen heeft bij het onderzoek in de gemeenten.

Ik dank de mensen die meegedaan hebben aan het onderzoek in de gemeenten. Ze hebben mij thuis en in hun gemeente hartelijk ontvangen en waren steeds bereid mijn talloze vragen te beantwoorden. Zonder hun medewerking zou het praktische gedeelte over kindercommunie niet tot stand gekomen zijn.

Ik dank Maureen Smith die als native speaker de summary kritisch bekeken heeft en van de nodige wijzigingen voorzien. Met enig plezier constateerde ik dat zij af en toe mijn wat voorzichtige formuleringen omzette in duidelijke taal.

Tot slot bedank ik alle mensen om mij heen die heel veel geduld met me gehad hebben en me aangemoedigd hebben om door te gaan. Mijn man Rudolf heeft me niet alleen geholpen bij praktische zaken zoals de layout en alle andere technische kanten van het op schrift stellen, maar hij heeft ook van het begin af aan meegeleefd. Hoeveel dat meeleven ging, werd me duidelijk toen hij zonder aarzelen de foto voor de omslag koos. En die foto vertelt zijn eigen verhaal.

Apeldoorn, september 2006

Ter gedachtenis aan
Jansje Michiela Zegwaard-Blok en Ewoud Antonie Zegwaard

Inhoud

Woord vooraf 5

I Inleiding 11

- 1 Aanleiding tot het onderzoek 11
- 2 Opnieuw aandacht voor kindercommunie 13
- 3 Doelstelling en vraagstelling van het onderzoek 14
- 4 Afbakening van het onderzoek en definities 16
- 5 Werkwijze 17
- 6 Situering van het onderwerp binnen de praktische theologie 19
- 7 Indeling van het boek 20

II Oriëntatie op kindercommunie 21

- 1 Enkele kernmomenten uit de kerkgeschiedenis 21
  - 1.1 *Kindercommunie in de Vroege Kerk* 21
  - 1.2 *Ontwikkelingen in het Oosten en het Westen* 26
  - 1.3 *Kindercommunie bij de Hussieten* 29
  - 1.4 *Samenvatting kindercommunie in de Middeleeuwen* 30
  - 1.5 *Kindercommunie en de Reformatie* 30
  - 1.6 *Kindercommunie in de Nederlanden* 33
  - 1.7 *Kindercommunie en de Anglicaanse Kerk* 33
  - 1.8 *Samenvatting kindercommunie tijdens de Reformatie* 34
  - 1.9 *Kindercommunie in de eeuwen na de Reformatie* 35
  - 1.10 *Deelname aan het avondmaal in Nederland* 36
  - 1.11 *Voorlopige balans* 38
- 2 De twintigste eeuw: nieuwe aandacht voor kindercommunie 39
- 3 Kindercommunie in de theologische literatuur 43
  - 3.1 *Wie horen bij de gemeente die avondmaal viert?* 43
  - 3.2 *Het karakter van het avondmaal* 47
  - 3.3 *Leren vieren* 49
  - 3.4 *Toespitsing en samenvatting van kwesties in de literatuur* 50

III De discussie binnen de kerken 51

- 1 Kindercommunie in de periode 1962-1970 52
  - 1.1 *Nederlandse Hervormde Kerk* 52

1.2	<i>De discussie in de kerkbladen</i>	55
1.3	<i>De Gereformeerde Kerken in Nederland</i>	56
1.4	<i>De Evangelisch-Lutherse Kerk</i>	57
1.5	<i>Korte samenvatting van de eerste periode</i>	58
2	<i>Kindercommunie in de periode 1971-1986</i>	59
2.1	<i>De Nederlandse Hervormde Kerk</i>	59
2.2	<i>De discussie in de kerkbladen</i>	64
2.3	<i>Tussenbalans van de tweede periode</i>	66
2.4	<i>De Gereformeerde Kerken in Nederland</i>	67
2.5	<i>De discussie in de kerkbladen</i>	73
2.6	<i>Evangelisch Lutherse Kerk</i>	75
2.7	<i>Samenvatting van de discussie in de tweede periode</i>	76
3	<i>Kindercommunie in de SoW-Kerken na 1986</i>	77
3.1	<i>“Draagt elkanders vieringen”</i>	77
3.2	<i>De kerkbladen sinds 1989</i>	80
3.3	<i>Samenvatting van de discussie in SoW verband</i>	81
4	<i>De argumenten</i>	81
4.1	<i>Ecclesiologische argumenten</i>	82
4.2	<i>Ecclesiologische argumenten van historische aard</i>	84
4.3	<i>Ecclesiologische argumenten van kerkrechtelijke aard</i>	86
4.4	<i>Liturgische argumenten</i>	88
4.5	<i>Liturgische argumenten van historische aard</i>	90
4.6	<i>Pedagogische argumenten</i>	92
5	<i>Samenvatting van de discussie in de kerken</i>	95
 IV Het onderzoek in de gemeenten 97		
1	<i>Opzet en uitvoering van het onderzoek</i>	97
1.1	<i>Vraagstelling en keuze van de onderzoekseenheden</i>	97
1.2	<i>Methoden van dataverzameling</i>	98
1.3	<i>Beschrijving en verantwoording van de analysebeslissingen</i>	100
2	<i>Verslag van het onderzoek in de gemeenten</i>	101
2.1	<i>Weidedorp, portret van de gemeente</i>	101
2.2	<i>Verloop van de discussie in Weidedorp</i>	103
2.3	<i>De argumenten en achtergronden in Weidedorp</i>	104
2.4	<i>Bosplaats, portret van de gemeente</i>	106
2.5	<i>Discussie over en invoering van kinderkommunie in Bosplaats</i>	107
2.6	<i>Argumenten en achtergronden in Bosplaats</i>	108
2.7	<i>Tuinstad, portret van de gemeente</i>	110
2.8	<i>Verloop van de discussie in Tuinstad</i>	113
2.9	<i>Argumenten en achtergronden in Tuinstad</i>	114

3 Resultaten en samenvatting van het onderzoek	117
--	-----

V Vieren met kinderen 123

1 Resultaten van het onderzoek	123
--------------------------------	-----

1.1 Samenvatting van het voorafgaande	123
---------------------------------------	-----

1.2 Kindercommunie en de plaats van het kind in de eredienst	125
--	-----

1.3 Knelpunten	126
----------------	-----

2 De theologische voorwaarden	129
-------------------------------	-----

2.1 Kinderen begeleiden in geloof	129
-----------------------------------	-----

2.2 Kinderen als kinderen welkom	131
----------------------------------	-----

2.3 De lofprijzing	132
--------------------	-----

3 De pedagogische voorwaarden	137
-------------------------------	-----

3.1 Opnemen in de geloofsgemeenschap	137
--------------------------------------	-----

3.2 Aansluiten bij de leefwereld van het kind	138
---	-----

3.3 Geloofsbeleving door symbolen	143
-----------------------------------	-----

3.4 Pedagogische aspecten van avondmaal vieren	144
--	-----

4 Suggesties voor het vieren met kinderen	146
---	-----

5 Tot besluit	150
---------------	-----

Bijlage 1 Onderzoeksvragen 155

VRAGEN BIJ DE OBSERVATIE	155
--------------------------	-----

VRAGEN DIE GESTELD ZIJN TIJDENS DE INTERVIEWS	156
---	-----

Bijlage 2 Portretten 157

1 WEIDEDORP	157
-------------	-----

2 BOSPLAATS	161
-------------	-----

3 TUINSTAD	165
------------	-----

Summary 173

Literatuur 179

Register van auteurs 187

Beknopt register van zaken 189

I Inleiding

“... en ik denk er nog altijd aan als het avondmaal is, hoe ik daar alleen in die bank bleef zitten en mijn ouders daar naar de avondmaals-tafel gingen en dat ik dan dacht: ach, waarom mag ik dat niet; ik houd zoveel van Jezus en daar mag ik niet naar toe. Dat vond ik heel erg eigenlijk”, vertelt een vrouw. “Dat vond ik vroeger ook, maar ik vind toch dat kinderen moeten weten waar ze mee bezig zijn. Het avondmaal is alleen voor mensen die geloven en belijden. Wat blijft er van geloven nog over als zomaar iedereen aan mag gaan? In de kerk zijn orde en regels. Eerst belijdenis doen en dan pas naar het avondmaal”, merkt een oudere man op. Een derde is het daar niet mee eens. “Ja maar, als ik denk aan de Here Jezus die zei: ‘Laat de kinderen tot Mij komen...’, dan kun je kinderen toch niet weigeren? Wie zijn wij om uit te maken wie wel of niet welkom zijn...”. Ergens in Nederland praten gemeentelieden in groepjes van zes met elkaar over hun beleving van het avondmaal en over kindercommunie. Aan de sfeer is te merken dat ze zich betrokken voelen bij het onderwerp.

1 Aanleiding tot het onderzoek

Door mijn werkzaamheden in de gemeente en voor de landelijke kerk ben ik meerdere malen betrokken geweest bij discussies over kindercommunie. Daarbij viel het mij op dat er veel onduidelijkheden waren in de gesprekken over deelname van kinderen aan het avondmaal. Allerlei argumenten werden door elkaar heen gebruikt. Zo sprak men zich voor of tegen kindercommunie uit op grond van theologische, historische of kerkrechtelijke motieven, al dan niet gecombineerd met pedagogische visies. Ook gebeurde het nogal eens dat de een zich op de Schrift beriep om zijn visie te verdedigen, terwijl de ander met dezelfde tekst het tegendeel wilde bewijzen.

Bij de deelnemers aan de discussie bestond vaak geen overeenstemming over de waardering van de verschillende argumenten. Dit maakte het gesprek onoverzichtelijk en de deelnemers aan de discussie vonden het vaak moeilijk om aan elkaar uit te leggen wat zij belangrijk vonden en waarom. Als een kerkenraad uiteindelijk voor of tegen kindercommunie koos, werd meestal als bekend verondersteld waarom bepaalde argu-

menten doorslaggevend waren geweest. Dit had tot gevolg dat veel gemeenteleden nog vragen bleven houden na acceptatie of afwijzing van deelname van kinderen aan het avondmaal. De veelheid aan argumenten en de manier waarop ze gebruikt werden, maakten de discussie over kindercommunie ondoorzichtig.

Daarnaast bevreemdde het mij dat, wanneer er al positief beslist werd over kindercommunie, de vieringen niet een geheel ander karakter gingen krijgen. Gemeenteleden maakten zich vooral zorgen over een eventuele verandering van de sfeer bij het avondmaal. Men was bang dat de aanwezigheid van kinderen de dienst rumoerig zou maken en dat kinderen de plechtige sfeer zouden verstoren. Daarmee gaf de gemeente aan dat wat haar betrof kinderen zich moesten aanpassen aan de dienst zoals die was. Men vond dat er in de kindernevendienst genoeg ruimte was voor kinderen om op hun eigen manier de dienst te vieren.

Als lid van de Commissie Eredienst en Jongeren van het Samenwerkingsorgaan voor de Eredienst van de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde kerken in Nederland, werd ik geconfronteerd met het catechesemateriaal dat in gemeenten gebruikt werd om kinderen op het avondmaal voor te bereiden. De commissie kreeg de opdracht om het materiaal te rubriceren en na te gaan welke verschillende visies op kinderen en op het avondmaal in het materiaal voorkwamen. Het was de bedoeling dat de provinciale adviesorganen gemeenten zo beter konden helpen om materiaal te kiezen dat bij een bepaalde gemeente paste. In verreweg het meeste materiaal legde men de nadruk op het cognitieve element van het avondmaal. Slechts enkele methodes besteedden aandacht aan de beleving van kinderen en gaven aanwijzingen voor het vierend leren. Bovendien liet de pedagogische kwaliteit van aandachtsmomenten voor kinderen nogal eens te wensen over.

In het materiaal van instanties die kerken adviseerden over kerkelijk jeugdwerk, wordt vaak de klacht geuit dat kerkdiensten nog al eens kindonvriendelijk zijn. In de laatste decennia hebben deze adviesorganen talrijke brochures gepubliceerd met aanwijzingen hoe de gemeente meer rekening kan houden met kinderen in de dienst en bij het gemeentewerk. Zo verschenen vele kerst- en paasmappen met voorbeelden van diensten waarin jongeren en kinderen een belangrijke bijdrage leveren. Daarnaast boden de verschillende jeugdwerkorganen handreikingen aan om kerkenraden behulpzaam te zijn bij vraagstukken ten aanzien van de plaats van kinderen en jongeren in de gemeente. Ook in de literatuur over deze thematiek wordt regelmatig opgemerkt dat de

eredienst een viering van de hele gemeente zou moeten zijn (Klink 1976; Deurloo 1982; Zwaan 2001).

Sommige auteurs geven aanwijzingen hoe de gemeente kinderen bij de dienst zou moeten betrekken (*Dienstboek – een proeve* 1998; Lukken en De Wit 2000; Robbers 2001). Enkele jaren geleden publiceerde C. Gäbler-Kaindl (2000) de resultaten van een onderzoek naar de mogelijkheden om de liturgie voor meer generaties toegankelijk te maken. Zij geeft in haar boek aanwijzingen hoe door de vormgeving van de liturgie de dienst een viering van verschillende generaties zou kunnen zijn.

2 Opnieuw aandacht voor kindercommunie

Hoewel het inmiddels in de meeste gemeenten gebruikelijk is geworden dat kinderen het avondmaal meevieren, is er momenteel een tendens om in het kader van het verenigingsproces van de verschillende kerken de discussie over kindercommunie opnieuw te voeren. Daarbij wordt als argument aangevoerd dat besluiten die bepalend zijn voor de liturgie, gezamenlijk genomen moeten worden. Dit betekent dat op veel plaatsen een nieuwe oriëntatie op het onderwerp plaats vindt. Bij deze besprekingen kan men terugvallen op de literatuur over de argumenten voor of tegen kindercommunie uit de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw. Een van de eersten die aandacht aan het onderwerp besteedde was C. Pel. In zijn boek *Avondmaalgast en kerklid*, dat in 1968 gepubliceerd werd, gaat hij in op enkele theologisch aspecten van de nodiging van kinderen aan het avondmaal. Hij vindt dat het meevieren van het avondmaal los moet komen te staan van het doen van belijdenis en doet een aantal voorstellen voor de praktijk van kindercommunie.

In 1971 verscheen het boek *Kinderen aan het avondmaal?* van B.J. Aalbers. Hij geeft in zijn boek een historisch overzicht van kindercommunie en vat de tot dan toe gevoerde discussie in de theologische tijdschriften en de kerkbladen samen. In het laatste hoofdstuk levert hij zijn eigen bijdrage aan de discussie. Daarin toont hij zich een voorstander van de nodiging van kinderen aan het avondmaal, omdat de gemeente kinderen het avondmaal, als versterking van het geloof, niet mag onthouden.

Hoewel er meer artikelen en boeken over het onderwerp verschenen zijn, noem ik hier speciaal het internationale rapport ... *und wehret ihnen nicht!*. Dit verscheen in 1981 naar aanleiding van een conferentie over toelating van kinderen aan het avondmaal, die georganiseerd werd door de Commissie Geloof en Kerkorde en de Raad van Catechese van de Wereldraad van Kerken en de Evangelische Akademie Nordelbiem te Bad Segeberg. Dit rapport leverde een belangrijke bijdrage aan de dis-

cussie. Het bevat een aantal lezingen over kindercommunie, die op de conferentie gehouden zijn. In deze lezingen kwamen onder andere de volgende onderwerpen aan de orde: de betekenis van het avondmaal als maaltijd van de gemeente, de relatie tussen avondmaal en doop en de pedagogische aspecten van kindercommunie. Daarnaast geeft het een overzicht van de stand van zaken van kindercommunie in de kerken over de wereld, naar aanleiding van een onderzoek.

In *Abendmahl mit Kindern*, dat in 1981 verscheen, gaat E. Kenntner in een historisch overzicht op zoek naar meningen van een aantal theologen over het onderwerp kinderen en avondmaal. Daarna pleit hij voor toelating van kinderen aan het avondmaal op grond van bijbelse gegevens en bespreekt hij de meest voorkomende argumenten in de discussie over kindercommunie.

Hoewel er veel literatuur over de theologische argumenten voor of tegen kindercommunie is verschenen, is er nog geen wetenschappelijk onderzoek gedaan naar de vraag waarom er nog zoveel onduidelijkheid blijft bestaan over de plaats van kinderen in de avondmaalsviering, ook bij een 'ja' inzake kindercommunie. Het lijkt me zinvol om te onderzoeken waarom er nog zoveel verwarring over het onderwerp is, en zo een bijdrage te leveren aan de jongste discussie over kindercommunie en de plaats van kinderen in de eredienst.

3 Doelstelling en vraagstelling van het onderzoek

Als er meer helderheid komt in de discussie, kan een gemeente meer zicht krijgen op de verschillende aspecten van kindercommunie. Dit kan kerkelijke organen en gemeenteleden helpen bij gesprekken over kindercommunie. Daarnaast lijkt het mij van belang dat aan de orde komt welke onderwerpen bij het opnemen van kinderen in de vierende gemeente aandacht verdienen. De uitkomsten van het onderzoek willen aanknopingspunten bieden aan kerkelijke organen en gemeenten om een inventarisatie te maken van de aandachtspunten die belangrijk zijn bij de praktijk van het vieren met kinderen.

De doelstelling van het onderzoek luidt: een bijdrage leveren aan de verheldering in de discussie over kindercommunie, zodat betrokkenen bij de discussie - synodes, kerkenraden, theologen, ouders en andere gemeenteleden - meer zicht krijgen op aspecten van kindercommunie met oog op gesprekken over deze thematiek in de toekomst. Daarnaast heeft het onderzoek tot doel een bijdrage te leveren aan de praktisch-

theologische theorievorming over het opnemen van kinderen in de (avondmaal) vierende gemeente.

Hiermee kom ik tot de volgende vraagstelling:

Hoe is de discussie over toelating van kinderen aan het avondmaal verlopen en onder welke voorwaarden kan de participatie van kinderen aan de viering van de gemeente verbeterd worden?

De recente discussies over kindercommunie in de kerken staan niet los van het verleden. Een verkenning van het verschijnsel kindercommunie in de kerkgeschiedenis is noodzakelijk om het denken van de kerken hierover in een historische context te plaatsen. Hoewel in de geschiedenis kindercommunie lange tijd gebruikelijk was en in de katholieke kerk steeds een plaats heeft gehad, is het onderwerp pas vijftig jaar geleden weer aan de orde gekomen in de Nederlandse Hervormde Kerk, de Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden en later ook in de Gereformeerde Kerken in Nederland. Een nadere bestudering van de aanleiding tot en de reden van deze belangstelling krijgen dan ook de aandacht. Door na te gaan welke kwesties van het onderwerp kindercommunie in de theologische literatuur besproken werden, is het mogelijk een voorlopig overzicht te maken van onderwerpen die van belang zijn in de discussie over kindercommunie. Vervolgens onderzoek ik welke argumenten een rol speelden in de discussie in de voormalige Samen op Weg (SoW) kerken. Aan de hand van een onderzoek in een aantal gemeenten, ga ik na met welke achtergronden de argumenten te maken hebben.

Door een analyse van de argumenten en hun achtergronden wil ik ontdekken welke argumenten doorslaggevend zijn geweest bij de keuze voor of tegen kindercommunie en welke gevolgen deze argumenten hebben voor de huidige praxis van avondmaalsvieringen met kinderen. Tot slot stel ik de vraag welke belemmeringen er zijn om rekening te houden met de belevingswereld van kinderen bij avondmaalsvieringen. Om de centrale vraag te kunnen beantwoorden formuleer ik de volgende deelvragen over de verschillende fasen van de discussie over kindercommunie.

- 1a. Wat was in grote lijnen de visie op kindercommunie in de kerkgeschiedenis? Welke typen argumenten worden er gebruikt voor of tegen kindercommunie?*
- 1b. Waarom kwam kindercommunie onder de aandacht van de voormalige SoW-kerken vanaf de jaren zestig in de vorige eeuw?*

- 1c. *Welke aspecten van kindercommunie kwamen in de literatuur aan de orde?*
2. *Welke typen argumenten werden er gebruikt in de discussie over kindercommunie in de voormalige SoW-kerken?*
- 3a. *Welke argumenten werden gebruikt in de onderzochte gemeenten en met welke achtergronden zijn deze argumenten verbonden?*
- 3b. *In hoeverre bestaat er een overeenkomst tussen de discussie in de kerken en die welke gevoerd is in de gemeenten?*
- 3c. *Welke argumenten en achtergronden waren doorslaggevend bij de keuze voor of tegen kindercommunie?*
- 4a. *Welke invloed hadden deze argumenten en hun achtergronden op het vieren met kinderen?*
- 4b. *Waren er belemmeringen om rekening te houden met de belevingswereld van kinderen bij avondmaalsvieringen met kinderen? Zo ja, welke?*

4 Afbakening van het onderzoek en definities

De vraag naar het opnemen van kinderen in de viering binnen de kerken van de hele wereld is een te breed onderwerp. In deze studie beperk ik mij, afgezien van een korte historische oriëntatie op het onderwerp, tot de toelating van kinderen aan het avondmaal in de voormalige SoW-kerken: de Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden, de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Nederlandse Hervormde Kerk.

In deze studie definieer ik de term *kindercommunie* als het deelnemen van kinderen aan het avondmaal met de volwassenen. In de discussie over kindercommunie is steeds sprake geweest van het begrip *kinderen* als *niet-volwassenen*. Dit heb ik overgenomen, omdat zowel in de gemeenten als in de literatuur het begrip *kinderen* in de breedste zin van het woord wordt gehanteerd. Soms worden de termen *tieners* en *jongeren* genoemd als men hen wil onderscheiden van kinderen tot en met de basisschoolleeftijd. Als men over kindercommunie spreekt bedoelt men over het algemeen kinderen vanaf de leeftijd waarop ze in de kerk komen tot een jaar of achttien, de leeftijd die in de kerkorde van de Nederlandse Hervormde Kerk genoemd werd in verband met de openbare geloofsbelijdenis. Als in de discussie de leeftijd een belang-

rijke rol speelt, hanteer ik een meer nauwkeurige aanduiding van het begrip *kinderen*.

In deze studie is vooral aandacht besteed aan de vragen over deelname aan de viering door kinderen van de basisschoolleeftijd. De participatie van jongeren aan de avondmaalsviering komt slechts zijdelings aan de orde. Deelname van jongeren aan het avondmaal heeft een eigen problematiek. Dit verdient een apart onderzoek.

Een andere term die een nadere toelichting nodig heeft, is *avondmaal*. In deze studie gebruik ik zoveel mogelijk de termen die gebruikelijk zijn in een specifieke kerk of in een bepaald tijdvak uit de kerkgeschiedenis. Zo zal bij de bespreking van de Reformatie het woord *avondmaal* vaker voorkomen en in de Vroege Kerk en de Middeleeuwen zullen de woorden *eucharistie* en *eucharistieviering* het meest gebruikt worden. Er zijn ook gedeelten waarbij ik de verschillende termen afwissel om de leesbaarheid te bevorderen. Om de avondmaalsviering in de eredienst als onderdeel van de liturgie aan te duiden komen de namen *Maaltijd van de Heer* en *Tafel van de Heer* voor.

Met *participatie van kinderen aan de viering van de gemeente* is bedoeld: kinderen de gelegenheid geven om, in het midden van de gemeente, overeenkomstig de mogelijkheden die kinderen hebben, de bedoeling van de liturgie en datgene wat de liturgische handelingen verbeelden, te ervaren.

Een andere beperking van het onderzoeksgebied betreft de groep die onderzocht wordt. Op het eerste gezicht lijkt het logisch dat bij het onderwerp kindercommunie de mening van kinderen gevraagd wordt. Omdat het een onderzoek naar doorslaggevende argumenten voor of tegen kindercommunie en hun achtergronden betreft, is hiervoor niet gekozen. De keuze voor of tegen kindercommunie en het serieus nemen van de gevolgen die dat heeft voor de plaats van kinderen in de eredienst, zijn verantwoordelijkheden die volwassenen in de gemeente op zich moeten nemen. Om na te gaan wat kinderen vinden van hun plaats in de eredienst en het aangaan aan het avondmaal is een onderzoek met een andere probleemstelling nodig.

5 Werkwijze

Een praktisch-theologisch onderzoek is een handelingsonderzoek (Heitink 1993, 216). Mijn onderzoek is gericht op een verandering in de praktijk van het samen vieren met kinderen. Ik volg daarbij de aanpak die G. Heitink aangeeft voor de beantwoording van een praktisch-

theologische vraagstelling en benader de problematiek vanuit drie perspectieven: het hermeneutische, empirische en het strategische perspectief.

Allereerst komt het hermeneutische perspectief aan de orde. Daarbij ga ik in op de vraag waarom kindercommunie juist in de laatste veertig jaar van de vorige eeuw in de protestantse kerken opnieuw onder de aandacht is gekomen. Het onderzoek begint met een verkenning van het verschijnsel kindercommunie in de kerkgeschiedenis. Daarmee wordt het in een historische context geplaatst. Daarna geef ik aan welke factoren een rol speelden bij de verandering in het denken over kindercommunie. Vervolgens ga ik na welke lijnen er zijn te ontdekken in de wetenschappelijke literatuur over de beweegredenen van theologen en kerken om al dan niet voorstander te zijn van kindercommunie.

Het empirische deel van dit onderzoek valt uiteen in twee delen: een documentenonderzoek en een onderzoek in enkele gemeenten. De documenten betreffen synodeverslagen en rapporten van de synoden en daarnaast artikelen die in kerkbladen zijn verschenen naar aanleiding van de discussie in de synoden. Kindercommunie werd in de jaren zestig van de vorige eeuw een steeds terugkerend agendapunt van de synodevergaderingen van de toenmalige SoW-kerken. Eerst heb ik onderzocht welke typen argumenten in die discussie gebruikt werden en welke rol de verschillende argumenten speelden in de verschillende fasen van die discussie, bij de besluitvorming en bij de nodiging van kinderen aan het avondmaal. Vervolgens heb ik die argumenten gerubriceerd.

Het tweede deel van het onderzoek betreft een onderzoek in drie gemeenten die in verschillende stadia van de discussie over kindercommunie verkeerden. De conclusies van de bestudering van de documenten heb ik geconfronteerd met de uitkomsten van het onderzoek in de gemeenten om te zien of dit meer verduidelijking gaf over de achtergronden van de argumenten. Door analyse van het materiaal blijkt welke aspecten van kindercommunie een belangrijke rol spelen in de verschillende fasen van de toelating van kinderen aan het avondmaal en in hoe verre de keuze voor kindercommunie gevolgen had voor de visie op de plaats van kinderen in de eredienst. De status van het empirisch onderzoek is exploratief. Ik pas een explorerende benadering toe, omdat er nog weinig bekend is over de motieven van gemeenten om ondanks het 'ja' inzake kindercommunie weinig rekening te houden met kinderen in de dienst. Daarbij zijn de methoden van dataverzameling gebruikt die in het kwalitatief onderzoek gangbaar zijn: participerende observatie, open interview en het verzamelen van documenten. Kwalitatief onderzoek

kan als volgt gedefinieerd worden: “onderzoek waarbij men overwegend gebruik maakt van gegevens van kwalitatieve aard en dat als doel heeft onderzoekproblemen in of van situaties, gebeurtenissen en personen te beschrijven en te interpreteren” (Baarda, De Goede en Teunissen 1998, 15).

Tenslotte komt het strategische perspectief aan de orde. Onder strategisch handelen verstaat Heitink beleidsmatig, planmatig, methodisch handelen (1993, 196). Het onderzoek is dan ook bedoeld om een verandering te weeg te brengen in het denken over en omgaan met kinderen in de gemeente. Het is de bedoeling dat participatie van kinderen aan de viering niet alleen een onderdeel van het beleidsplan van de gemeente is, maar ook werkelijkheid gaat worden in de beleving van de gemeente. Het onderzoek loopt uit op een aantal concrete handelingssuggesties, door de uitkomsten van het onderzoek te confronteren met theorieën uit de theologie en de godsdienstpedagogiek. Daarbij lever ik een bijdrage aan de praktisch-theologische theorievorming over het vieren van de gemeente door voorwaarden te formuleren waaronder de participatie van kinderen aan de viering van de gemeente verbeterd kan worden.

6 Situering van het onderwerp binnen de praktische theologie

Het onderzoek heeft plaats binnen de liturgiewetenschap. Bij de overwegingen om kinderen wel of niet aan het avondmaal te nodigen, speelt de betekenis en plaats van het avondmaal in de viering een belangrijke rol. Daarnaast gaat het uiteindelijk over de vormgeving van de liturgie in vieringen met kinderen. Ook het liturgiehistorische aspect van het avondmaal komt aan de orde. Daarnaast heeft het onderzoek een godsdienstpedagogische invalshoek omdat inzicht in de belevingswereld van kinderen van belang is bij het samen vieren met kinderen.

Heitink (1993) onderscheidt als handelingsvelden binnen de praktische theologie onder andere het veld van de menselijke religiositeit. Ook het vak godsdienstpedagogiek valt hieronder. Het vak liturgiek hoort thuis in het veld van de kerk als gemeenschap van gelovigen. Omdat dit onderzoek zowel het terrein van de liturgiek als dat van de godsdienstpedagogiek bestrijkt, heeft het zijn plaats binnen de praktische theologie. Binnen dit veld komen ook de ecclesiologische vragen aan bod, waarbij de aandacht vooral uitgaat naar het functioneren van de gemeente. Het gaat hier dus om de praktisch-theologische aspecten van de ecclesiologie. Met name de relatie tussen het accepteren van kindercommunie, de visie op de kinderdoop en die op de plaats van

kinderen in de gemeente komt in het onderzoek aan de orde. Hoewel kwesties over de relatie doop, avondmaal en belijdenis aansluiten bij de systematisch-theologische aspecten van de ecclesiologie, ga ik in dit onderzoek dus vooral in op de praktisch-theologische kant van de zaak.

7 Indeling van het boek

Na bovenstaande inleiding (I) waarin de vraag- en doelstelling geformuleerd worden, schets ik in hoofdstuk II enkele *historische* achtergronden die van belang zijn voor het onderwerp. Daarbij beschrijf ik summier een aantal momenten in de kerkgeschiedenis waarop er een verandering in de visie op kindercommunie of een nadere bezinning daarop plaatsvond. Na een beschrijving van de factoren die een hernieuwde belangstelling voor kindercommunie veroorzaakten, volgt een overzicht van de kwesties die in de *theologische literatuur* genoemd worden.

In hoofdstuk III beschrijf ik het onderzoek naar de *kerkelijke discussie* zoals die gevoerd is in de synodevergaderingen en de kerkbladen en geef ik tot slot een overzicht van de argumenten die gebruikt zijn. Het onderzoek dat in *drie gemeenten* plaatsvond, wordt in hoofdstuk IV beschreven. Na de beschrijving van de aanpak van dat onderzoek, geef ik weer hoe de discussie verlopen is en welke argumenten er gebruikt werden en met welke achtergronden deze te maken hadden.

In hoofdstuk V lever ik, na een kort overzicht van dat wat er in het onderzoek naar voren gekomen is over de achtergronden van de argumenten, een bijdrage aan de *praktisch-theologische theorievorming* met betrekking tot de plaats van kinderen in de eredienst. Tot slot geef ik enkele *suggesties* om kinderen bij de dienst te betrekken.

II Oriëntatie op kindercommunie

De discussie over kindercommunie die in de tweede helft van de twintigste eeuw ontstond, is niet nieuw. Uit de kerkgeschiedenis blijkt dat er door de eeuwen heen verschillende visies op de deelname van kinderen aan de eucharistie zijn geweest. In dit hoofdstuk benader ik het onderwerp kindercommunie vanuit het hermeneutisch perspectief. Daarbij komen drie aandachtsvelden aan de orde. Eerst verken ik het onderwerp in zijn historische context. Daartoe besteed ik aandacht aan enkele momenten uit de geschiedenis van kindercommunie (1). In dit kader zoek ik een antwoord op de vragen hoe in grote lijnen de visie was op kindercommunie in de kerkgeschiedenis en welke argumenten er voor of tegen kindercommunie gebruikt werden. Daartoe bestudeer ik eerst kindercommunie in de eerste eeuwen na Christus en daarna de ontwikkeling van deze praktijk in het Oosten en in het Westen. Een apart aandachtspunt daarbij is de avondmaalsopvatting van de Hunsieten. Vervolgens komt aan de orde welke gevolgen de Reformatie, het Piëtisme en de Verlichting voor de visie op kindercommunie hadden. Daarna noem ik een aantal ontwikkelingen in de kerken en in de maatschappij, die ertoe geleid hebben dat kindercommunie in de tweede helft van de twintigste eeuw opnieuw onder de aandacht kwam van de protestantse kerken (2). Tot slot geef ik een impressie van de kwesties die bij het onderwerp kindercommunie in de theologische literatuur aan de orde komen (3).

1 Enkele kernmomenten uit de kerkgeschiedenis

1.1 Kindercommunie in de Vroege Kerk

Over de oorsprong van kindercommunie in de Vroege Kerk tasten we, evenals over die van de kinderdoop, in het duister. In de eerste berichten over de erediensten wordt niets gezegd over deelname van kinderen aan de eucharistieviering. Dit kan betekenen dat het gebruikelijk was dat kinderen meevierden of dat dit juist niet het geval was. Om na te gaan in hoeverre het waarschijnlijk was dat ze deelnamen aan de avondmaalsvieringen, kan het verhelderend zijn om na te gaan welke plaats kinderen in de eredienst hadden. Vanaf de derde eeuw na Christus komt

deelname van kinderen aan de eucharistie enkele malen meer expliciet ter sprake. Met name Cyprianus en Augustinus besteden in hun werk aandacht aan het onderwerp kindercommunie.

Kinderen in de eredienst in de Vroege Kerk

Hoewel de plaats van kinderen in de gemeente niet apart aan de orde komt in het Nieuwe Testament, kan men uit opmerkingen in de brieven van de apostelen hierover enkele dingen afleiden. Men dacht en leefde in de wereld van het Nieuwe Testament meer vanuit de gemeenschap dan vanuit de individuele beslissing. Daar wijzen de zogenaamde ‘oikos’ teksten op. Deze teksten noemen naast de persoon waarover zij iets vertellen ook zijn huis. Zo staat Handelingen 10:2 dat Cornelius, de hoofdman te Caesarea met zijn gehele huis een vereerder van God is. In Handelingen 16:15 en 33 wordt verteld dat zowel Lydia als de cipier van Filippi met hun hele huis gedoopt worden. Ook uit de manier waarop in de brieven over de gemeente gesproken wordt, blijkt dat de gemeenschapsgedachte overheerste.

De bijeenkomsten van de gemeente vonden meestal plaats bij een van de leden thuis. Kinderen hoorden daar bij en ze gingen mee naar de samenkomsten, hoewel er niet speciaal rekening met hen gehouden werd, gezien het verhaal over Eutychus in Handelingen 20. In de brieven aan de Kolossenzen en Efeziërs worden kinderen naast andere groepen van de gemeente apart aangesproken (Ef. 6:1-2; Kol. 3:20). Dit wijst op hun aanwezigheid bij de samenkomsten van de gemeente, waar de brieven gelezen werden (Strange 1996, 70-72).

Wat betreft eventuele deelname van kinderen aan het avondmaal in de Vroege Kerk zijn de volgende punten van belang. Bij de beschrijving van de wekelijkse eucharistieviering wordt in de *Didachè* uitdrukkelijk vermeld dat niet-gedoopten uitgesloten werden van de maaltijd. “Laten slechts zij die gedoopt zijn in de Naam van de Heer eten en drinken van uw Eucharistie. Want de Heer heeft hierover gezegd: ‘Geef het heilige niet aan de honden’” (*Didachè*, IX, 5). Dat doop en avondmaal nauw met elkaar verbonden waren, zien we ook bij Justinus Martyr. Hij beschrijft in zijn *Eerste Apologie* uit 150 na Christus een avondmaalsdienst waarin de doop bediend werd. Pasgedoopten vierden onmiddellijk na de doop de eucharistie (Justinus, *Apologie* I, 65; gevonden bij: Kenntner 1989, 188). Het is onduidelijk of ook gedoopte kinderen de avondmaalsgaven ontvingen. Gezien de nauwe band tussen doop en avondmaal en de waarschijnlijkheid dat kinderen in die tijd bij de samenkomsten aanwezig waren, zou het heel aannemelijk zijn om te vermoeden dat gedoopte kinderen deelnamen aan deze vieringen. De eerste expliciete berichten over kindercommunie vinden we echter pas

in de geschriften van Cyprianus, in de *Apostolische Constituties* en in het werk van Augustinus.

Cyprianus

Cyprianus, bisschop van Carthago vanaf 246, legt in zijn geschriften verband tussen zijn visie op kindercommunie en zijn visie op het avondmaal als maaltijd van de gemeente. Over de gedoopten zegt hij dat zij deel hebben aan de goddelijke gaven die ons in de doop geschonken worden (*Ep.* 64,2 en 3,1). Nadat ze in de Heilige Geest gedoopt zijn, drinken de nieuwgeborenen uit de kelk van de Heer (*Ep.* 63,8,3). Ook bij de uitleg van de teksten Johannes 3:5 en 6:53 benadrukt hij de relatie tussen doop en avondmaal. Niet door de doop alleen, maar door beide sacramenten wordt men lid van de christelijke gemeente. Degenen die regelmatig deelnemen aan het avondmaal, horen bij de gemeente. Volgens hem komen kinderen net zo goed in aanmerking voor de doop als volwassenen en horen kinderen door de doop bij de gemeente die avondmaal viert. Twee vertellingen uit *De Lapsis* illustreren dit. In hoofdstuk 25 staat het verhaal over een meisje uit een christengemeenschap dat tijdelijk bij een min wordt ondergebracht als haar moeder moet vluchten voor een vervolging. De min overhandigt het meisje aan de magistraten die haar laten deelnemen aan een heidens maaltijdritueel. Als het kind later met haar ouders herenigd is, wordt ze meegenomen naar een avondmaalsviering. Het kind verzet zich tegen het eten en drinken van brood en wijn. Haar lichaam kan het avondmaal niet ontvangen. “Het avondmaal kon niet in een lichaam of een mond blijven die ontwijfd was...” (*De Lapsis* 25). In hoofdstuk negen beschrijft hij hoe zuigelingen die door de ouders naar heidense offerdiensten meegenomen worden, op de jongste dag zullen zeggen: “Wij hebben zelf niets gedaan en we hebben ook niet het brood en de beker van de Heer versmaad...” (*De Lapsis* 9). Wat men ook van deze verhalen vinden mag, voor Cyprianus was het vanzelfsprekend dat gedoopte kinderen deel uitmaken van de gemeente en daarom bij de eucharistieviering horen.

Apostolische Constituties

De verwijzing naar deelname van kinderen aan de eucharistie in de *Apostolische Constituties* geeft aan dat dit in de eerste eeuwen als normaal werd ervaren. De *Apostolische Constituties* wordt gedateerd circa 380 na Chr. Hoewel het een geschrift uit de vierde eeuw is, betreft het de liturgische praktijk uit eerdere tijd. Het is namelijk een soort kerkordelijke en liturgische compilatie van oudere documenten zoals de *Didachè*, *Apostolische Traditie* en *Leringen der apostelen* (Schuman 2001, 35). Bij een beschrijving van het verloop van de eredienst staat

een lijst die de volgorde aangeeft waarin de aanwezigen communiceren. “Vervolgens communice de bisschop en daarna de priesters, de diakenen, de subdiakenen, de lectoren, de zangers, de asceten, en de vrouwen: nl. de diakonessen, de maagden en weduwen, daarna de kinderen, en tenslotte, ingetogen, met schroom en eerbied, zonder gerucht te maken, geheel het volk” (*Apost. Const.* VIII, 13, 14; vertaling gevonden bij: Hermans 1983, 128).

Augustinus

Augustinus besteedt in zijn geschriften zowel aandacht aan de kinderdoop als aan de kindercommunie. Zijn opvattingen over het avondmaal en zijn visie op kinderen zijn met elkaar verweven. Kinderen vindt hij niet te klein om het avondmaal te ontvangen. Integendeel, de ideale gang naar het avondmaal is niet rationeel (*En in Ps.* 33, I en II). Door deel te nemen aan het sacrament wordt men als een kind (*In Ioan. Ev. Tract.* 26,1). De ideale avondmaalsganger typeert hij als de gelovige die het sacrament ontvangt als een kind. In vertrouwen op God en zonder kritiek neemt hij de gave van de Zoon aan.

Augustinus vindt, net als Cyprianus, het avondmaal essentieel voor het gemeente zijn. De deelname aan het avondmaal bouwt en bewaart de kerk, omdat dit het één zijn met Christus in stand houdt (*In Ioan. Ev. Tract.* 26, 18). Hij vindt dat op grond van Johannes 6:53 ook kinderen het avondmaal moeten ontvangen. Als kinderen gedoopt zijn, hebben zij deel aan het leven in Christus maar hoe kan dat zonder deel te hebben aan zijn lichaam? (*In Ioan. Ev. Tract.* 26, 13).

Daarnaast benadrukt hij de noodzaak van het sacrament voor het heil van het kind. Een kind is in staat te zondigen, want zelfs bij zuigelingen zijn de eigenschappen die men later bij een volwassen mens aantreft, al aanwezig. Augustinus verduidelijkt dat met de beschrijving van een voorval. “Zo zijn de ledematen van een klein kind in hun zwakheid onschuldig, maar niet zijn ziel. Met eigen ogen heb ik een jaloers kind gezien; hij kon nog niet spreken, maar met een bleek gezicht en met nijldige blik keek hij naar zijn zoogbroeder” (*Confessiones*, I, VII, 11). Bij Augustinus is het avondmaal enerzijds essentieel voor het gemeente zijn en anderzijds noodzakelijk voor het heil van de individuele gelovige, ook voor kinderen omdat zij al jong tot zonde in staat zijn. Doordat hij niet het begrip van het avondmaal als voorwaarde voor deelname stelt, maar het mystieke element van de eucharistie benadrukt, is kindercommunie voor hem vanzelfsprekend.

Overige berichten

Een opmerkelijk bericht over de rol van kinderen in de eredienst staat in het reisverhaal van Egeria. Ze beschrijft hoe in Jeruzalem – dat zij tussen 381 en 384 bezocht – de kinderen een belangrijke taak hebben in de dienst. Als de diaken tijdens de voorbeden van de vesper een van de namen noemt, die men wil gedenken, antwoorden de kinderen telkens met *kyrie, eleison* en ze vermeldt erbij: “Hun stemmen zijn ontelbaar vele” (*Reisverhaal Egeria* 24, 5; vertaling Ledegang 1991, 74). Ook met Palmpasen vervullen zij in de eredienst een belangrijke rol bij het verbeelden van de intocht. “En alle kinderen die er in deze plaatsen zijn, ja zelfs degenen die zo klein zijn dat ze nog niet op hun voeten kunnen lopen, houden de ouders op hun schouders, terwijl ze allemaal takken vasthouden, sommigen van palmen, anderen van olijven. En zo begeleidt men de bisschop, zoals destijds de Heer is begeleid” (*Reisverhaal Egeria*, 31, 3; vertaling Ledegang 1991, 85). Over de liturgie van de zondag in de kerk die zij bezoekt, schrijft ze “daar worden volgens de gebruikelijke ritus al die dingen gedaan, die op de dag des Heren overal gebeuren” (*Reisverhaal Egeria* 25: 1, vertaling Ledegang 1991, 79). Het valt niet uit het verslag op te maken of kinderen deelnamen aan de eucharistie, omdat het verloop van deze vieringen kennelijk als bekend werd verondersteld.

Dat kindercommunie niet door iedereen vanzelfsprekend gevonden werd, kan worden afgeleid uit een opmerking van Pseudo-Dionysius Areopagita in *De Ecclesiastica Hierarchia* uit de vijfde of het begin van de zesde eeuw. Daarin verdedigt hij zowel de kinderdoop als de zuigelingencommunie, omdat er kritische geluiden waren te horen over deze kerkelijke praktijken. Hij vindt de traditie waarin kleine kinderen beide sacramenten ontvangen waardevol, omdat kinderen zo opgenomen worden in de kerk en door een goede leraar opgevoed kunnen worden in de heilsgeheimen (*De Eccl. Hier.* VII, 3, 11).

Nabeschuwing

In de Vroege Kerk waren doop en avondmaal nauw met elkaar verbonden. Cyprianus benadrukt dat zowel volwassenen als kinderen door de doop en door de viering van het avondmaal tot de gemeente behoren. Hier vinden we dus het argument dat kinderen door de doop bij de gemeente horen, die avondmaal viert. Dit noem ik een ecclesiologisch argument, omdat het te maken heeft met opvattingen over het begrip gemeente zijn en wie van die gemeente deel uitmaken. Uit de geschriften van Augustinus blijkt dat hij van mening is dat gedoopte kinderen evenals volwassenen deelname aan het avondmaal nodig hebben, want eucharistie schenkt leven en is heilsnoodzakelijk. In deze traditie wordt

de doop als de verlossing en het avondmaal als de schenking van leven gezien. Opmerkelijk in het werk van Augustinus is zijn typering van de ideale avondmaalsganger, waarbij hij naar de afhankelijkheid van kinderen verwijst. Hij ziet het avondmaal als heilsnoodzakelijk waarbij de deelnemer in dankbaarheid de gave van de Heer ontvangt. De argumenten die Augustinus voor het deelnemen van kinderen aan de eucharistie hanteert, hebben vooral te maken met zijn visie op het karakter van het avondmaal. Dit noem ik een liturgisch argument.

1.2 Ontwikkelingen in het Oosten en het Westen

Na de eerste eeuwen maakte de praktijk van zuigelingen- en kindercommunie in het Westen een andere ontwikkeling door dan in het Oosten. In dit gedeelte beschrijf ik de diverse opvattingen over deelname van kinderen aan de eucharistie en wat dit betekende voor de kindercommunie in de Middeleeuwen. Aparte aandacht verdienen de Hussieten, voor wie kindercommunie een essentieel punt was.

In de Oosters-Orthodoxe Kerk is men trouw gebleven aan de praktijk van zuigelingencommunie. Gedoopten, of het nu volwassenen of kinderen zijn, nemen deel aan de eucharistie. Net als in de Vroege Kerk werd het avondmaal gezien als heilsnoodzakelijk, omdat naar de woorden van Johannes 6 het deelhebben aan het brood leven betekent. Doop, zalving met de Heilige Geest en eucharistie zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Door de doop behoort men tot het lichaam van Christus, de avondmaalvierende gemeente. Dit is in de Oosterse Kerk door alle eeuwen heen onveranderd ook voor kinderen geldig geweest. Zoals het in een uitspraak van de theoloog Argenti kernachtig wordt samengevat: “Dürfen wir denn Kindern das Brot des Lebens unter dem Vorwand vorenthalten, dass ihnen Begriffe wie ‘Transsubstantiation’ oder ‘Konsubstantiation’ oder die Funktion der Epiklese in der Liturgie unverständlich sind?” (Argenti 1981, 74). Omdat communie onder twee gestalten als door God geboden gezien wordt, krijgen pasgedoopte zuigelingen zowel brood als wijn. In de Oosters-Orthodoxe Kerk behoort een lepeltje dan ook tot het liturgisch gerei (Kenntner 1989, 189).

Het Westen

In het Westen zijn daarentegen verschillende ontwikkelingen ten aanzien van kindercommunie te onderscheiden. In sommige kerkelijke gebieden waar zuigelingen- en kindercommunie gepraktiseerd werden tot in de Late Middeleeuwen, vond men vooral de heilsnoodzakelijkheid van het sacrament belangrijk. Zo legt bijvoorbeeld in de negende eeuw

Walter van Orléans het accent op het persoonlijke heil. Hij schrijft dat de priester iets moet bewaren van het avondmaalsbrood zodat hij het onmiddellijk kan toedienen aan een zieke of een kind (parvulus). Diegene hoeft dan niet te sterven zonder de troost van het sacrament. De relatie tussen doop en avondmaal kwam in het Westen tot uiting in het gebruik dat kinderen direct na de doop brood en wijn ontvingen. De Ordo Romanus schrijft voor dat kinderen geen eten mogen krijgen tussen de doopbediening en het ontvangen van de avondmaalsgaven. Paus Paschalis II (pontificaat 1099-1118) vond dat men bij de communie rekening moest houden met de fysieke gesteldheid van jonge kinderen en van zieken. Hij gaf de raad om voor hen het brood in de wijn te dopen, zodat ze de gaven gemakkelijk tot zich konden nemen (gevonden bij: Kenntner 1989, 189).

Een andere tendens die langzamerhand te bespeuren viel, was een zekere voorzichtigheid ten aanzien van kindercommunie. Aan het eind van de zesde eeuw besloot het concilie van Macon (585) dat na de mis het overgebleven geconsacreerde brood, vochtig gemaakt met wijn, aan de kinderen gegeven moest worden, nadat ze net als de priester gevast hadden. Vanaf de Vroege Middeleeuwen raakte de opvatting steeds meer verbreid, dat na de consecratie brood en wijn veranderen in het lichaam en bloed van Christus. Er ontstond een toenemende huiver voor de veranderde elementen (Wegman 1991, 181). Uit angst dat kinderen niet genoeg eerbied voor brood en beker zouden hebben, werd er een aantal voorstellen gedaan om het gebruik van de geconsacreerde elementen door kinderen te vermijden.

Tijdens het derde Concilie van Tours in de negende eeuw werd, met een beroep op 1 Korintiërs 11:27-29, priesters aangeraden kinderen niet zomaar gewijd brood en wijn te geven. Bisschop Odo van Parijs verbood in 1175 zelfs om kinderen geconsacreerd brood te geven. Als compensatie mochten ze de wijn, waarmee de beker omgespoeld werd, drinken (gevonden bij: Kenntner 1989, 189).

Ondanks deze ontwikkeling was het in veel bisdommen nog steeds de gewoonte om pasgedoopten – in die tijd meestal zuigelingen – het avondmaal toe te dienen onder één gestalte, namelijk de wijn. Door de opkomst van de transsubstantiatieleer verdween in het begin van de dertiende eeuw het gebruik van de beker door de leken. Dat betekende tevens het einde van de zuigelingencommunie. Er ontstonden op verschillende plaatsen andere rituelen om kleine kinderen bij de eucharistie te betrekken. Zo kregen in sommige kerken pasgedoopte zuigelingen na de doop ongewijde wijn. In andere kerken brachten ouders kleine kinderen naar het altaar op de moment waarop ze vroeger het brood

ontvangen zouden hebben. In Korinte kende men het gebruik om op het moment van de viering zuigelingen in wijn geweekte graan in de mond te leggen (Holeton 1981, 83).

Jaren des ondersheids

Toen de transsubstantiatieleer een belangrijke rol ging spelen in de kerk, werd het begrip *jaren des ondersheids* van groot belang bij vragen inzake deelname aan de communie. Hoewel kinderen in de Middeleeuwen bij het leven van alledag hoorden en betrokken werden bij bijzondere gebeurtenissen zoals processies en optochten, werd de volledige integratie van kinderen in de volwassenenwereld gefaseerd. Men onderscheidde drie fasen in het opgroeien: de *infantia*, van baby tot zeven jaar, de *pueritia*, van zeven tot veertien jaar (voor meisjes: tot twaalf jaar), en jongeren tot 21 of 25 jaar bevonden zich in de *adolescentia*. Tijdens de eerste fase kregen kinderen de ruimte voor spel en groei (Shahar 1990, 99-100).

Als kinderen in de tweede leeftijdsfase kwamen, begon hun leertijd om actief deel te nemen aan het leven van de volwassenen. Voor meisjes betekende dit dat ze moesten leren om allerlei huishoudelijke taken te doen. Jongens gingen een vak leren of kregen taken op het land of bij het huis. Meestal was dit ook de fase waarin het kind het vormsel ontving. Vanaf zeven jaar werden de biecht en de communie een plicht, omdat men ervan uitging dat kinderen vanaf die leeftijd de verantwoordelijkheid dragen voor de zonden die ze begaan, en daarom de eucharistie nodig hebben voor hun zielenheil.

Toen op het vierde Lateraans concilie (1215/16) het dogma van de transsubstantiatieleer officieel werd vastgesteld, werd bepaald dat kinderen de eerste communie pas mochten ontvangen als ze de jaren des ondersheids bereikt hadden, de leeftijd waarop het kind verondersteld werd de hostie van gewoon brood te kunnen onderscheiden. Over de juiste leeftijd voor de eerste communie zijn veel verschillende opvattingen geweest. Ten tijde van het concilie werd daarmee zeven jaar bedoeld. Thomas van Aquino was van mening dat kinderen pas op tien- of elfjarige leeftijd de jaren des ondersheids bereiken. Al snel werd de leeftijd voor de eerste communie tussen de tien en veertien jaar. Dit had niet alleen te maken met de reserve van priesters om jonge kinderen het geconsacreerde brood geven, maar ook met het feit dat de meeste volwassen kerkleden niet of nauwelijks deelnamen aan de eucharistie. Zij vonden het daarom niet zo belangrijk dat hun kinderen al jong ter communie gingen. Bovendien was de gift die bij die gelegenheid aan de kerk gegeven moest worden, voor de minder draagkrachtigen een reden om de eerste communie uit te stellen (Browe 1930, 29-36). Toen deze

praktijk eenmaal gegroeid was, verklaarde het concilie van Trente in 1562 dat kinderen die nog niet de jaren des onderscheids bereikt hadden, niet verplicht zijn om de communie te ontvangen omdat het tot die leeftijd niet heilsnoodzakelijk is. In de Rooms-Katholieke Kerk bleef na de Contrareformatie verschil van mening bestaan over de leeftijd voor de eerste communie. De Jansenisten vonden dat men pas vanaf achttien of twintig jaar ter communie mocht gaan.

Pas in 1910 kwam er een ingrijpende verandering ten aanzien van de leeftijd waarop kinderen de eerste communie deden. Paus Pius X bepaalde in *Quam singularis*, dat met de jaren des onderscheids zeven jaar bedoeld is. Vanaf die leeftijd kunnen kinderen door het begaan van zonde de doopgenade verliezen. Door de verstrengeling van biecht en communie viel de leeftijd voor de eerste communie samen met de leeftijd voor de eerste biecht.

1.3 Kindercommunie bij de Hussieten

Aan het eind van de veertiende eeuw groeide in Bohemen verzet tegen de bestaande avondmaalspraktijk, waarin leken nauwelijks deelnamen aan de eucharistie. Er ontstond een beweging die genoemd werd naar een van hun belangrijkste vertegenwoordigers, Johannes Hus. Voor de Hussieten was de eucharistie een gemeenschapsmaal, dat de gemeente sticht en onderhoudt. Dit uitgangspunt bracht hen tot de invoering van de ‘lekenkelk’, de beker waaruit door alle gemeenteleden die het avondmaal vierden, gedronken werd, en niet alleen door de priester zoals in de katholieke kerk in die tijd gebruikelijk was. Hun opvatting over het avondmaal had ook tot gevolg dat de Hussieten regelmatig het avondmaal vierden en dat zij daarbij kinderen uitnodigden. Daarvoor grepen zij terug op het gegeven dat tot in de twaalfde eeuw alle gedoopten de eucharistie meevierden. Daarnaast verwezen ze naar de opvattingen van onder andere Cyprianus en Augustinus. Communie onder beide gestalten was bestemd voor de hele gemeente, jong en oud. Niet alleen de relatie tussen doop en avondmaal, maar ook het eschatologische aspect van de eucharistie speelden een belangrijke rol bij hun avondmaalsvisie.

Door hun avondmaalspraktijk kwamen zij in conflict met de kerkelijke overheden. Tijdens het concilie van Basel werd kindercommunie twee keer besproken. De vertegenwoordigers van de officiële leer waren doof voor de argumenten van de Hussieten; communie voor kleine kinderen werd verboden. Ondanks het verbod weigerden de Hussieten zich erbij neer te leggen, omdat de deelname van de jongsten aan het avondmaal voor hen een wezenlijk beginsel was. Later, toen de Hussieten in de zestiende eeuw opgingen in het Duitse protestantisme, verdween de

gewoonte dat kleine kinderen deelnamen aan het avondmaal weer (Holeton 1981, 87).

1.4 Samenvatting kindercommunie in de Middeleeuwen

Na de eerste eeuwen is kindercommunie in het Oosten en in sommige bisdommen in het Westen gebruikelijk gebleven. Dit is het gevolg van de opvatting over de eucharistie die ook bij Augustinus te vinden is, namelijk dat de gelovige de sacramenten nodig heeft voor het persoonlijk heil. Anderzijds ging de kerk onder invloed van de transsubstantiatieleer steeds meer voorwaarden stellen aan deelname aan de eucharistie. Kinderen moesten in staat zijn om eerbiedig met de gaven om te gaan. Zo ging het begrip ‘jaren des onderscheids’ een belangrijke rol spelen en werd de leeftijd voor de eerste communie steeds hoger. Na het afschaffen van de lekenkelk raakte in een groot gedeelte van de kerk in het Westen zuigelingencommunie in onbruik. De voorwaarde die men stelde aan kindercommunie had te maken met de opvatting dat de eucharistie een heilige maaltijd is. Deze opvatting over het karakter van het avondmaal werd gecombineerd met de visie die men had op kinderen. De theologen waren van mening dat ergens tussen het zevende en elfde levensjaar kinderen in staat waren om de hostie van gewoon brood te onderscheiden en eerbiedig genoeg met het heilige brood om te gaan.

Temidden van deze ontwikkelingen was de visie van de Hussieten heel opmerkelijk. Kinderen hoorden bij de gemeente die avondmaal viert. Zij zetten hun argumenten kracht bij door naar de Vroege Kerk te verwijzen. Zo combineerden zij hun ecclesiologische motieven met een argument van historische aard.

1.5 Kindercommunie en de Reformatie

De Reformatie bracht nieuwe opvattingen over de Maaltijd van de Heer met zich mee. De reformatoren verwierpen de avondmaalsleer van de Rooms-Katholieke Kerk. Niet de transsubstantiatieleer bepaalde de voorwaarde voor de toegang tot het avondmaal, maar datgene wat de apostel Paulus zegt over zelfbeproeving in verband met het avondmaal (1 Korintiërs 11:28).

Daarbij hechtten ze veel waarde aan de catechese, als versterking van het geloof. Na de catechese was het gebruikelijk dat men een geloofsbelijdenis aflegde. Dit was een belangrijk moment in het leven van de gelovige. Maar over de aard van die geloofsbelijdenis en over de leeftijd waarop men die deed dachten de reformatoren verschillend. Daarnaast hadden zij niet altijd dezelfde visie op het avondmaal en kindercommunie.

Luther

Luther vond dat gemeenteleden regelmatig catechismusonderwijs moesten krijgen. Hij was een voorstander van een jaarlijks geloofs-onderzoek. Het begrip confirmatie na catechese was niet nieuw. De Waldenzen kenden dit al als sacrament en volgens Erasmus was de confirmatie een bevestiging van de doopbelofte. Luther veranderde de theologische inhoud van de confirmatie en verbond deze met de toegang tot het avondmaal. De communicant moet een zekere geloofskennis hebben, zodat hij weet waar het bij het avondmaal om gaat (Nijenhuis 1974, 311). Zonder kennis van het geloof mochten gemeenteleden niet deelnemen aan het avondmaal. Maar hij kon zich ook voorstellen dat iemand die toegang vroeg tot het avondmaal zoveel geloofskennis had, dat hij maar één keer ondervraagd hoefde te worden (Nijenhuis 1974, 311). Hij vond dat kinderen de tekst van de *Kleine Catechismus* moesten kennen en dat ze moesten weten wat de verschillende gedeelten betekenden. Eén of twee keer per jaar werden, als voorbereiding op de avondmaalsviering, de kinderen ondervraagd (Pel 1969, 60). Luther vond dat ze de tekst van de catechismus moesten verstaan. In hoeverre een persoonlijke geloofsbelijdenis van de kinderen verwacht werd, is niet helemaal duidelijk, maar gezien de leeftijdsgrens van zeven jaar die Luther hanteerde, lijkt het niet waarschijnlijk dat hij van de kinderen een persoonlijk geloofsbelijdenis verwachtte. Kinderen beleden het geloof der kerk.

Calvijn

Calvijn was voorstander van een frequente avondmaalsviering. Door het lijden van Christus vaak te gedenken, wordt het geloof versterkt. Bovendien is het avondmaal een aansporing om God te loven en versterkt het de onderlinge band van de liefde, die herkenbaar is in de eenheid van het lichaam van Christus (*Institutie* IV, XVII, 44). Voor hem horen geloof, belijden, lofprijzing en avondmaal bij elkaar. Calvijn houdt een pleidooi voor de onderwijzing van kinderen in plaats van het vormsel, opdat “de kinderen of de aankomende jongelieden rekenschap zouden afleggen van hun geloof” (*Institutie* IV, XIX, 13). Kinderen moesten, zoals Calvijn het uitdrukte, “de tedere kinderleeftijd te boven zijn”. Het avondmaal was voor diegenen die “in staat zijn het lichaam en bloed des Heren te onderscheiden, hun eigen consciëntie te onderzoeken, de dood des Heren te verkondigen en de kracht daarvan te overwegen” (*Institutie* IV, XVI, 30). Hij drong er bij de ouders op aan hun kinderen naar het catecheseonderwijs te sturen en hen niet mee te nemen naar het avondmaal voordat het onderricht voltooid was, en ze de geloofsbelijdenis hadden afgelegd. Hij stelde zich voor dat een kind van

tien jaar zich aan de gemeente zou aanbieden om belijdenis des geloofs af te leggen. Het kind zou dan ondervraagd worden over de kennis van het geloof. Als het iets niet wist, of minder goed begreep, dan zou het onderwezen worden. “Zo zou het dan het enige, ware en zuivere geloof, waarmee het volk der gelovigen eendrachtig de enige God dient, onder getuige en ten aanschouwen der kerk belijden” (*Institutie* IV, XIX, 13). Kinderen kregen catechetisch onderricht uit een aan hen aangepaste versie van de catechismus. Het leerboek voor kinderen bevatte het Gebed des Heren, het Apostolicum en de Tien Geboden. Aan de belijdenis ging een geloofsonderzoek vooraf. Dit onderzoek vond plaats in tegenwoordigheid van de gemeente (Nijenhuis 1974, 309). Calvijn sprak van een geloofsbelijdenis. In verband met het afleggen van de belijdenis noemt Calvijn de leeftijd van tien jaar, maar in de praktijk was het meestal elf tot twaalf jaar (Nijenhuis 1974, 310/311).

Bucer en Zwingli

Martin Bucer heeft vooral de nadruk gelegd op de persoonlijke aanvaarding van de doopbelofte. Hij vond niet alleen de geloofskennis belangrijk, maar ook ‘enige tekenen van wedergeboorte’. Bij hem was de confirmatie een afsluiting van de catechetische voorbereiding met geloofsonderzoek en geloofsbelijdenis. Daarnaast betekende het dat men lid van de gemeente werd en daarmee toegang kreeg tot het avondmaal. Op de belijdenisvragen werd een antwoord in de ikvorm verwacht. Bucer nam de bevestiging – met handoplegging – als aparte liturgische handeling op in de dienst. Door de sterke nadruk die hij legde op het persoonlijke geloof, veronderstelde belijdenis doen bij hem een zekere mate van rijpheid. Dit betekent dat de leeftijd bij Bucer voor toelating tot het avondmaal hoger lag dan bij Luther en Calvijn (Nijenhuis 1974, 312).

Zwingli zag evenals Erasmus en Bucer de confirmatie als een vernieuwing van de doopbelofte. Voor hem was het belijden geen eenmalige handeling. Hij vond dat kinderen twee keer per jaar ondervraagd moesten worden nadat ze catechese gevolgd hadden. Ze moesten vervolgens de doopbelofte herhalen omdat dit voor Zwingli een noodzakelijke aanvulling op de doop was (Pel 1968, 54). De relatie tussen avondmaal en belijdenis werd meer verondersteld dan uitgesproken. Twee keer per jaar vond de belijdenis plaats, in de paastijd en de kersttijd (Nijenhuis, 1974, 312).

1.6 Kindercommunie in de Nederlanden

Ook in de Nederlanden was het gebruikelijk dat oudere kinderen het avondmaal meevierden. In de artikelen van het Convent van Wezel (1568) worden kinderen naast de volwassenen vermeld als avondmaalsgangers. De kerkorde van de Nederduitse vluchtelingengemeente te Londen bevat een aantal voorschriften ten aanzien van kindercommunie. Ze kregen catechetisch onderricht voordat ze toegelaten werden (Nijenhuis 1974, 306). Via de Londense gemeente kwam in de Nederlanden een speciale uitgave in omloop van een verkorte catechismus van Micron voor het catechetisch onderricht aan kinderen. De nationale synode van Dordrecht (1578) besloot dat Microns korte onderzoek van het geloof naast de Heidelbergse Catechismus gebruikt mocht worden (Nijenhuis 1974, 314/315). Over de leeftijd van de toelating tot het avondmaal zijn geen bepaalde voorschriften, maar gezien de klacht dat jongeren van vijftien tot zeventien jaar nog steeds niet naar het avondmaal gingen, mag men veronderstellen dat de gangbare leeftijd voor belijdenis doen en toelating tot het avondmaal dezelfde was als die in de vluchtelingengemeente, ongeveer veertien jaar (Nijenhuis 1974, 307). Er was dus eerder sprake van jongerencommunie dan van kindercommunie.

1.7 Kindercommunie en de Anglicaanse Kerk

In de Anglicaanse kerk waren de sacramenten een privé-aangelegenheid. Kinderen werden in kleine kring op verzoek gedoopt, en in de eredienst waren er maar enkele gemeenteleden die nableven om de eucharistie te vieren. In de zestiende eeuw had Thomas Cartwright als vertegenwoordiger van de puriteinen kritiek op het feit dat de kerk zich weliswaar reformatorisch noemde, maar dat de praktijk van de sacramenten onveranderd was gebleven. De sacramenten zouden een uitdrukking van de gemeenschap van de kerk moeten zijn. De puriteinen vonden dat alleen kinderen van meelevende gemeenteleden gedoopt mochten worden, en dat heel de gemeente de eucharistie zou moeten vieren. In de zeventiende eeuw spitste deze discussie over de kinderdoop zich toe op de vraag of kleine kinderen gedoopt moeten worden. De tegenstanders van kinderdoop confronteerden de voorstanders ervan met de tegenstrijdigheid in de toenmalige praktijk ten aanzien van doop en avondmaal. Kinderen werden wel gedoopt, maar mochten niet naar het avondmaal. Later gebruikt Jeremy Taylor in zijn werk *Liberty of Prophesying* (1647) dit argument in een pleidooi voor kindercommunie. Hij stelt dat kinderdoop en kindercommunie bij elkaar horen. Hoewel de argumenten van voorstanders van kindercommunie zeer overtuigend waren, kregen zij niet de kans deze praktijk in te

voeren. Doordat de Anglicaanse Kerk in die tijd weer tot staatskerk werd hersteld, moest zij allerlei richtingen herbergen. Een discussie over kindercommunie kreeg daarbij geen kans.

In de tweede helft van de zeventiende eeuw borduurden de *nonjurors* voort op het vraagstuk van de kindercommunie. Deze geestelijken hadden hun naam te danken aan het feit dat ze weigerden de eed van trouw aan Willem III van Oranje en Mary Stuart af te leggen. De nonjurors wilden de doopcommunie voor volwassenen en kinderen weer in ere herstellen. Een belangrijke vertegenwoordiger van hen, Thomas Deacon, was van mening dat de eucharistie een feest is, waaraan de gelovige deelneemt om te laten zien dat hij bij de gemeente hoort. Wegblijven betekent dat men andere goden aanhangt of tot een andere groep behoort. Jong en oud nemen deel aan de eucharistieviering als teken van het feit dat ze bij de gemeente horen. De nonjurors werden door het parlement uit hun ambt ontzet, maar de groep bleef bestaan en hield zelf kerkdiensten en voerde zuigelingen- en kindercommunie weer in (Holeton 1981, 88/89).

1.8 Samenvatting kindercommunie tijdens de Reformatie

De kerken van de Reformatie verwierpen de doopcommunie, die in de Vroege Kerk gebruikelijk was. Geloofsonderricht nam niet alleen een belangrijke plaats in bij de opvoeding, maar ook bij de voorbereiding op de avondmaalsviering. Kinderen hoorden volgens de reformatoren pas bij de avondmaalvierende gemeente als ze voldoende geloofskennis hadden. Doordat de reformatoren een relatie legden tussen de toelating tot het avondmaal en de geloofsbelijdenis, werd niet zozeer de leeftijd het criterium voor toelating tot het avondmaal als wel de geloofskennis en de manier waarop de kinderen hun geloof moesten belijden. Bij Luther en Calvijn, die kinderen vanaf respectievelijk zeven en tien jaar toelieten, werd van kinderen alleen een belijdenis van het geloof van de kerk verwacht. Bij Bucer lag de leeftijd voor de belijdenis hoger omdat hij de nadruk legde op het persoonlijke element in de belijdenis.

In de Anglicaanse Kerk heeft een stroming bestaan die een vurig pleidooi gehouden heeft voor een nauwere relatie tussen doop en avondmaal en daarmee tussen kinderdoop en kindercommunie. Zowel de overweging om kinderen na de doop toe te laten als die om hen pas na een geloofsbelijdenis bij de avondmaalsviering welkom te heten, zijn ecclesiologische argumenten omdat deze, zoals ik die aan het eind van paragraaf 1.1 aangegeven heb, verwijzen naar de voorwaarde waaronder men deel uitmaakt van de gemeente die avondmaal viert.

1.9 Kindercommunie in de eeuwen na de Reformatie

In de zeventiende en achttiende eeuw hadden twee stromingen, het Piëtisme en het Rationalisme, grote invloed op het kerkelijk leven. Daarnaast veranderde de visie op de plaats van kinderen in kerk en maatschappij. Dit had dan ook gevolgen voor de leeftijd van belijdenis doen en daarmee voor kindercommunie. De vertegenwoordigers van het Piëtisme legden de nadruk op de persoonlijke geloofsovertuiging (Boon 1991, 143). Volgens hen ging het er in de catechese niet om, dat kinderen in de leer van de kerk werden onderwezen, maar dat zij tot het persoonlijk geloof kwamen. Het ging om ‘kennis van het hart’. De confirmatie werd vooral gezien als bekrachtiging van de doopbelofte door de confirmant. De nadruk kwam te liggen op de bekering. Dit gaf aan de confirmatie het karakter van een volwassenendoop. De aspecten ‘lid worden van de kerk’ en ‘toelating tot het avondmaal’ werden afhankelijk van het persoonlijk belijden (Pel 1968, 69/70). Het Rationalisme legde de nadruk op de rede, het gezonde verstand. De invloed die het Rationalisme op het kerkelijk leven en de theologie had, kwam onder andere tot uiting in kritiek op het dogma. De kerk moest zich niet laten overheersen door al die dingen in de leer die tegen het verstand indruisen. De catechisanten moesten de stof niet uit het hoofd leren, maar begrijpen en zelfstandig verwerken (Pel 1968, 72). Het begrip mondigheid ging een grote rol spelen bij de confirmatie. “Door zijn belofte neemt de confirmant de zedelijke verantwoording voor het verdere leven over. Het doopverbond wordt vernieuwd en voltooid” (Pel 1969, 61). Met de confirmatie krijgt de mondig geworden confirmant een aantal rechten, zoals toegang tot het avondmaal, kiesrecht en de mogelijkheid om peet te worden (Pel 1968, 72). Door de nadruk op eigen verantwoordelijkheid en de persoonlijke bekering ging de leeftijdsgrens voor het doen van de confirmatie omhoog. Jongeren deden belijdenis op veertien- tot zestienjarige leeftijd, bij het verlaten van de school. Daardoor ontstond de gewoonte, dat aan het eind van het schooljaar op Palmpasen de confirmatie plaatsvond (Pel 1968, 74). De verandering in de aard van het belijdenis doen was er de oorzaak van dat avondmaal vieren steeds meer bij de volwassenheid ging horen.

Scheiding tussen de wereld van kinderen en die van volwassenen

In de achttiende en negentiende eeuw kwam er, onder andere door de invloed van Locke en Rousseau, een verandering in de visie op kinderen en daarmee op het omgaan met kinderen. Volgens Locke was opvoeden een kwestie van begeleiden en stimuleren. Hoewel hij geloofde dat men elk kind door de opvoeding kan vormen tot een redelijk denkend mens, vond hij dat opvoeders rekening moesten houden met het eigene van elk

kind (Cunningham 1995, 64). Rousseau was van mening dat het kind zo natuurlijk mogelijk opgevoed moest worden, zonder het te belasten met regels en lessen. Het kind moest de gelegenheid krijgen kind te zijn en op te groeien (Cunningham 1995, 67). Mede door hun opvattingen verbreidde zich langzamerhand de visie dat kinderen recht hebben op het kind zijn en hun kindertijd. Het kind is van nature onschuldig en afhankelijk. Het is de taak van de opvoeders om kinderen zo lang mogelijk in hun eigen kinderwereld te laten blijven. Er kwam een grote hoeveelheid kinderlectuur en opvoedkundige geschriften op de markt (Cunningham 1995, 188). Steeds meer kinderen uit middenklasse gingen naar school.

Dit gold niet voor de kinderen uit de arbeidersklasse. Bij deze groep werd aan het eind van de achttiende eeuw de zondagsschool populair, omdat zij door de week moesten werken. Ze kregen naast de godsdienstige opvoeding ook een algemene vorming. Hoewel er in Engeland al in de zeventiende eeuw zondagsscholen voorkwamen, steeg vanaf 1780 het aantal in korte tijd heel snel door het werk van Robert Raikes (Laqueur 1976, 24 en 25). In Noord-Amerika en Europa werden steeds meer activiteiten speciaal voor kinderen georganiseerd. Veel liefdadigheidsorganisaties bekommerden zich om het lot van de minder bevoorrechte kinderen en er ontstonden allerlei bewegingen die opkwamen voor de rechten van kinderen. Uiteindelijk bewerkten zij dat kinderarbeid werd afgeschaft. Aan het eind van de negentiende eeuw werd in steeds meer landen het schoolgaan verplicht. Deze factoren versterkten het ideaal dat kinderen recht hebben op hun kindertijd. Kinderen werden in het gezin en in de maatschappij naar de kinderkamer en de school verwezen, en zo kwam er een scheiding tussen de kinderwereld en de wereld van de volwassenen.

1.10 Deelname aan het avondmaal in Nederland

Onder invloed van het Piëtisme en het Rationalisme werd de leeftijd voor belijdenis doen steeds hoger. Avondmaal vieren hoorde bij de wereld van de volwassenen waar kinderen steeds minder deel van uitmaakten, zoals uit de vorige paragrafen blijkt. In Nederland werkten in de negentiende eeuw daarnaast nog twee factoren in de hand dat kinderen en jongeren van de avondmaalstafel verdwenen. Enerzijds was er langzamerhand een verandering opgetreden in de beleving van het avondmaal en anderzijds werd de leeftijd voor catechese en belijdenis verhoogd. Voor de avondmaalsbeleving was de invloed van de liturgische ontwikkeling van grote invloed. Vanaf het begin van de negentiende eeuw werd in het Algemeen Reglement, onder invloed van koning Willem I, bepaald dat de formulieren voor doop en avondmaal

verkort mochten worden gebruikt, evenals de formuliergebeden. Bovendien kreeg de predikant de vrijheid om zelf de lezingen te kiezen. Zo werd de liturgie steeds meer afhankelijk van de keuze van de predikant, en veranderde de kerkdienst van karakter. Kenmerkend voor de dienst waren lange preken, weinig kerkzang, één of twee gebeden en één of geen lezing. “De kerkdienst werd een preekdienst” (Lescrauwaet 1957, 46).

Het avondmaal werd één of twee keer per jaar gevierd, waarbij de viering op Goede Vrijdag vanaf het midden van de negentiende eeuw verplicht werd. Zo verschoof de avondmaalsviering van Paasmorgen naar Goede Vrijdag. Zij werd beleefd als een herinnering aan het lijden en sterven van Christus. Men had geen behoefte aan een frequente avondmaalsviering, want men zag het avondmaal slechts als een teken. De nadruk lag op het Woord en de navolging van Christus. Men vierde het avondmaal uit eerbied voor de vaderen, maar het werd niet als een wezenlijk onderdeel van de dienst ervaren (Van der Schoot 1950, 101). Vond men het in de zeventiende eeuw nog een zorgelijke ontwikkeling dat veel jongeren niet aan het avondmaal deelnamen, in de negentiende eeuw werd dit niet meer als een probleem ervaren.

Na de scheiding tussen kerk en staat viel in de negentiende eeuw de catechese weer onder de verantwoordelijkheid van de kerk. Het werd de gewoonte dat kinderen pas na het doorlopen van de school catechese volgden en niet, zoals tot die tijd gebruikelijk was, op school. Toen de leeftijdsgrens voor de maatschappelijke volwassenheid in de negentiende eeuw omhoog ging, deden jongeren pas de ‘Konfirmatie’ op ongeveer achttienjarige leeftijd (*Deelneming aan het avondmaal* 1974, 13). Sinds 1817 ontstond het gebruik dat de openbare belijdenis in de dienst op Palmzondag afgelegd werd, omdat in deze dienst de voorbereiding op de avondmaalsviering van Goede Vrijdag plaatsvond. Men ging spreken van de bevestiging tot lidmaten. Bij de openbare belijdenis werd de nadruk gelegd op de persoonlijke beslissing in plaats van op tafelgemeenschap (Vrijlandt 1987, 115). Dit alles betekende dat belijdenis doen en deelneming aan het avondmaal tot het (bijna) volwassen zijn ging horen. Dit is zo gebleven totdat in de tweede helft van de twintigste eeuw de relatie tussen de openbare geloofsbelijdenis en de toelating tot het avondmaal ter discussie werd gesteld.

Samenvatting: kindercomunie in de eeuwen na de Reformatie

Door het Piëtisme werd steeds meer de nadruk gelegd op de ‘kennis van het hart’ en door het Rationalisme op het begrijpen. Om het avondmaal te kunnen vieren moest men eerst begrijpen wat het geloof inhield en zijn persoonlijke geloof belijden. Dit betekende dat de leeftijdsgrens

voor het deelnemen aan het avondmaal omhoog ging in de eeuwen na de Reformatie. De avondmaalsviering was voor kinderen onbereikbaar geworden. De argumenten om kinderen niet aan de avondmaalstafel toe te laten, waren het gevolg van de ecclesiologische opvatting dat iemand na de geloofsbelijdenis hoort bij de gemeente die avondmaal viert. Daarbij speelden ook pedagogische inzichten een rol. Iemand kan pas een persoonlijk geloof belijden of begrijpen wat het avondmaal betekent als hij volwassen is.

1.11 Voorlopige balans

In dit overzicht heb ik niet een uitgebreid verslag geboden van de wijze waarop kindercommunie al dan niet in de geschiedenis van de kerk gepraktiseerd is. Ik heb mij beperkt tot de aanduiding van enkele kernmomenten ter zake, in het bijzonder tot die waarop een omslag plaatsvond in de opvattingen en praktijk van kindercommunie.

In de Vroege Kerk was er een nauwe band tussen doop en avondmaal. Kindercommunie was in eerste instantie een logisch gevolg van de invoering van de kinderdoop. In de Middeleeuwen werden vraagtekens bij deze praktijk gezet. Aan de ene kant heerste de opvatting dat kinderen de eucharistie nodig hebben voor hun zielenheil en aan de andere kant vond men dat de gewijde elementen te heilig waren om aan kinderen te geven. De vraag werd niet zozeer of kinderen mochten deelnemen aan de communie, maar op welke leeftijd ze voor het eerst ter communie mochten gaan. Na de Reformatie werd de geloofsbelijdenis voorwaarde voor toelating tot het avondmaal. Naarmate het persoonlijke element in de belijdenis meer benadrukt werd, ging de leeftijd voor belijdenis doen en daarmee voor avondmaal vieren omhoog.

De visies op kindercommunie en het al dan niet nodigen van kinderen aan het avondmaal, hingen vooral samen met de visie op de ecclesiologie, de opvatting over het karakter van het avondmaal en de visie op kinderen en op hun plaats in de kerk.

Zo komt het beeld naar voren dat daar waar een kerk zichzelf in de eerste plaats ziet als een gemeente, zoals in de Vroege Kerk, bij de Hussieten en de nonjurors binnen de Anglicaanse Kerk, kinderen aan het avondmaal deelnemen. Maar daar waar brood en wijn te heilig worden voor de (jonge) gemeenteleden, en/of de officiële geloofsbelijdenis een voorwaarde is voor deelname aan het avondmaal, verdwijnt kindercommunie uit het gezichtsveld omdat kinderen daar nog niet aan toe zouden zijn.

2 De twintigste eeuw: nieuwe aandacht voor kindercommunie

In de tweede helft van de vorige eeuw werd het onderwerp kinderen aan het avondmaal weer actueel in de protestantse kerken. Er zijn drie redenen te noemen voor deze interesse in kindercommunie. Allereerst nam in de twintigste eeuw in veel protestantse kerken de belangstelling voor liturgie toe. Daarnaast veranderde de opvatting over de plaats van kinderen in de maatschappij en in de kerk. Er werd steeds meer rekening gehouden met de jonge gemeenteleden en in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw werd in veel gemeenten deelname van kinderen aan het avondmaal aan de orde gesteld. Een derde factor die een rol speelde, was de oecumene. Door de contacten met kerken waarin kindercommunie gebruikelijk was, ging men zich afvragen hoe de positie van de eigen kinderen en jongeren was bij oecumenische diensten.

De Liturgische Beweging

Aan het eind van de negentiende eeuw en in het begin van de twintigste eeuw groeide langzamerhand een hernieuwde belangstelling voor liturgie. Dit had verschillende oorzaken. Zoals we gezien hebben in paragraaf 1.10 was de kerkdienst een dienst geworden waarbij vooral de predikant aan het woord was. Bij deze ontwikkeling werden vraagtekens gezet. Zo dwongen de Afscheiding en de Doleantie de hervormde kerk tot nadenken over haar functioneren. Daarnaast baarde het snel teruglopende kerkbezoek zorgen. Arbeiders bleven weg omdat ze de evangelische solidariteit misten en intellectuelen konden niets met het systeem van achterhaalde waarheden waarmee ze in de dienst geconfronteerd werden. Bij gemeenteleden ontstond de behoefte om actiever deel te nemen aan de liturgie. Daarnaast groeide er een hernieuwde belangstelling voor de geschiedeniswetenschappen en daarmee voor de geschiedenis van de liturgie (Vrijlandt 1987, 118/119).

Er verscheen een aantal publicaties over de eredienst. A. Kuyper publiceerde in 1911 onder de naam *Onze Eredienst* de artikelen die van 1897 tot 1901 in *De Heraut* verschenen waren, met een aanvulling. In deze artikelen uitte hij kritiek op de vrijheid van de predikanten die de formulieren loslaten en de hele dienst naar eigen inzicht vol preken. “Het zicht op een gemeenschap, die juist in haar liturgie Gods grote heilsdaden in gedachtenis brengt en vanuit de lofzang weet wat haar te doen staat, was verdwenen” (Vrijlandt 1987, 117). Ook de Haagse predikant B.J.H. Gerretsen was het niet eens met deze gang van zaken. Hij begon in 1911 in de Kloosterkerk in Den Haag een serie diensten met een hernieuwde liturgie. Hij en anderen begeleidden deze liturgische experimenten met artikelen in kerkbladen. H.W. Creutzberg,

die in 1920 in de Duinoordkerk in Den Haag beroepen werd, zette zich eveneens in voor de liturgische vernieuwing. Uit de groep predikanten om hen heen ontstond een studiekring en zo werd vanaf 1923 de Liturgische Kring een feit. De kring stelde zich ten doel de liturgie te bestuderen in haar verschillende vormen alsmede de theologische vooronderstellingen die eraan ten grondslag liggen, en daarnaast de resultaten van die studie te benutten voor de praktische vormgeving van de eredienst (Van der Schoot 1950, 140). Bij de bestudering van de liturgie werd niet alleen gekeken naar de liturgie van de reformatoren maar ook naar die van de vroegchristelijke kerk. In de publicaties van de Liturgische Kring wordt er steeds op gewezen dat de volledige eredienst een dienst van Woord en Sacrament is (Van der Schoot 1950, 146). Deze kring gaf in de jaren 1923 tot 1930 zeven handboekjes voor de eredienst uit onder leiding van G. van der Leeuw, een leerling van Gerretsen (Vrijlandt 1987, 125). Van der Leeuw noemt in zijn latere publicaties *Liturgiek* en *Sacramentstheologie* het avondmaal het centrum van de eredienst. Na de Tweede Wereldoorlog groeide de belangstelling voor liturgie in de hele kerk. Er verscheen veel literatuur over liturgie. De liturgische beweging bleef niet meer beperkt tot een kleine groep, maar werd een zaak van de kerk zelf. In 1956 werd de Raad van Eredienst opgericht. In 1955 gaf de Nederlandse Hervormde Kerk *Het Dienstboek in ontwerp* uit.

Bij het opnieuw doordenken van de liturgie ging men ook het avondmaal met andere ogen zien. “Te lang al hebben de formulieren met hun catechese, voor vele mensen de sacramenten tot dingen gemaakt die men begrijpen moet, waar men inzicht in moet hebben. Maar sacramenten moeten vooral beleefd en gevierd worden” (Van der Werf 1973, 90). De viering van de Maaltijd veranderde van karakter. Door de in de negentiende eeuw gegroeide traditie om op Goede Vrijdag avondmaal te vieren, had de Maaltijd het karakter van een begrafenismaal gekregen. Nu kreeg men in de avondmaalstheologie meer aandacht voor andere aspecten, zoals het uitzien naar het Koninkrijk van God. In dat licht werd ervoor gepleit om het avondmaal niet op Goede Vrijdag maar juist met Pasen te vieren. Het is een opstandingsmaaltijd. Zo veranderde de sfeer rond het avondmaal. De begrafenisstemming maakte plaats voor de vreugde van het Rijk Gods dat in Jezus, de Gastheer is aangebroken. Het avondmaal werd steeds meer als de maaltijd van de gemeente ervaren. Samen gemeente zijn, samen vieren en samen delen werden belangrijke thema's in de kerken. Zo kreeg de Tafel van de Heer steeds meer een centrale plaats in het leven van de gemeente.

Uittocht uit de kinderkamer

Niet alleen de beleving van het avondmaal veranderde, ook de visie op kinderen. Zoals in paragraaf 1.9 van dit hoofdstuk beschreven is, leefden kinderen in een kinderwereld. Dit was in de achttiende en negentiende eeuw alleen het geval voor kinderen uit de hogere burgerij en de aristocratie. Later kwamen door de afschaffing van de kinderarbeid en de schoolplicht in het begin van de twintigste eeuw ook de kinderen van de arbeidersklasse in een soort jeugdland terecht (Dasberg 1982, 21). Kinderen werden steeds meer afgeschermd van de bedreigingen van de wereld van de volwassenen. In de tweede helft van de twintigste eeuw komt er een eind aan het ideaalbeeld van de kinderwereld. In de twee wereldoorlogen en in de crisistijd daartussen hadden ouders al het gevoel dat ze kinderen niet tegen alles beschermen konden. Er gebeurde teveel waar zij geen greep op hadden. Vanaf het midden van de vorige eeuw namen jongeren zelf geen genoegen meer met het langdurig verblijf in de kinderkamer. Aan het eind van de jaren zestig ontstonden over de hele wereld studentenprotesten. Jongeren verzetten zich tegen de gevestigde orde. Zij wilden niet meer gemanipuleerd worden door gezaghebbers. Ze werden zich bewust van hun eigen verantwoordelijkheid in de maatschappij (Van Roon 1977, 218). Of anders uitgedrukt, ze kwamen in opstand tegen de “superieure, vermanende, kleinerende volwassenen” (Klink 1976, 11). Auteurs constateren dat een langdurig verblijf in ‘jeugdland’ het zelfstandig worden blokkeert omdat grootbrengen door kleinhouden leidt tot klein blijven (Dasberg 1982, 105) en dat de tijd was aangebroken dat het kind als een volwaardig menselijk wezen gezien moet worden (Klink 1976, 11).

Zo kwam er een verandering in de positie van kinderen en jongeren in de maatschappij. Thuis en op school vroegen kinderen om inspraak en kregen die ook. Hoewel kinderen in veel opzichten nog afhankelijk zijn van hun ouders, kregen zij in de loop der jaren steeds meer macht en invloed op de maatschappij. Kinderen zijn gaan meetellen als koopkrachtige consumenten doordat het gebruikelijk werd dat ze zakgeld kregen. Een eeuw na de afschaffing van de kinderarbeid namen steeds meer tieners een baantje na schooltijd. Daarnaast hebben kinderen juridische macht gekregen doordat hun mening meetelt in beslissingen over ouderlijke macht. Opvoeden is steeds meer op onderhandelen gaan lijken. Ouders werden ermee geconfronteerd dat het niet meer mogelijk is hun kinderen volgens het ideaalbeeld van het begin van de twintigste eeuw van het kind in een aparte kinderwereld op te laten groeien. Door de nadrukkelijke aanwezigheid van de moderne communicatiemiddelen worden kinderen steeds meer met alle facetten van het leven geconfronteerd (Postman 1984, 82/83).

De eeuw die begon met een sterke scheiding tussen de volwassenenwereld en de kinderwereld, eindigde met het vervagen van de grenzen tussen die twee werelden (Cunningham 1995, 189). Doordat kinderen thuis en in de maatschappij meer betrokken werden bij het leven van de volwassenen, vonden ouders dat er in de kerk ook meer rekening gehouden moest worden met de kinderen. Er verscheen veel literatuur over geloofsopvoeding en de plaats van kinderen in het midden van de gemeente. Daarin houden auteurs een pleidooi om kinderen in de viering van Woord en Sacrament op te nemen (Nieuwenhuis 1973, 241; Klink 1976, 70; Van Roon 1980, 45). Zo is in de tweede helft van de vorige eeuw de belangstelling voor het samen gemeente zijn met jong en oud in de kerken toegenomen. Vragen over kindercommunie dwingen de gemeenten om na te gaan wat het samen gemeente zijn betekent voor het opnemen van kinderen in de gemeente en het vieren van de Maaltijd in de gemeente (Holeton 1981, 79-93).

Oecumenische contacten

In de jaren zestig van de vorige eeuw nam de belangstelling voor oecumenische diensten toe. In 1960 verzocht de Oecumenische Raad van Kerken aan de participerende kerken om de onderlinge samenwerking te bevorderen en het deelnemen aan elkaars diensten en de sacramenten mogelijk te maken. Ook de oecumenische jeugdconferentie van 1960 te Lausanne had tot gevolg dat de vraag naar intercommunie bij veel jongerengroepen urgent geworden was. Het thema van deze conferentie was 'Jezus Christus, het Licht der wereld', met als subthema's onder andere: 'de relatie van de Europese jongeren onder elkander' en 'de relatie van de Europese kerken en de plaatselijke gemeente'. Niet alleen jongeren maar ook oecumenisch georiënteerde groepen in de gemeenten wilden uiting geven aan de eenheid van alle christenen door de Maaltijd van de Heer samen te vieren. De Wereldraad van Kerken stelde in de vergadering te New Delhi dat de eenheid van de Kerk onder meer zichtbaar moet worden in het breken van het éne brood, dus in de gezamenlijke viering van het avondmaal des Heren, omdat de avondmaalsgemeenschap met andere kerken een opdracht van de Heer is. Kerken hielden diensten waarbij leden van een andere kerk welkom waren aan het zogenaamde open avondmaal. Daarnaast organiseerden protestantse en katholieke kerken samen diensten met een 'oecumenisch avondmaal'. De regel voor toelating tot de viering bij een gezamenlijke dienst is dat degenen die in hun eigen kerk mee mogen vieren, welkom zijn aan de avondmaalstafel. Aangezien in de katholieke kerk kinderen vanaf zeven jaar ter communie kunnen gaan, zette dit de

protestantse kerken aan het denken over het toelatingsbeleid in hun eigen gemeente.

Naast de toenemende belangstelling voor de liturgie en daarmee voor het avondmaal als Maaltijd van de gemeente, werden de kerken door de oecumenische contacten geconfronteerd met het verschijnsel kindercommunie. Daarbij komt dat in de loop van de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw de plaats van kinderen in de maatschappij een belangrijk onderwerp werd. Zo kwam de vraag naar kindercommunie naar voren en dit had tot gevolg dat in de kerkelijke organen een discussie over kindercommunie op gang kwam.

3 Kindercommunie in de theologische literatuur

In dit gedeelte schets ik in grote lijnen welke aspecten van het verschijnsel kindercommunie in de theologische literatuur genoemd worden. In theologische tijdschriften verscheen een aantal artikelen. Pel publiceerde in 1968 naar aanleiding van vragen in de synode van de lutherse kerk *Avondmaalgast en kerklid* over en in 1971 verscheen in de serie *gemeentetoerusting* het boek *Kinderen aan het avondmaal?* van Aalbers. Buiten deze Nederlandse literatuur over kindercommunie besteed ik aandacht aan de studie van Kenntner *Abendmahl mit Kindern*.

In deze literatuur komen de volgende kwesties aan de orde. De vraag of de belijdenis of de doop toegang geeft tot het avondmaal, bleef een steeds terugkerend onderwerp. Daarbij kwam de relatie tussen kinderdoop en kindercommunie ter sprake. Naarmate de discussie over kindercommunie vorderde kregen ook andere kwesties aandacht, zoals de plaats van de Maaltijd in de viering en de verschillende aspecten van het avondmaal. Hoewel de theologische kant van kindercommunie de boventoon voert, hebben enkele auteurs ook aandacht voor de pedagogische invalshoeken van kindercommunie.

3.1 Wie horen bij de gemeente die avondmaal viert?

In de discussie komt allereerst de rol van de openbare geloofsbelijdenis aan de orde. Velen vinden dat de belijdenis een voorwaarde blijft om aan te gaan aan het avondmaal. Kindercommunie is dan niet mogelijk, omdat de kerk van kinderen nog geen belijdenis kan verwachten. Anderen pleiten voor een herbezinning op doop, belijdenis en avondmaal.

In *Kerk en Theologie* verschenen twee artikelen die toonaangevend zijn voor de visies op de relatie tussen doop, belijdenis en avondmaal. Het gaat daarbij om de vragen wie deel uitmaken van de avondmaalvierende gemeente en of de doop dan wel de belijdenis toegang geeft tot het avondmaal. M.H. Bolkestein houdt in *Confessio et Admissio* aan de hand van nieuwtestamentische teksten en kerkhistorische gegevens een pleidooi voor het handhaven van de relatie tussen belijdenis en avondmaal. Avondmaal werd alleen gevierd in de kring van de gemeente, die bestond uit gedoopten die belijdenis gedaan hadden. Ook in de eerste eeuwen na Christus en tijdens de Reformatie werd de relatie tussen belijdenis en avondmaal gehandhaafd. Dit brengt hem tot de volgende conclusie. In de belijdenis gaan drie momenten samen, belijdenis des geloofs, toegang vragen tot het avondmaal en invoeging in de avondmaalvierende gemeente die in de wereld staat. Dit veronderstelt een bewuste keuze, en dus een zekere mate van volwassenheid. De kinderdoop is niet voldoende voor toelating tot het avondmaal, omdat die passief is. De dopeling moet eerst een gelovig antwoord op zijn doop geven, en de gemeente heeft er recht op om dat antwoord duidelijk te horen (Bolkestein 1964, 33-40).

Hij vindt het geen oplossing om de leeftijdsgrens (achttien jaar) voor het afleggen van de openbare belijdenis te verlagen, omdat pubers vaak kritisch zijn ten opzichte van de door ouders doorgegeven traditie. Hij noemt daarbij de negatieve ervaringen die men in Duitsland heeft met confirmatie op veertienjarige leeftijd omdat jongeren daarna uit de kerk verdwijnen (Bolkestein 1964, 41-44).

J. van der Werf heeft vooral bezwaar tegen de praktijk die gegroeid is, dat de openbare geloofsbelijdenis te veel nadruk krijgt en de doop ondergewaardeerd wordt. Door de openbare belijdenis worden wij lidmaten van de kerk, “terwijl wij door de doop allang waren toegelaten tot de Gemeente van de Heer” (Van der Werf 1965, 44) en daarmee tot het avondmaal. Hij verwijst daarbij naar de praktijk van de Vroege Kerk, waarin waarschijnlijk al in de tweede eeuw de kinderdoop gebruikelijk was. In die tijd zag men, net als in de tijd van de bijbel, de enkeling als deel van het geheel. De conclusie van Van der Werf is: “niet alleen de doop is ontwaard, ook het avondmaal ontbeert een werkelijk functionerende plaats in het leven der gemeente”, want het wordt slechts enkele malen per jaar gevierd (Van der Werf 1965, 46).

In het *Jaarboek voor de eredienst* reageert D. van der Plas op beide artikelen. Hij heeft kritiek op de opvatting van Van der Werf dat men kinderen kan dopen op grond van het belijden van de gemeente en dat

men kindercommunie rechtvaardigt op grond van de kinderdoop. In dat geval zou men ook zuigelingencommunie moeten toestaan. Hij vindt dat de kerk moet oppassen voor een sacramentalistische avondmaalsopvatting. Bij de samenhang tussen geloof, belijdenis en doop is er sprake van persoonlijk geloof en niet alleen van het geloof van de gemeente. Bij kinderdoop komt de geloofsbelijdenis later, maar de belijdenis is wel een onderdeel van de doop. Zowel bij de doop als bij het avondmaal hoort het persoonlijk belijden. Bij avondmaal vieren gaat het om meer dan de gave aan de enkeling. De gelovige neemt deel aan de avondmaalsviering van de gemeente. De gemeente ontvangt Gods gaven, maar heeft ook een opdracht ten aanzien van de wereld. Daarin speelt het persoonlijk belijden een belangrijke rol. De gemeente heeft het recht om te weten wie met haar meebelijden en deel hebben aan haar bestaan. Hoewel Van der Plas bezwaar maakt tegen de nadruk die Bolkestein legt op de volwassenheid die nodig is bij het belijden, vindt hij dat kinderen pas na catechetische en pastorale begeleiding mee kunnen vieren. Hij stelt net als Bolkestein dat niet de doop maar een bewuste keuze voor het belijden en leven van de gemeente toegang geeft tot het avondmaal (Van der Plas 1965, 101-108).

Pel gaat in zijn boek *Avondmaalgast en kerklid* in op de betekenis van de geloofsbelijdenis. Hij bespreekt enkele theologisch aspecten van doop, belijdenis, avondmaal en kerk zijn in het licht van kindercommunie. De confirmatie heeft haar wortels in de kinderdoop. Door het onderricht en de belijdenis worden gedoopten zich bewust van hun lidmaatschap, maar de confirmatie is niet een instelling die op de bijbel gebaseerd is. De sacramenten zijn dat wel. Door de doop zijn kinderen al lid geworden van de gemeente van Christus. Het recht om avondmaal mee te vieren is in de doop gegeven.

De confirmatie is als onderdeel van de doop door de eeuwen heen een eigen leven gaan leiden. In de Middeleeuwen ontstond hieruit een nieuw sacrament, het vormsel. De reformatoren legden de nadruk op de woordbediening en de catechese. Zij verwierpen het vormsel omdat het afbreuk deed aan de betekenis van de doop. Voor de toelating aan het avondmaal stelden zij de voorwaarde dat kinderen catechese moesten volgen. De catechisanten werden vervolgens in tegenwoordigheid van de gemeente, of een vertegenwoordiging daarvan, ondervraagd over hun geloofskennis, en kregen daarna pas toegang tot het avondmaal. In de lutherse traditie is zo de confirmatie ontstaan. Pel concludeert dat het beter is de confirmatie los te maken van de toelating tot het avondmaal, omdat de huidige praktijk niet meer voldoet.

Over de relatie tussen geloof, belijden en avondmaal merkt Aalbers in *Kinderen aan het avondmaal?* op, dat velen door de Nadere Reformatie nog teveel aandacht hebben voor de avondmaalsganger en te weinig voor de Heer van de Maaltijd. Hij vindt dat de deelname van kinderen aan het avondmaal impliciet is aan het gegeven dat ze door de doop bij de gemeente horen.

Geloofsbelijdenis en sacramenten

Een andere kwestie die aan de orde komt bij de vraag of belijdenis of doop toegang geeft tot het avondmaal, is de rol van de belijdenis bij de sacramenten. Sommige auteurs vinden dat de belijdenis vooral bij de doop hoort. Bij het avondmaal staat in zekere zin meer centraal wat *God* gedaan heeft en zal doen in de verzoening door Christus, in de gemeenschap van de heiligen en in de verwachting van het Rijk Gods. Bij de doop wordt naar de keuze van de *mens* gevraagd (Walton 1989, 334). Ook C. Argenti vindt dat het belijden vooral bij de doop gestalte moet krijgen. Volgens hem gaat het niet om de vraag of gedoopte mensen het avondmaal mogen ontvangen, maar om de vraag of kleine kinderen gedoopt mogen worden. Hij is van mening dat kleine kinderen gedoopt kunnen worden op grond van het feit dat ze deel uitmaken van het gezin dat tot de geloofsgemeenschap hoort. Die gemeenschap draagt dan de verantwoordelijkheid voor dat kind en beantwoordt de belijdenisvragen die gesteld worden bij de doop namens het kind. Hij verwijst daarbij naar de *oikosteksten* in het Nieuwe Testament, waarin het hoofd van het huis verantwoordelijkheid droeg voor degenen die daartoe behoorden (zie 1.1). Door de doop wordt iemand lid van de avondmaalvierende gemeente. Doop, zalving met de Geest en confirmatie zijn delen van hetzelfde gebeuren: het ingelijfd worden in het lichaam van Christus (Argenti 1981, 75).

Kenntner benadrukt dat de sacramenten in de eerste plaats gaven van God zijn en niet afhankelijk zijn van een menselijke beslissing. In de doop biedt God de mens zijn heil aan. Kinderen hebben in gelijke mate als volwassenen deel aan de toewending van God naar de mens. De doop is inlijving in het lichaam van Christus, de gemeente die avondmaal viert. (Kenntner 1981, 160). Als kinderen vanwege de doop mogen meevieren, dan is de regel dat alleen gedoopte kinderen mogen aangaan. Het aangaan van ongedoopte kinderen vormt dan alleen om pastorale redenen een uitzondering op die regel (Kenntner 1989, 194).

D.R. Holeton legt verband tussen het besef van het samen gemeente zijn en de praktijk van kindercommunie. Hij vindt het opvallend dat kerken

die zichzelf vooral als een gemeenschap zien, eerder tot kindercommunie overgaan dan kerken die zich meer als een genootschap gedragen. Dit geeft hij aan met voorbeelden uit de geschiedenis. Zo was in de Vroege Kerk en bij de Hussieten kindercommunie gebruikelijk, omdat het aspect samen gemeente zijn voor hen van wezenlijk belang was (Holeton 1981, 79-93).

Geloofsbelijdenis, doop en avondmaal

De meningen over kindercommunie waren verdeeld. Sommige auteurs vonden dat de openbare geloofsbelijdenis gehandhaafd moest blijven als voorwaarde voor toelating tot het avondmaal, anderen zetten hier vraagtekens bij. Zij wezen erop dat het gebruik dat de openbare geloofsbelijdenis het moment was waarop iemand lid werd van de gemeente en daarbij toegang verkreeg tot het avondmaal, pas sinds de negentiende eeuw was ontstaan. Zo werd er onderscheid gemaakt tussen doopleden en lidmaten. In de Vroege Kerk kende men dit onderscheid niet. Iemand trad toe tot de gemeente door de doop, nadat hij zijn geloof beleden had en de gedoopten mochten het avondmaal meevieren. Niet door de geloofsbelijdenis maar door de doop hoort men bij de gemeente die avondmaal viert.

3.2 Het karakter van het avondmaal

Niet alleen de vraag wanneer iemand toegang krijgt tot het avondmaal, werd besproken in de theologische literatuur, maar ook de vraag of het karakter van de maaltijd geschikt is voor kinderen. Door de eeuwen heen, maar vooral sinds de Reformatie, hebben de woorden van de apostel Paulus uit 1 Korintiërs 11 over het onderscheiden van het lichaam, zelfbeproeving en waardig aangaan, grote invloed gehad op het denken over kindercommunie. Omdat lange tijd naar aanleiding van 1 Korintiërs 11 zelfonderzoek als een voorwaarde werd gezien om aan te gaan, vond men het avondmaal niet geschikt voor kinderen. Men was van mening dat kinderen bij zichzelf niet kunnen nagaan of ze waardig genoeg zijn om aan te gaan.

Een aantal auteurs bespreekt aan de hand van de exegese van deze tekst of de visies die in de kerkgeschiedenis lange tijd gangbaar waren, wel houdbaar zijn. Zij stellen dat het in de tekst niet gaat over de waardigheid of boetvaardigheid van de deelnemer maar over de wijze waarop de Maaltijd gevierd wordt. Er wordt met het waardig aangaan niet verwezen naar de geestelijke rijpheid, ethiek of leeftijd. Het gaat om inzien van de betekenis van het samen eten en drinken als gemeente (Kenntner 1981, 151).

De betekenis van sacramenten

Het avondmaal is een sacrament. Sacramenten zijn niet een aanvulling op het Woord, maar Woord en Sacrament zijn gelijkwaardig. In de sacramenten schenkt God ons Zijn heil door de komst van Zijn zoon. Aan de nodiging tot dat heil zijn geen voorwaarden verbonden (Kenntner, 1981, 165). Het avondmaal is een gave. Wij zijn allen gast aan Tafel van de Heer, en Jezus is de gastheer. In het avondmaal sterkt de Heer het geloof van de zijnen. Deze gave mag men kinderen niet onnodig onthouden omdat er te veel belang wordt gehecht aan de mondigheid of het hebben van de vereiste geloofskennis (Pel 1968, 116, Aalbers 1971, 73). Argenti vindt dat een gelovige niet zomaar weg kan blijven van het avondmaal. Hij verwijst naar de uitspraak van Jezus dat degene die de gaven niet eet en drinkt, het leven niet heeft (Joh. 6:51-57). Aangaan is een levensnoodzaak.

Vele auteurs gaan bij het bespreken van het karakter van het avondmaal ook in op de houding van de vierder. Ze citeren dan Marcus 10:13-16. Deze tekst gaat niet over de doop maar over de manier waarop de gelovige het Rijk van God dient te ontvangen. Het gaat over de afhankelijkheid van kinderen en de hoop die zij nog koesteren. Zij hebben een voorbeeldfunctie voor de gemeente, als teken van hoop en toekomst en omdat ze de kwetsbaren vertegenwoordigen. Zo dient de gelovige de gaven te ontvangen (Kenntner 1981: 129; Müller-Fahrenholz 1981, 22/23 en Zwaan 2001, 389).

Aspecten van het avondmaal

Daarnaast bespreekt een aantal auteurs de verschillende aspecten van het avondmaal. Zij vragen zich af in hoeverre kinderen het avondmaal mee kunnen vieren. Lange tijd werd de avondmaalsviering vooral gezien als het gedenken van de verzoening door het lijden en sterven van Christus. Vaak is teveel de nadruk gelegd op de schuld van de mens. Eerst is vergeving nodig en dan pas mag iemand het avondmaal meevieren. Maar in het verhaal over Zacheüs wordt verteld dat hij tijdens die maaltijd met Jezus een ander mens werd. Ook als kinderen de schuldvergeving nog niet ervaren, betekent dat niet dat zij geen deel hebben aan de verzoening (Van Bergen 1986, 208).

Doordat het avondmaal vaak het karakter kreeg van een begrafenismaaltijd, ging men voorbij aan andere aspecten. De Maaltijd van de Heer vertelt ons ook van de eschatologische vreugde. Het is een vieren van de dankbaarheid aan God en een lofprijzing om wat Hij ons geeft. Daarop hebben kinderen evenveel recht als volwassenen (Kenntner, 1981, 167).

Het avondmaal is een Maaltijd van de gemeente. In de Eerste brief aan de Korintiërs schrijft Paulus over het avondmaal naar aanleiding van de situatie die ontstaan is in Korinte. Hij verwijt een groep van de gemeente in Korinte dat ze het gemeenschapsaspect van de Maaltijd veronachtzamen, doordat ze voor de viering ervan niet wachten tot iedereen er is. Omdat ze de eenheid van de gemeente niet erkennen, verachten ze het lichaam van Christus. Zo vieren ze de maaltijd niet op een waardige wijze. “Abendmahl ist Vollzug und Darstellung von Gemeinschaft, und zwar von Gemeinschaft mit dem Herrn und Gemeinschaft mit den Brüdern zugleich” (Bieritz 1981, 58). Het is de Maaltijd van de gemeente, het lichaam van Christus. Het dan de vraag in hoeverre de gemeente gedoopten, behorend tot het lichaam van Christus, kan uitsluiten van de Maaltijd van de gemeente (Kenntner 1989, 192).

3.3 Leren vieren

Enkele auteurs vragen aandacht voor de pedagogische aspecten van kindercommunie. Als kinderen samen met hun ouders naar de kerk gaan, ontstaat vanzelf de vraag of zij het avondmaal mee mogen vieren. In dit verband kan men beter van gezinscommunie dan van kindercommunie spreken (Aalbers 1976, 82; Kenntner 1989, 193). Zo maken kinderen al vierend kennis met het avondmaal. Het stellen van leeftijdsgrenzen in het toelatingsbeleid heeft iets kunstmatigs. Vaak is dit gebaseerd op het kunnen onderscheiden van het lichaam van Christus. Aangezien met het lichaam van Christus de gemeente wordt bedoeld, is het stellen van een leeftijdsgrens op bijbelse gronden niet houdbaar. Het is veeleer afhankelijk van de ontwikkeling van het kind. De leeftijd waarop een kind zichzelf niet meer als een geheel met de moeder ervaart en anderen kan onderscheiden, is dan het criterium voor het ervaren van de gemeente. Dit is meestal het geval rond het derde levensjaar (Kenntner 1981, 181).

Een aantal auteurs vindt dat in de kerken de cognitieve component van geloven en leren teveel nadruk krijgt en dat de gevoelsmatige aspecten van het opgroeien ontkend worden. Leerstellingen kunnen nu eenmaal niet buiten de pedagogische en psychologische aspecten van het opgroeien om. Het is dan ook niet de bedoeling dat de voorbereiding op het avondmaal vieren gekoppeld is aan een soort toelatingsbeleid waarbij aan kinderen vragen gesteld worden over de betekenis van het avondmaal. Kinderen doen ervaringen op bij het opgroeien in een bepaalde omgeving. Ze delen hun ervaringen met de andere leden van het gezin en nemen daar de affectieve kant van waarden over. Zo ervaren ze samen met de ouders wat avondmaal vieren zeggen wil. De

kerk kan de betekenis van de godsdienstpedagogische waarde van het gezin niet negeren (Kenntner 1981, 154).

Avondmaal vieren met kinderen kan alleen zinvol functioneren als er in de hele dienst rekening gehouden wordt met de kinderen. Het is dan ook belangrijk dat de non-verbale verkondiging, de symbolen, een belangrijke rol speelt in de viering (Kenntner 1989, 194 en Oskamp 1974, 79). Bij de vieringen zullen zij de symbolen opmerken zonder de betekenis ervan te begrijpen. Dat komt op latere leeftijd. Het gaat bij het opgroeien in eerste instantie om de affectieve en pragmatische kant. Het zogenaamde *learning by doing*. Wel is het nuttig om ouders te begeleiden, zodat zij in staat zijn op de vragen van hun kinderen in te gaan en zo met hen over het avondmaal te spreken (Aalbers 1976, 82; Kenntner 1989, 193).

3.4 Toespitsing en samenvatting van kwesties in de literatuur

De kwesties die in de literatuur besproken worden, zijn zeer uiteenlopend van aard. Allereerst komt de vraag aan de orde of belijdenis of doop *toegang* tot het avondmaal geeft. Dit heb ik een ecclesiologisch motief genoemd (zie paragraaf 1.1). Ten tweede komen er opvattingen voor die te maken hebben met de visie op het *karakter* van het avondmaal. Deze argumenten zijn ook in het historisch overzicht genoemd. Daarbij zijn de verwijzingen naar bijbelgedeelten, met name naar 1 Korintiërs 11 en Marcus 10 belangrijk. Deze heb ik argumenten van liturgische aard genoemd (zie paragraaf 1.1). Tot slot zijn er overwegingen waarbij de visie op *kinderen* en hun plaats in het gezin en in de gemeente een rol spelen. Dit noem ik pedagogische argumenten. Deze verschillende soorten argumenten die gebruikt worden om een standpunt over kindercommunie naar voren te brengen, vormen de leidraad voor de rubricering van de verschillende typen argumenten die in de discussie in de kerken gebruikt worden. Zo nodig vul ik dit aan met nog niet eerder genoemde rubrieken.

III De discussie binnen de kerken

Zoals in het vorige hoofdstuk geconstateerd is, kwam vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw de vraag naar kindercommunie in een aantal protestantse kerken aan de orde. De synodes van de Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Evangelisch-Lutherse Kerk publiceerden rapporten over deelname van kinderen aan het avondmaal, zodat het onderwerp aan de hand daarvan besproken kon worden in gemeenten, kerken, kerkenraden en classicale vergaderingen. Er ontstond een discussie tussen voor- en tegenstanders. In de discussie zijn drie fasen te onderscheiden. In de beginfase van 1962 tot 1970 kwam het onderwerp vooral in de hervormde en lutherse synodes ter sprake (1). Van 1971 tot 1986 volgde een periode van intensieve discussies in de Nederlandse Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland (2). In de laatste periode van de discussie, van 1987 tot 1996, werden de besprekingen over kindercommunie door de toenmalige SoW-kerken gezamenlijk afgerond (3).

In dit hoofdstuk komt het eerste deel van het empirisch onderzoek aan de orde. Daarbij ga ik na welke typen argumenten in de discussie gebruikt werden aan de hand van synodestukken van de SoW-kerken en artikelen die in kerkbladen zijn verschenen. Aangezien de discussies in de eerste twee perioden in de drie kerken afzonderlijk gevoerd werden, worden zij apart besproken. Bij de beschrijving van de laatste fase van de het gesprek over kindercommunie wordt er geen onderscheid gemaakt tussen de discussies in verschillende kerken, omdat het een gezamenlijke afronding betreft. De discussies zijn beknopt weergegeven omdat tijdens de synodevergaderingen en in de kerkbladen vaak dezelfde argumenten gebruikt werden. Tot slot geef ik een overzicht van de argumenten (4). Bij de indeling ervan laat ik me leiden door de kwesties die in de literatuur aan de orde zijn gesteld, aangevuld met eventuele nieuwe typen argumenten. Dit wordt gevolgd door een samenvatting van de discussie (5).

1 Kindercommunie in de periode 1962-1970

In de Nederlandse Hervormde Kerk begon de discussie over kindercommunie in de jaren zestig in de synode naar aanleiding van een rapport over oecumenische contacten. Al snel kwam het onderwerp ook aan de orde in de gemeenten. Vervolgens publiceerde de synode een aantal rapporten specifiek over kindercommunie. Deze waren bedoeld als een handreiking voor kerkenraden en gemeenteleden. Deze rapporten hadden tot gevolg dat kindercommunie een onderwerp werd in de gehele kerk. Als reactie op deze besprekingen ontstond er ook een discussie in de kerkbladen. Eerst ga ik in op de rapporten en de besprekingen daarvan in de Nederlandse Hervormde Kerk en daarna op de publicaties die als reactie daarop verschenen.

In de Gereformeerde Kerken kwam het onderwerp vooral in een aantal plaatselijke kerken ter sprake en slechts zijdelings in de synode. In de Evangelisch-Lutherse Kerk werd uitgebreid aandacht aan kindercommunie en confirmatie besteed.

1.1 Nederlandse Hervormde Kerk

De synode van de Nederlandse Hervormde Kerk heeft zich sinds de jaren vijftig verschillende keren verdiept in vragen rond het avondmaal. Daarbij kwam de kwestie kindercommunie in eerste instantie zijdelings en later apart aan de orde. In 1955 verscheen het rapport *Het Avondmaal*, waarin de synode op verzoek van de Jeugdraad een nadere toelichting op de betekenis van het avondmaal gaf. In 1960 sprak de synode in het rapport *De deelname aan het Avondmaal* haar bezorgdheid uit over de toenemende avondmaalsmijding. In datzelfde jaar verzocht de Oecumenische Raad van Kerken aan de participerende kerken het gesprek over de interkerkelijke verhoudingen en de samenwerking te bevorderen en de mogelijkheid te scheppen tot “het deelnemen aan elkanders gemeenteleven en de bediening der sacramenten” (*Hand. NHK 1960*, 158). De synode besloot een handleiding te maken voor kerkenraden om gemeenten op weg te helpen bij de bezinning op oecumenische samenwerking. In de najaarsvergadering constateerde de synode naar aanleiding van de bespreking van de oecumenische jeugdconferentie van 1960 te Lausanne, dat door de besprekingen en de ervaringen van deelnemers aan deze conferentie jongerengroepen steeds vaker vragen stelden over intercommunie. Bij velen werd een toenemend verlangen naar het avondmaal gevonden en naar de eenheid van alle christenen aan de Tafel des Heren (*Open en oecumenisch avondmaal 1962*, 3). In 1962 zond ze aan de kerkenraden en klassicale vergaderingen het rapport *Open en oecumenisch avondmaal*, met het

verzoek dit te bespreken en haar op de hoogte te brengen van de resultaten van die besprekingen.

Open en oecumenisch avondmaal

In dit rapport komt kindercommunie slechts zijdelings ter sprake in de paragraaf over de toelating tot de viering. Bij een gezamenlijke viering zijn diegenen welkom aan de avondmaalstafel, die in hun eigen kerk mogen meevieren. Over de leeftijd waarop leden van de kerk welkom zijn aan de Tafel van de Heer, wil de synode zich nog niet duidelijk uitspreken, maar ze is bezorgd over de neiging van veel jongeren om de openbare belijdenis naar een hogere leeftijd uit te stellen. Zo missen jonge mensen de zegen van het avondmaal. In het rapport vraagt de synode aan de kerkenraden daarom te overwegen of het niet goed zou zijn degenen die zich tegen het einde van het catechetisch onderwijs op de openbare geloofsbelijdenis voorbereiden, en zelfs ook jonge kinderen die tot de gemeente behoren, bij voorkeur samen met hun ouders, toe te laten tot het avondmaal.

In het rapport wordt benadrukt dat de relatie tussen belijdenis en avondmaal duidelijk tot uitdrukking moet komen in de dienst doordat er op een geëigend moment het geloof beleden wordt. De samenstellers van het rapport zijn van mening dat men van catechisanten en jongere kinderen mag verwachten dat ze zodanig in het christelijk geloof onderwezen zijn, dat zij het op hun eigen wijze kunnen belijden en het lichaam des Heren kunnen onderscheiden (*Open en oecumenisch avondmaal* 1962, 6-9).

Bespreking van het rapport en de reacties daarop

In de synodevergaderingen van oktober 1961 en februari 1962 werd het concept van het rapport besproken. Daarna werd het verzonden naar de klassicale vergaderingen. Uit de reacties van de klassicale vergaderingen op het rapport en die van enkele kerkenraden bleek dat men over het algemeen vond dat de relatie tussen doop, belijdenis en avondmaal gehandhaafd moet blijven. Drie classes verklaarden zich tegen kindercommunie. Een van deze drie vreesde dat de belangstelling voor catechisatie zou afnemen en een andere vond dat kinderen de opdracht die het avondmaal inhoudt, niet ten volle kunnen honoreren (*Hand. NHK* 1966, 67). Hoewel zeven classes voorstander waren van kindercommunie, wisten sommige nog niet goed welke leeftijdsgrens gehanteerd zou moeten worden. Drie classes stelden voor belijdeniscatechisanten toe te laten. Slechts enkele classes waren bereid de relatie tussen de openbare belijdenis en de toelating tot het avondmaal ter discussie te

stellen. In de synodevergadering van februari 1966 werden deze reacties besproken.

Tijdens de synodevergaderingen naar aanleiding van het rapport reageerde een aantal synodeleden positief op het feit dat kindercommunie aan de orde kwam. Ze spreken daarbij hun bezorgdheid uit over het feit dat de openbare geloofsbelijdenis zo'n hoge drempel geworden is, dat jongeren er aan gewend geraakt zijn om zonder het avondmaal te leven (*Hand. NHK 1966, 78/79*). Sommigen pleiten ervoor om belijdenis doen en avondmaal van elkaar los te maken, omdat het juist in de puberteit van belang is jongeren het avondmaal niet te onthouden (*Hand. NHK 1961, 328*). Daarbij wordt opgemerkt dat 'belijdenis doen' en 'het onderscheiden van het lichaam des Heren' niet samenvallen. Kinderen die enige notie van dat onderscheiden hebben kunnen deelnemen aan het avondmaal (*Hand. NHK 1961, 328 en 1966, 89*).

Anderen benadrukken dat het onjuist is om belijdenis doen en toelating van het avondmaal van elkaar te scheiden. Jongeren van ongeveer veertien jaar kunnen niet zonder meer toegelaten worden aan het avondmaal. Dit lokte weer een kritische opmerking uit ten aanzien van de verschillen tussen de doop- en avondmaalspraktijk in het kerkelijk leven. "Men doopt wat in het doophuis komt, maar handelt ten aanzien van het avondmaal heel anders op grond van de traditie, die naast de Schrift is gekomen" (*Hand. NHK 1966, 90/91*).

Tot slot is er ook aandacht voor de pedagogische kant van de zaak. Men vindt dat de kerk jonge mensen uit de eigen gemeente in een oecumenische dienst niet van het avondmaal kan uitsluiten als jongeren uit andere kerken wel mogen aangaan (*Hand. NHK 1962, 79*).

Kindercommunie in het project Kerk 66-2000

Het onderwerp kindercommunie kwam spoedig daarna opnieuw aan de orde naar aanleiding van het rapport *Kerk 66-2000* van de Hervormde Jeugdraad. Het project had tot doel een gesprek tot stand te brengen tussen de ambtelijke vergaderingen en jongeren over de mogelijkheden en wenselijkheden voor het beleid van de kerk (*Hand. NHK 1967a, 329*). Naar aanleiding van deze gesprekken werden uiteindelijk een aantal stellingen geformuleerd. Daarin staat onder andere dat het avondmaal een "duidelijke en essentieel onderdeel van de eredienst moet zijn" en "wekelijks gevierd moet worden". Het moet opengesteld worden voor allen, die geloven in Christus als Heer. Kinderen zijn welkom aan het avondmaal, omdat ze tot het huisgezin van de kerk behoren. Het sacrament spreekt kinderen meer aan dan de verkondiging,

en “op deze wijze leren kinderen het avondmaal vieren en onderhouden”. Bovendien doorbreken kinderen de vaak gespannen sfeer aan de Tafel (*Hand. NHK 1967c*, 182).

Tijdens de bespreking van dit rapport was de inbreng van jongeren bij het samenstellen van het rapport duidelijk merkbaar. Zo staat in het rapport dat de kerk meer oog zou moeten hebben voor de beleving van jongeren. Jongeren zouden meer ruimte voor hun manier van geloven moeten krijgen, door de binding tussen de openbare belijdenis en het avondmaal wat losser te maken (*Hand. NHK 1967c*, 38). De belijdenis moet niet gezien worden als een toelatingsexamen voor het avondmaal (*Hand. NHK 1967c*, 41). Het belijdend karakter van deelname aan het avondmaal is niet gebonden aan een bepaalde leeftijdsontwikkeling. Zo zal het voor een tienjarige voldoende gerechtvaardigd zijn aan te gaan omdat hij met zijn ouders meegaat, terwijl voor een jongere belijdenis des geloofs en persoonlijke verantwoording voor de deelname aan het avondmaal steeds meer gaan samenvallen (*Hand. NHK 1968c*, 390). Daarnaast wordt opgemerkt dat de kerk de sacramenten opnieuw dient te doordenken, omdat gezinscommunie een kwestie is die in de gemeente leeft.

Het gesprek met jongeren over het kerk zijn werd uitgebreid naar de Gereformeerde Kerken. Naar aanleiding daarvan werd in 1969 het rapport *Samen op weg* door gereformeerde en hervormde jongeren aangeboden aan de beide synodes. Daarin werd onder andere gepleit voor een ontkoppeling van openbare belijdenis en toelating tot het avondmaal.

1.2 De discussie in de kerkbladen

Ook In de kerkbladen ontstond een discussie over kindercommunie. Sommige auteurs vinden dat kinderen niet uitgesloten kunnen worden van de avondmaalsviering, omdat ze opgenomen zijn in het huisgezin des Heren door de doop. Zolang kinderen zelf nog geen belijdenis kunnen doen, zou – net als bij de doop – het geloof van de ouders plaatsvervangend voor de kinderen kunnen gelden (Karres 1962, 210). Avondmaal vieren is een daad van belijden, maar dat is wat anders dan het doen van openbare belijdenis. Het belijdend karakter van deelname aan het avondmaal kan in een gesprek van de predikant met jongeren aan de orde komen (Oskamp 1969, 62).

Sommige auteurs zijn van mening dat het niet zozeer de vraag is of avondmaal en openbare geloofsblijdenis, maar of avondmaal en catechese ontkoppeld mogen worden. Jongeren moeten weten wat ze

doen. De catechese bereidt een beslissingsmoment voor; de kerk moet oppassen voor vrijblijvendheid (Groenenberg 1970, 377; Groenewoud 1969, 361). In een van de artikelen wordt verwezen naar de joodse geloofsgemeenschap, waarin jongeren al vroeg bij het belijden werden betrokken. Dat zou voor de kerk een voorbeeld moeten zijn. Mensen kunnen ook op jonge leeftijd kiezen voor Jezus. Als zij door de catechese weten wat het avondmaal betekent en zichzelf kunnen beproeven, is het geen bezwaar dat ze het avondmaal meevieren (Ytsma 1970, 190).

Bij de argumenten tegen kindercommunie wordt ook verwezen naar de kerkorde waarin staat dat niemand tot het avondmaal toegelaten kan worden, als hij niet tevoren belijdenis van het geloof heeft afgelegd. Een van de auteurs vond dat het voorbijgaan aan de kerkorde ook pedagogische bezwaren kan hebben. Als iemand van de ene gemeente verhuist naar de andere, kan het voorkomen dat kinderen daar niet mogen meevieren. Dit veroorzaakt onbegrip bij kinderen, ouders en bij de kerkenraad (Groenenberg 1970, 377).

1.3 De Gereformeerde Kerken in Nederland

In de Gereformeerde Kerken werd in deze periode voornamelijk in de plaatselijke kerken over kindercommunie gesproken. In de synode werd dit wel gesignaleerd, maar er ontstond nog geen discussie over (De Jong 1996, 300). In een rapport van de deputaten voor de eredienst werd de vraag naar kindercommunie vermeld in een gedeelte waarin nieuwe ontwikkelingen in het kerkelijk leven gesignaleerd werden. “In andere kerkgenootschappen en ook in onze kerken klinken stemmen die min of meer duidelijk roepen om de invoering van kindercommunie” (*Bijl. Acta GKN* 1969-70, 304). Het kwam de deputaten voor dat dit relevant is ten opzichte van de liturgische structuur van de eredienst. Ze stelden dan ook voor om dit nader te onderzoeken. De synode ging ermee akkoord dat deze deputaten de zaak zouden bestuderen en zij benoemde opnieuw deputaten om het vraagstuk van de kindercommunie, zo mogelijk met andere kerken, te begeleiden.

In de kerkbladen van de Gereformeerde Kerken werden enige kritische kanttekeningen bij een eventuele invoering van kindercommunie geplaatst en toelating van kinderen aan het avondmaal werd met enige reserve benaderd. Kinderen moeten zelf een bewuste keuze kunnen maken of ze avondmaal willen vieren of niet. “Waar blijft de vrijheid van de mens”, als kindercommunie gebruikelijk wordt. Het is een bedreiging voor de mondigheid van jonge gemeenteleden (Van Minnen 1968, 3/4).

C. van der Woude verwijst naar de joodse traditie waarin het Israëlitische kind naar de betekenis van het feest moest vragen, zodat de jongeren daarover onderricht konden worden om daarna welbewust en vanuit een persoonlijke geloofsovertuiging mee te kunnen vieren. Hier ligt de parallel met de openbare belijdenis die de toegang tot het avondmaal ontsluit. De gang naar het avondmaal moet een welbewuste geloofsdaad zijn (Van der Woude 1970, 85).

1.4 De Evangelisch-Lutherse Kerk

In 1956 kwamen de Evangelisch-Lutherse Kerk en de Nederlandse Hervormde Kerk tot een consensus over het avondmaal (Mönnich en Van Niftrik 1958). Kerkleden konden over en weer deelnemen aan de avondmaalsviering. Een hervormde predikant mocht de sacramenten bedienen in een lutherse dienst en omgekeerd. Als partner in de consensus hadden de lutheranen dan ook bijzondere belangstelling voor het hervormde rapport *Open en Oecumenisch avondmaal*, waarin een paragraaf was opgenomen over de leeftijd voor toelating tot oecumenische avondmaalsvieringen. In 1965 bracht de Katechetische Commissie van de Evangelisch-Lutherse Kerk dit onderwerp onder de aandacht van de synode. In de lutherse kerk was het niet gebruikelijk dat kinderen deelnamen aan het avondmaal. Om eventuele moeilijkheden en misverstanden in de praktijk te voorkomen, wilde de commissie een gesprek met de hervormden over de leeftijds kwestie. Beide synodes benoemden een gesprekscommissie. Van 1966 tot 1968 werd overleg gevoerd, maar er kwam geen gezamenlijk voorstel.

Van lutherse zijde vond men dat de ontwikkelingen in eigen kerk niet geremd mochten worden, omdat er geen gemeenschappelijk voorstel geformuleerd kon worden. In 1968 stelde de Katechetische Commissie een aantal wijzigingen in het toelatingsbeleid bij avondmaalsvieringen voor (Pel 1968, 132/133). De voorstellen waren overgenomen uit het boek over kindercommunie en confirmatie dat Pel, een van de leden van deze commissie, inmiddels geschreven had (zie hoofdstuk II, 3.1). Men stelde voor om gedoopte kinderen na onderricht toe te laten tot het avondmaal. Het onderricht zou door de ouders of de kinderkerk gegeven moeten worden. Later kwam aan de orde of ongedoopte kinderen aan mochten gaan. In de synodevergadering van 1970 werd opgemerkt dat ongedoopten die aangaan, niet geweigerd zouden worden, maar er moest wel overleg zijn met hun ouders omdat de verantwoordelijkheid voor de avondmaalsgang van kinderen bij de ouders ligt.

De synode besloot om aan de plaatselijke gemeenten de vrijheid te geven om naar eigen inzicht kinderen aan het avondmaal te nodigen. In

de kerkorde hoefde niets gewijzigd te worden omdat daarin geen bepalingen zijn opgenomen over de confirmatie als voorwaarde voor de toelating tot het avondmaal.

1.5 Korte samenvatting van de eerste periode

De discussie vond vooral plaats in de Nederlandse Hervormde Kerk. De synode van de Evangelisch-Lutherse Kerk besloot het aan de gemeenten over te laten kinderen al dan niet aan het avondmaal te nodigen en in de Gereformeerde Kerken kwam het onderwerp slechts zijdelings aan de orde. In deze periode komt net als in de kerkgeschiedenis een aantal theologische argumenten naar voren. Deze kunnen in twee categorieën verdeeld worden. De eerste categorie wordt gevormd door de ecclesiologische argumenten (zie hoofdstuk II, 1.1 en 3.4). Hoewel er vraagtekens gezet worden bij de praktijk van de openbare geloofsbelijdenis, hebben de tegenstanders van kindercommunie de opvatting dat iemand alleen naar het avondmaal mag als hij door de openbare geloofsbelijdenis te kennen heeft gegeven dat hij voor de gemeente heeft gekozen. Daarbij is mondigheid een vereiste.

Door de voorstanders worden twee soorten ecclesiologische argumenten gebruikt. De ene groep vindt dat kinderen door de doop bij het huisgezin van de kerk horen, dat avondmaal viert. De andere groep vindt dat er een voorwaarde gesteld moet worden aan deelname van kinderen. Zij moeten op een of andere manier hun geloof belijden. Zij kunnen dan meevieren op grond van hun eigen, kinderlijk geloof. Een tweede categorie bestaat uit liturgische argumenten, die te maken hebben met de visie op het karakter van het avondmaal (zie hoofdstuk II, 1.1 en 3.4). Sommigen vonden dat de gemeente aan jongeren in de voor hen toch al zo moeilijke puberteit de gave van de Maaltijd van de Heer niet mag onthouden. Anderen vonden dat aan het deelnemen de voorwaarde verbonden moet zijn dat kinderen weten wat zij vieren, het lichaam van de Heer kunnen onderscheiden, en dat iemand aan de opdracht die aan het avondmaal verbonden is, gevolg kan geven.

Hoewel de nadruk lag op de theologische argumenten, gebruikten sommigen ook pedagogische argumenten. Zij vonden dat jongeren de gang naar het avondmaal niet ontzegd kon worden in oecumenische diensten waarin leeftijdgenoten van een ander kerkgenootschap wel mochten aangaan. Ook zouden jongeren meer ruimte moeten krijgen voor hun eigen beleving van het geloof. Uit de opmerkingen over kindercommunie valt op te maken dat men daarbij vooral aan jongeren dacht en niet aan kinderen in de basisschoolleeftijd.

Enkele predikanten beriepen zich op de kerkorde waarin staat dat de openbare geloofsbelijdenis toegang verleent tot het avondmaal. Dit type

argumenten noem ik ecclesiologische argumenten van kerkrechtelijke aard. Op grond van kerkrechtelijke motieven, die een enkele maal gecombineerd worden met een beroep op het pedagogisch verantwoord handelen, spraken zij zich uit tegen kindercommunie.

2 Kindercommunie in de periode 1971-1986

2.1 De Nederlandse Hervormde Kerk

In de zeventiger jaren was kindercommunie een actueel onderwerp in de Nederlandse Hervormde Kerk en stond het in de kerkelijke vergaderingen regelmatig op de agenda. Het moderamen van de hervormde synode had allerlei vragen over kindercommunie gekregen tijdens werkbezoeken aan de classes in het najaar van 1970. Er waren zelfs kerkenraden die al besloten hadden om gezinscommunie in te voeren. Een aantal classes van de hervormde kerk had te kennen gegeven, dat zij over het onderwerp kindercommunie wilden meepraten, voordat de synode bepaalde voorstellen ter consideratie toezond. De synode van de hervormde kerk besloot een gespreksnota over toelating tot het avondmaal aan de classicale vergaderingen te sturen. Zo publiceerde de hervormde synode in 1971 de nota *Toelating tot het Heilig Avondmaal* en in 1974 het rapport *Deelneming aan het avondmaal*.

Toelating tot het avondmaal

De nota stelt dat binnen de denkstructuur van de nieuwtestamentische wereld, waarin men sterk vanuit de gemeenschap dacht, plaats kan zijn voor kinderdoop en gezinscommunie. Volgens de gegevens uit het Nieuwe Testament namen weliswaar belijdende gelovigen deel aan de Maaltijd van de Heer, maar in de bijbel betekent belijden allereerst lofprijzen. Het liturgisch-verkondigend karakter van belijden is niet intellectualistisch en het is daarom niet gebonden aan een bepaalde leeftijd.

Door de oecumenische contacten wordt men geconfronteerd met verschillende belevingsaspecten van het avondmaal. Niet iedereen hoeft op hetzelfde moment het avondmaal op dezelfde manier te beleven. Dit werpt een ander licht op gezinscommunie. Ouders zullen het avondmaal anders beleven dan hun kinderen, bij elkaar behorend als één gezin, ontvangen zij de gaven van de Heer die nodigt. Het gemeenschappelijke gaat uit boven het individuele en het belevingsmatige overtreft de rationele benadering (*Toelating tot het Heilig Avondmaal* 1971, 11). Hoewel deze opmerkingen doen vermoeden dat er ruimte is voor de manier waarop kinderen het avondmaal beleven, wordt in de conclusie

van het rapport weer de band tussen catechese en avondmaal benadrukt. Belijdenis en avondmaal kunnen niet ‘ontkoppeld’ worden, omdat belijden een keuze vraagt en een keuze kan slechts gemaakt worden als men de keuzemogelijkheden kent. Daarom pleiten de samenstellers van de nota voor een goede catechese. Wel vinden ze dat voor de openbare geloofsbelijdenis nieuwe vormen gezocht zouden moeten worden. Zo zou de plechtigheid in de kerk vervangen kunnen worden door een gesprek met een delegatie van de kerkenraad, waarvan daarna de gemeente op de hoogte gesteld wordt. Als de kerk besluit gezinscommunie toe te staan, moet de catechese vooral op de eredienst gericht zijn en krijgen de ouders extra verantwoordelijkheid in het geloofsonderricht. Kinderen moeten later de consequentie van deelname aan het avondmaal onder ogen zien. Dit kan op twee manieren. Men kan kinderen vragen om te beloven dat ze nog enige jaren catechese zullen volgen, of de openbare geloofsbelijdenis handhaven als definitieve toelating tot het avondmaal.

Bespreking van de reacties van de gemeenten

Nadat aan de hand van deze nota in de hervormde kerk uitvoerig over het onderwerp gesproken was, werden in de najaarsvergadering van 1972 de reacties van de classes, kerkenraden en gemeenten in de synode van de hervormde kerk behandeld. In het rapport waren enkele discussievragen geformuleerd om de bespreking in de ambtelijke vergaderingen te structureren.

De onderwerpen die aan de orde moesten komen, betroffen de relatie tussen doop en avondmaal en tussen belijdenis en avondmaal en de legitimiteit van kindercommunie volgens de Schrift en de traditie. Daarnaast vroeg men aan de classes in hoeverre men van jongeren kan verwachten dat zij het ‘lichaam van de Heer’ kunnen onderscheiden op een manier die bij hen past. Tot slot werden enkele suggesties gevraagd ten aanzien van de openbare belijdenis, de catechese en de taak van de ouders en de kerk. De Raad voor de Eredienst gaf, op verzoek van het moderamen van de synode, bij iedere vraag van de nota een kort commentaar op de antwoorden van de classes en zijn eigen visie op het onderwerp.

De discussie in de kerkelijke vergaderingen leverde een veelheid van meningen over kindercommunie op. Iedereen vindt dat de relatie tussen doop en avondmaal gehandhaafd moet blijven. De meesten zijn van mening dat de doop de vooronderstelling van de gemeente is, maar sommige classes vinden dat er niet altijd per definitie eerst gedoopt moet worden. Zij pleiten voor een open karakter van het avondmaal; er

moet ruimte zijn voor de toelating van niet-gedoopten, zoals kinderen van voorstanders van de doop van volwassenen (*Hand. NHK 1972c*, 184 en 194).

Bijna iedereen is van mening dat belijdenis en avondmaal nauw met elkaar verbonden zijn. Doordat de synode bij haar vragen niet duidelijk gezegd had wat zij met ‘belijdenis’ bedoelde, werd de vraag op verschillende manieren geïnterpreteerd. De voorstanders van kindercommunie bedoelen met belijden niet in de eerste plaats de openbare belijdenis, maar het lofprijzen (*Hand. NHK 1972c*, 195). Volgens de tegenstanders van kindercommunie veronderstelt avondmaal vieren een bewuste geloofskeuze na catechetisch onderricht.

Voorstanders van kindercommunie gaan ervan uit dat er een samenhang is tussen het avondmaal en de sedermaaltijd. Zij achten het daarom waarschijnlijk dat kinderen in de eerste gemeente deelgenomen hebben aan de Maaltijd van de Heer, omdat kinderen ook deelnamen aan de paasmaaltijd (*Hand. NHK 1972c*, 186). De Raad voor de verhouding van Kerk en Israël, aan wie het moderamen van de synode advies gevraagd had, vraagt zich af of men zonder meer deze conclusie kan trekken. De relatie tussen de joodse paasmaaltijd en het avondmaal zal in een bredere context van onder andere de verhouding van het Oude en Nieuwe Testament bestudeerd moeten worden (*Hand. NHK 1972c*, 186).

Hoewel bijna niemand van mening is dat verlaging van de leeftijdsgrens voor toelating tot het avondmaal in strijd is met de Schrift en de traditie waar de kerk uit voortkomt, wil een groot deel van de kerkenraden de leeftijd van achttien jaar handhaven omdat men dan pas, na degelijke catechese, een bewuste keus kan maken. De Raad voor de Eredienst heeft wat dat betreft een andere visie. Zij vindt dat het kinderlijk geloof niet een onvoldoende geloof is. Kinderen zijn volwaardige leden van de gemeente (het Lichaam van Christus). Voorstanders van kindercommunie noemen als leeftijdsgrens zeven, acht, tien en twaalf jaar.

Er werd in de discussie ook aandacht besteed aan de pedagogisch kant van kindercommunie. Zo werd opgemerkt dat men het wezenlijke van het kind ontkent, als het gezien wordt als een ‘nog niet volwassene’ (*Hand. NHK 1972c*, 187) en dat kinderen ongedwongen mee moeten kunnen gaan naar het avondmaal (*Hand. NHK 1971b*, 57). Als kinderen meevieren, moet er met hen rekening gehouden worden. De wijze van vieren moet voor kinderen toegankelijk zijn; de eredienst zal meer op het kind gericht moeten zijn (*Hand. NHK 1971b*, 51 en 198). Ouders

spelen een belangrijke rol bij kindercommunie. Zij moeten bij de catechese betrokken moeten worden zodat zij de kinderen goed kunnen begeleiden (*Hand. NHK 1972c*, 189 en 199).

Tegenstanders van kindercommunie menen dat aan kinderen niets wezenlijks wordt onthouden, omdat het avondmaal niet bij hun leeftijd past (*Hand. NHK 1971b*, 54). Zij vrezen dat er pijnlijke situaties kunnen ontstaan als men jongeren die jarenlang aan de gezinscommunie hebben deelgenomen, zou moeten weigeren omdat ze geen belijdenis doen (*Hand. NHK 1971*, 50).

‘Toelating tot’ wordt ‘deelneming aan’

De synode van de hervormde kerk vond na de bespreking van reacties op de nota *Toelating tot het Heilig Avondmaal* de kwestie nog te gecompliceerd om de kerkorde te wijzigen en kindercommunie te legaliseren. Er werd een nieuwe commissie benoemd, die de opdracht kreeg om de kernvragen te formuleren en hierbij de adviezen van daarvoor in aanmerking komende organen van bijstand te betrekken. De Raad voor de Eredienst werd verzocht een onderzoek in te stellen naar de ervaringen van gemeenten die al tot kindercommunie overgegaan waren. In 1974 verscheen het rapport *Deelneming aan het avondmaal. De plaats van jongeren in een luisterende en vierende gemeente*. In dit rapport zijn de opmerkingen van de synode en classes naar aanleiding van de nota uit 1971, en de resultaten van het onderzoek naar de ervaringen van gemeenten waar kindercommunie gebruikelijk is, verwerkt. Het rapport is geschreven in de vorm van stellingen met een korte uitleg. Op deze manier wilde de commissie die het rapport gemaakt heeft, de synode en kerkenraden een aantal overwegingen aanbieden, die als een handvat voor de discussie konden dienen. De commissie komt tot de conclusie dat “een beslissing over de vraag wie tot het avondmaal genodigd dienen te worden, uiteindelijk op theologische gronden moet worden genomen” (*Deelneming aan het avondmaal 1974*, 4). Zij stelden voor om – met oog op de pluriformiteit in de Nederlandse Hervormde Kerk – de plaatselijke kerkenraden de bevoegdheid te geven om te beslissen of kinderen mogen deelnemen aan het avondmaal. Het rapport is ingedeeld in drie hoofdstukken. Allereerst komt aan de orde hoe het probleem *niet* kan worden opgelost. Daarna volgen enkele theologische inzichten en tot slot enkele voorwaarden waaraan voldaan moet worden, als een gemeente kinderen aan het avondmaal wil nodigen.

Deelneming aan het avondmaal

Men kan het probleem niet oplossen door de leeftijdsgrens bij de openbare belijdenis soepel te hanteren of te verlagen. “Het gaat allereerst om de theologische visie op het avondmaal en om de vraag wie genodigd worden om deel te nemen” (*Deelneming aan het avondmaal* 1974, 9). Men moet zich afvragen wat de plaats is van kinderen en jongeren die naar de mogelijkheden van hun (leeftijds)-ontwikkeling het belijdende karakter van de avondmaalsviering kunnen verstaan en beamen, in een luisterende en vierende gemeente (*Deelneming aan het avondmaal* 1974, 12 en 15). Door de vraag naar kindercommunie als een modeverschijnsel te zien, gaat men voorbij aan de huidige veranderingen in de beleving van de liturgie. In gemeenten waar men nieuwe aandacht besteedt aan de liturgische vormgeving en het avondmaal vaker gevierd wordt, komt de vraag naar de plaats van kinderen aan de avondmaalstafel haast vanzelf op.

De samenstellers van het rapport vinden dat kindercommunie niet gelegitimeerd kan worden op grond van de vergelijking van het avondmaal met de sedermaaltijd uit de joodse traditie, omdat de joodse paasmaaltijd een gezinsmaaltijd is en het avondmaal in de gemeente gevierd wordt. Hoewel er in het Nieuwe Testament niets over kinder- of gezinscommunie staat, vinden zij het heel goed voorstelbaar dat binnen deze geloofsbeleving gezinscommunie, evenals kinderdoop, voorkomt zonder duidelijk genoemd te worden omdat men toen meer dacht en leefde vanuit de gemeenschap dan vanuit de individuele beslissing. Daarna wordt uiteengezet dat de begrippen ‘belijden’ en ‘onderscheiden van het lichaam’ niet alleen een zaak van weten en leren zijn, maar vooral van persoonlijke betrokkenheid. Dit kan ook op jongere leeftijd het geval zijn. De vraag wie aan het avondmaal mag deelnemen komt in een ander licht te staan, wanneer de vernieuwing van de eredienst zou betekenen dat “de twee-eenheid van woord en viering elke zondag zichtbaar wordt gemaakt” (*Deelneming aan het avondmaal* 1974, 30). Tot slot blijkt dat het rapport oog heeft voor de pedagogische kant van kindercommunie. Als kinderen aan het avondmaal worden genodigd, moeten zij de mogelijkheid hebben om daar echt aan deel te nemen. Daarnaast is een catechetische begeleiding van kinderen en jongeren nodig, waarbij het niet alleen gaat om een voorbereiding op de avondmaalsviering maar ook om begeleiding bij de verwerking van hun ervaringen.

Bespreking in de synode

Bij de bespreking van dit rapport bleek dat de meningen nog steeds verdeeld waren. Enkele synodeleden benadrukken nog eens dat de

openbare belijdenis als de toelating tot het avondmaal, gehandhaafd moet blijven, omdat het belang van het plechtig uitgesproken jawoord van de belijdenis niet onderschat mag worden. Daarnaast zijn tegenstanders van kindercommunie van mening dat jongeren zelf niet willen deelnemen aan het avondmaal en dat men van kinderen niet kan verwachten dat zij aan de eis tot ‘zelfbeproeving’ voldoen (*Hand. NHK* 1974a, 54 en 56).

Voorstanders van kindercommunie vinden dat de sacramenten ons gegeven zijn om ons in het geloof te sterken; dan kan men toch moeilijk eisen stellen aan het deelnemen (*Hand. NHK* 1974a, 58). In onze traditie zijn de kinderen en jongeren terecht gekomen in de kinderkerk en jeugdkerk, terwijl ze in het midden van de gemeente horen.

De synode besloot het rapport ter bespreking toe te zenden aan de kerkenraden en classicale vergaderingen. Hoewel er niets in de kerkorde gewijzigd werd over toelating tot het avondmaal, wilde men de gemeenten die tot kindercommunie overgingen, begeleiden en van dienst zijn met leefregels ten aanzien van de nodiging van kinderen aan het avondmaal.

2.2 De discussie in de kerkbladen

In de kerkbladen van de hervormde kerk en de gereformeerde kerken ontstond een levendige discussie. Naar aanleiding van de rapporten en de besprekingen in de hervormde synode en in de kerkelijke gemeenten verscheen in *Woord en Dienst* en in *Hervormd Weekblad* een aantal artikelen over kindercommunie. Net als in de rapporten is in de bladen de relatie tussen belijdenis, doop en avondmaal een belangrijk punt in de discussie. Daarnaast komt nogmaals aan de orde in hoeverre mondigheid een voorwaarde is voor deelhebben aan de doop en het avondmaal.

Hoewel volgens Bolkestein de eenheid van belijdenis, doop en avondmaal gehandhaafd moet blijven, vindt hij – in tegenstelling tot zijn eerdere uitspraken – dat dit niet afhankelijk is van (bijna) volwassen zijn. Kinderen kunnen meevieren, als zij op hun kinderlijke wijze hoorbaar in de gemeente de Heer belijden met een lied of een woord. Het onderwijs is een kwestie van later zorg (Bolkestein 1977, 292). Anderen leggen, de nadruk op het doen van belijdenis als voorwaarde voor de avondmaalsgang, waarbij als nieuw argument verwezen wordt naar de reformatoren.

Ook enig inzicht in het karakter van het avondmaal wordt van kinderen gevraagd. Naast de al eerder genoemde voorwaarde dat kinderen voldoende kennis moeten hebben om het lichaam van de Heer te kunnen

onderscheiden, wordt van hen verwacht dat zij beseffen dat vergeving van zonden niet mogelijk is zonder berouw (Van Itterzon 1971, 134; Ankersmit 1971, 205).

In een artikel in *Woord en Dienst* wijst S. Kooistra de argumenten van degenen die kindercommunie willen legitimeren op grond van een vergelijking tussen het avondmaal en de joodse sedermaaltijd af. Hij is van mening dat er een onderscheid is tussen de twee verbonden. In het Oude Testament richt God zijn verbond op met een volk en in het Nieuwe Testament wordt de gemeente geroepen uit alle volken. Hoewel men kinderen kan dopen op grond van het verbond en Gods belofte die aan het geloof vooraf gaat, is behalve de belijdenis van de ouders, de belijdenis van de gedoopte nodig voordat hij aangaat aan het avondmaal (Kooistra 1972, 125 en 183).

In een ander artikel worden deze argumenten weerlegd. Als men er de nadruk op legt dat het oude verbond een volk betrof en het nieuwe verbond enkelingen die alleen in overdrachtelijke zin een 'volk' zijn, dan gaat niet alleen de vergelijking tussen de sedermaaltijd en het avondmaal niet op, maar ook die tussen de doop en de besnijdenis niet. Dit zou dan betekenen dat men de kinderdoop niet op grond van de besnijdenis of het verbond kan legitimeren (Roozendal 1972, 182).

A.A. Bos zegt dat de kinderdoop een bijzondere vorm is van de doop. Als de kerk kindercommunie invoert, zijn kinderen welkom, omdat ze gedoopt zijn. Men zou soms zelfs de volgorde doop en dan avondmaal kunnen omdraaien, omdat kinderen bij hun gelovige ouders horen (1973, 101).

Mondigheid en deel uitmaken van de gemeente

Kooistra vreest dat kindercommunie de mondigheid van de leden van de kerk niet bevordert. Aan de Reformatie hebben wij de nadruk op het appèl op het geloof als beslissing te danken (Kooistra 1972, 125).

Anderen vinden dat juist de kinderdoop de onmondigheid in de hand werkt. Het is tegenstrijdig om bij de doop aan Christus te herinneren, die de kinderen gezegend heeft, en om tegelijk bij het avondmaal net als de discipelen de kinderen terug te wijzen (Roozendal 1972, 182; Bartels 1971, 29).

Over de kwestie of ongedoopte kinderen ook aan mogen gaan, wordt opgemerkt dat men om pastorale redenen een kind van ouders die voor de doop van volwassenen hebben gekozen (Duvekot 1973, 101), of een gelovige jongere wiens ouders nagelaten hebben om hem te laten dopen, niet kan weigeren (Bos 1973, 101). Naast de theologische argumenten voor en tegen kindercommunie, vraagt iemand zich af of gevoelige

kinderen niet erg veel moeite zullen hebben met de inzettingswoorden omdat die indringende beelden kunnen oproepen (Ankersmit 1971, 195).

2.3 Tussenbalans van de tweede periode

Hoewel ook in deze periode in de hervormde kerk nog steeds de nadruk ligt op de verschillende visies op de voorwaarden waaronder men hoort bij de gemeente die avondmaal viert, speelt nu ook de opvatting over het begrip ‘belijden’ een belangrijke rol. De voorstanders die vinden dat kinderen op grond van hun eigen geloof bij de gemeente horen, zijn van mening dat het geloof van een kind niet minder waard is dan dat van een volwassene. Ze merken daarbij op dat belijden in de eerste plaats ‘lofprijzen’ is. Andere voorstanders benadrukken dat met belijden de eigen geloofskeuze bedoeld wordt. Deze kan op een of andere manier in een gesprek of in de dienst tot uiting komen. In het rapport uit 1971 stelt men zelfs voor om kinderen voordat ze deelnemen een belofte te laten doen dat ze catechese zullen blijven volgen. Tegenstanders van kindercommunie bedoelen met ‘belijden’ nog steeds het doen van de openbare belijdenis.

De ecclesiologische argumenten van tegenstanders van kindercommunie worden soms toegelicht met een verwijzing naar de Reformatie, die de nadruk legde op het geloof als beslissing. Deze noem ik ecclesiologische argumenten van historische aard.

De liturgische argumenten spitsen zich vooral toe op de vraag of het accent ligt op het avondmaal als gave of als opdracht. Voorstanders vinden dat de Maaltijd van de Heer een gave is, die de gemeente ontvangt. Zij vragen zich af hoe de gemeente dan aan sommige leden (de kinderen) deze gave kan onthouden. Tegenstanders vinden dat iemand eerst de opdracht die aan de Maaltijd verbonden is, moet kunnen honoreren.

Vanaf de jaren zeventig, waarin de belangstelling voor de joodse wortels van de eredienst toeneemt, gaat men ook in de discussie over kindercommunie steeds vaker een vergelijking trekken tussen het avondmaal en de joods sedermaaltijd. Terwijl in de eerste periode de verwijzing naar de joodse traditie vooral de vergelijking tussen catechese en het stellen van de vragen bij de paasviering door het joodse kind betrof, vindt men nu hierin een motief om kinderen toe te laten. Kinderen waren welkom aan de paasmaaltijd dus ze zijn ook welkom aan het avondmaal. Behalve kritisch kanttekeningen in de rapporten van de hervormde kerk en de kerkbladen bij deze vergelijking, heeft ook de Raad voor Kerk en Israël hier kritiek op omdat zij vinden dat de vergelijking niet goed genoeg bestudeerd is. Deze argumenten noem ik

liturgische argumenten van historische aard omdat zij verwijzen naar joodse wortels van het avondmaal.

Pedagogische argumenten worden, al dan niet in combinatie met theologische motieven, door zowel tegenstanders als voorstanders van kindercommunie gebruikt. Zo vrezen tegenstanders dat jonge kinderen de inzettingswoorden niet kunnen verwerken of dat ze nog te jong zijn om te beseffen dat vergeving van zonden niet zonder berouw mogelijk is. Zij hebben de indruk dat jongeren zelf het niet op prijs stellen om aan de viering deel te nemen. Bovendien zouden pedagogisch ongewenste situaties kunnen ontstaan als de kerkenraad een kind dat al jarenlang meeviert, bij het volwassen worden zou moeten weigeren omdat het geen belijdenis doet.

Voorstanders van kindercommunie formuleren een aantal pedagogische motieven als voorwaarden voor kindercommunie. Kinderen moeten bij de viering betrokken worden en zich als kind geaccepteerd voelen. Ze vinden het belangrijk dat ouders bij de catechese betrokken worden, omdat die met de vragen van kinderen geconfronteerd worden.

2.4 De Gereformeerde Kerken in Nederland

Tijdens de synode van Dordrecht (1971-72) kwam kindercommunie aan de orde, doordat er brieven waren binnengekomen van de classes Haarlem en Groningen met het dringende verzoek om dit onderwerp nader te bestuderen en hierover richtlijnen te geven, omdat er kerken waren die tot invoering van kindercommunie wilden overgaan. In 1972 besloot de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland een apart deputaatschap in te stellen voor de bestudering van de principiële en praktische vragen over kindercommunie. Aan dit deputaatschap werden enkele deputaten voor de eredienst toegevoegd. Er verschenen twee rapporten, het tussentijds rapport met de titel *Kinderen aan het avondmaal?* en in 1976 het rapport *Kinderen mee naar het Avondmaal?*

Tijdens de synode van Haarlem (1973-75) werd het tussentijds rapport besproken. De opstellers van dit rapport kwamen tot de conclusie dat kinderen het avondmaal kunnen meevieren op grond van hun geloof ook al is dat op de wijze van een kind. Kindercommunie is dan ook niet in strijd met de kerkorde, omdat daarin geen leeftijd wordt genoemd voor het belijden van het geloof. Gezien het gebrek aan geloofskennis is het noodzakelijk om aan ouders en kinderen catechese te geven. Kinderen kunnen niet alleen op grond van de doop worden toegelaten tot het avondmaal omdat volgens de Schrift het avondmaal geloof in Jezus Christus veronderstelt.

Het rapport oogstte veel kritiek. Volgens een aantal synodeleden is het vraagstuk van de kindercommunie niet opgelost door de leeftijdsgrens voor de geloofsbelijdenis te verlagen. Het gaat om de vraag of kinderen vanaf een bepaalde leeftijd mee mogen vieren. In het rapport wordt het kind als een jonge gelovige gezien. Moet men het kind niet zien als lid van het gezin en een persoon op weg naar de geestelijke volwassenheid, die de sterking van het geloof door de avondmaalsviering nodig heeft? In het buitenland heeft men overigens geen goede ervaringen met het belijdenis doen op jonge leeftijd (*Bijl. Acta GKN 1973-75, 66/67*). Er werd door het Breed Moderamen een nieuw deputaatschap ingesteld om de vragen over kindercommunie verder te bestuderen, omdat de synode geen besluit kon nemen over het al dan niet toestaan van kindercommunie zolang er nog te veel onduidelijkheid bestond over het onderwerp. Intussen kwamen er steeds meer vragen over kindercommunie bij de synode binnen. Sommige kerken waren er al toe overgegaan om kinderen aan het avondmaal te nodigen. Tijdens de synode van Maastricht (1975-76) kwam er een nieuw rapport *Kinderen mee naar het Avondmaal?* aan de orde.

Kinderen mee naar het Avondmaal?

Het rapport geeft eerst een overzicht van kindercommunie in de kerkgeschiedenis met de conclusie dat deze gegevens voor de huidige standpuntbepaling een betrekkelijke waarde hebben. Er moet naar eigentijdse vormen gezocht worden om kinderen en jongeren te begeleiden van de doop tot deelname aan het avondmaal. Dan volgen enkele theologische en pedagogische overwegingen.

De samenstellers van het rapport merken op dat het Nieuwe Testament opvallend zwijgzaam is over kindercommunie. Dit betekent dat het of algemeen geaccepteerd was of juist niet. In de wereld waarin Jezus en Paulus leefden, was het zowel bij de Joden als bij de Grieken gebruikelijk dat kinderen van jongs af aan meededen met godsdienstige plechtigheden. Het is dus waarschijnlijk dat kinderen deelnamen aan het avondmaal. Met elkaar maaltijd vieren betekende dat men een gemeenschap vormde. De gemeente moet zich afvragen in hoeverre ze de kinderen het heil dat haar gegeven wordt in brood en wijn, kan onthouden. Sacramenten maken het Woord zichtbaar in ons midden en zijn een gave van God. De gemeente heeft de opdracht het avondmaal te vieren en zo te belijden dat de dood van de Heer de grond van haar leven is. Maar het is de vraag hoe volwassen dat geloof moet zijn. Als het over geloven gaat, stelt Jezus aan zijn volgelingen kinderen ten voorbeeld. Ouders en de gemeente hebben de plicht kinderen de betekenis van het avondmaal bij te brengen. De toelating tot het

avondmaal zal afhankelijk moeten zijn van een zekere herkenning van geloof bij degenen die willen aangaan. Dat is niet alleen een taak van de ambtsdragers maar van de hele gemeente.

In het rapport wordt ook een vergelijking gemaakt tussen de joodse sedermaaltijd en het avondmaal. De paasmaaltijd werd niet alleen als gezinsmaaltijd gevierd maar vaak ook in groter verband. Behalve de sedermaaltijd die een keer per jaar plaatsvond, vierden de joden de wekelijkse sabbatsmaaltijd, als herinnering aan de schepping én de bevrijding uit Egypte. Het was een korte, regelmatige herhaling van de paasmaaltijd (*Kinderen mee naar het Avondmaal?* 1976, 6).

Volgens het rapport zijn er vanuit de ontwikkelingspsychologie geen bezwaren aan te voeren tegen gezinscommunie, als er in de liturgie rekening gehouden wordt met kinderen en als gezinscatechese een plaats krijgt in de gemeente. Wanneer kindercommunie ingevoerd wordt, is een pastorale begeleiding van gezinnen nodig. De deputaten 'kindercommunie' vonden dat de gemeente kinderen niet mag vragen alvast een soort belijdenis af te leggen, maar er is nog te weinig ervaring met deelname aan het avondmaal door jonge doopleden om openbare belijdenis en toelating aan het avondmaal te ontkoppelen (*Kinderen mee naar het Avondmaal?* 1976, 16).

Het meerderheids- en het minderheidsrapport

De deputaten 'kindercommunie' konden het onderling niet eens worden over de conclusies die uit het gevonden materiaal getrokken moesten worden. Zij formuleerden twee verschillende voorstellen. De meerderheid vond dat de plaatselijke kerken de vrijheid moeten hebben om onder bepaalde voorwaarden gedoopte kinderen en jongeren toe te laten tot het avondmaal. Daarbij is een zorgvuldige voorbereiding en begeleiding nodig. Kinderen kunnen onder verantwoordelijkheid van hun ouders meedoen. Jongeren kunnen deelnemen nadat zij blijk hebben gegeven van hun geloof. De ervaringen van de kerken die al tot kindercommunie overgegaan zijn, zouden voor de synode waardevolle informatie kunnen zijn bij een eventuele besluitvorming.

De minderheid stelde voor de bestaande regelingen te handhaven. Zij vonden dat uit de voorbeelden van kindercommunie in de kerkgeschiedenis geen conclusies getrokken kunnen worden voor onze situatie, omdat de sociale en culturele omstandigheden veranderd zijn. Kerken met een gereformeerde traditie hebben steeds belijdenis en toelating tot avondmaal nauw met elkaar verbonden. Uit de nieuwtestamentische

gegevens kan niet geconcludeerd worden dat kinderen deelnamen aan de viering. De opdracht om de dood van de Heer te verkondigen veronderstelt niet alleen geloofskennis, maar ook ethisch onderscheidingsvermogen. Bovendien kunnen kinderen de centrale betekenis van het avondmaal, de verzoening, nog niet begrijpen. Uit pedagogisch oogpunt is het beter kinderen daar niet te vroeg mee te confronteren. Kinderen hoeven niet deel te nemen aan het avondmaal om de tekenen te leren begrijpen. Zij kunnen dat ook door aanwezig te zijn in de diensten waarin avondmaal gevierd wordt. Het argument dat men kinderen het heil weigert door hen niet toe te laten tot het avondmaal, is volgens het minderheidsrapport niet terecht want zij ontvangen hetzelfde heil in de doop en de prediking (*Kinderen mee naar het Avondmaal?* 1976, 16-18).

Ook hadden zij kritiek op de opvatting dat op grond van een vergelijking tussen de sedermaaltijd en het avondmaal kindercommunie verdedigbaar was. De sedermaaltijd was de herdenking van de uittocht uit Egypte, die van geslacht tot geslacht werd doorverteld. Het was een nationaal gebeuren waar zowel groot als klein bij betrokken was. De betekenis van het avondmaal is in de eerste plaats de verzoening (*Kinderen mee naar het Avondmaal?* 1976, 20).

De synode besloot het rapport en een samenvatting van de discussie naar de mindere vergaderingen te sturen met het verzoek om het onderwerp kindercommunie te bespreken en de synode op de hoogte te brengen van de resultaten. Aan de hand van de reacties kon worden nagegaan of het verantwoord zou zijn om de plaatselijke kerken de vrijheid te geven om kinderen en jongeren onder zorgvuldige catechetische, liturgische en pastorale begeleiding toe te laten tot de viering van het avondmaal. In dat geval zou het karakter van de openbare geloofsbelijdenis opnieuw bestudeerd moeten worden (*Acta GKN* 1975-77, 215/216).

De discussie in de Gereformeerde Kerken

Tijdens de synode van Zwolle (1977-79) werden de reacties van de kerken op het rapport *Kinderen mee naar het Avondmaal?* besproken. Meer dan driehonderd classes en kerkenraden hadden hun commentaar op het rapport naar de synode gestuurd. Een klein deel vroeg om nadere bezinning, de meerderheid was tegen kindercommunie en een minderheid vóór.

In de rapporten, verslagen en besprekingen in de synodevergaderingen werd een groot aantal meningen weergegeven. Behalve de argumenten die grote overeenkomst met de argumenten uit het minderheids- en

meerderheidsrapport vertonen, beriepen kerken zich nogal eens op het verbond, de kinderdoop en op de nodiging van kinderen door Jezus uit Marcus 10:14. Daarnaast gaat de discussie over het begrip ‘zelfbeproeving’ uit 1 Korintiërs 11 en komt de relatie tussen doop, belijdenis en avondmaal uitgebreid aan de orde. Men merkte op dat er vaak te veel onderscheid gemaakt wordt tussen kinderdoop en kindercommunie.

Tegenstanders van kindercommunie hadden kritiek op de vergelijking van de sedermaaltijd met het avondmaal. Het avondmaal is meer dan een toevoeging van bepaalde elementen aan de paasmaaltijd; het is iets nieuws. Daarom kan uit de deelname van kinderen aan de paasmaaltijd niet een conclusie getrokken worden ten aanzien van kindercommunie (*Bijl. Acta GKN 1977-79, 220/221*).

Opvallend is dat tegenstanders van kindercommunie vaker pedagogische argumenten aanvoeren om hun theologische motieven te ondersteunen dan de voorstanders, die in dat opzicht slechts opmerken dat kinderen nu wel met de gevolgen van avondmaal vieren worden geconfronteerd, zoals de collectezak, maar geen brood en wijn krijgen. Tegenstanders vragen zich af de kerk het kind de vraag naar het eigen geloof wel mag stellen. Voor de belijdenis van de doop krijgt de gedoopte de ruimte om die af te leggen na een christelijke opvoeding, als men er aan toe is. Die ruimte is er bij het avondmaal vieren niet. Wie meedoet, hoort erbij; een kind of een jongere kan zich daaraan niet onttrekken. Ook waarschuwt een aantal rapporten voor de sociale dwang waar kinderen mee te maken kunnen krijgen bij invoering van kindercommunie. Kinderen kunnen zich verplicht voelen mee te gaan naar het avondmaal, als ouders of vriendjes het vanzelfsprekend vinden dat ze meevieren. Kindercommunie is ook een probleem voor ongedoopte kinderen. Het zal voor hen moeilijk te begrijpen zijn dat zij niet mee mogen doen en de gedoopte kinderen wel (*Bijl. Acta GKN 1977-79, 222/223*). Jongeren van twaalf jaar willen niet graag opvallen. Het is maar de vraag of jongeren deel willen nemen aan het avondmaal (*Kinderen mee naar het Avondmaal? 1976, 22; Bijl. Acta GKN 1977-79, 229*).

Kindercommunie wordt niet verhinderd

Uiteindelijk besloot de gereformeerde synode om plaatselijke kerken niet te verhinderen om kinderen toe te laten tot het avondmaal. Daaraan werden een aantal voorwaarden verbonden. De gemeente moet goed worden voorbereid. Kinderen en jongeren moeten onderwezen worden over de betekenis van het avondmaal. De kerkenraad moet erop toezien dat de gemeente gevolg geeft “aan de opdracht tot verantwoorde

toepassing van het evangelisch vermaan en christelijke tucht.” Een kerk die tot kindercommunie wil over gaan moet de classis hiervan op de hoogte brengen, zodat deze kan nagaan of men aan de gestelde voorwaarden voldaan heeft. De synode gaf de sectie Jeugd- en jongerenpastoraat van het deputaatschap Gemeenteopbouw de opdracht om een catechetische handleiding voor het onderwijs aan ouders en kinderen samen te stellen. En ze verzocht kerken die kindercommunie al kennen, hun ervaringen door te geven aan de volgende synode (*Acta GKN* 1977-79, 158/159).

Het moderamen van de synode realiseerde zich dat dit besluit niet in overeenstemming was met de bedoeling van artikel 75 van de kerkorde, waar onder andere staat dat toelating tot het avondmaal wordt verkregen door het afleggen van openbare belijdenis van het geloof. Tijdens een latere zitting van de synode van Zwolle kwam aan de orde welke gevolgen het synodebesluit ten aanzien van kindercommunie voor de kerkorde had. De synode besloot deputaten te benoemen, die samen met de deputaten voor de kerkorde de aanpassingen in de kerkorde moesten voorbereiden. Ze kregen ook de opdracht zich te bezinnen op de positie van de openbare belijdenis en na te denken over een leeftijdsaanduiding voor kindercommunie.

De synode ontving een aantal brieven van kerkenraden die bezwaar maakten tegen de besluiten van de synode van Zwolle om kindercommunie toe te laten. Sommige kerkenraden drongen zelfs aan op herroeping van het besluit. De synode verklaarde dat zij om pastorale redenen was afgeweken van artikel 75 van de kerkorde en dat zij om diezelfde redenen haar besluit niet kon herroepen.

Leeftijdsgrenzen

Tijdens de synode van Delft (1979-80) werd het rapport van de deputaten ‘kerkorde en jongeren aan het avondmaal’ besproken. Hierin wordt vooral aandacht besteed aan de kwestie van de leeftijdsgrenzen. De deputaten vonden dat ouders zelf het beste kunnen beoordelen of een kind er aan toe is om het avondmaal mee te vieren. Als kinderen regelmatig met hun ouders naar de kerk gaan, kunnen zij ook het avondmaal meevieren. In dit verband is het beter te spreken van gezinscommunie dan van kindercommunie. Bij tieners ligt dat anders omdat jongeren hun eigen weg gaan. Het is volgens deputaten dan nog te vroeg om een soort belijdenis te verwachten. Deze jongeren moeten door hun ouders en de predikant met zorg begeleid worden. Er mag van jongeren die deelnemen aan het avondmaal, verwacht worden dat zij de catechese volgen en betrokken zijn bij het leven van de gemeente op een manier die bij hun leeftijd past.

Samenwerking met de Hervormden

De deputaten stelden voor om in de kerkorde op te nemen, dat voor kinderen en jongeren kan worden afgeweken van de regel dat men toegang krijgt tot het avondmaal door het afleggen van de openbare belijdenis (*Bijl. Acta GKN 1979-80*, 265-273). In de vergadering werd bezwaar gemaakt tegen deze formulering omdat kinderen hierdoor in een uitzonderingspositie geplaatst worden, terwijl tijdens de synode van Zwolle ervan uitgegaan werd dat zij voluit tot de gemeente behoren (*Acta GKN 1979-80*, 212). Om de kwestie op te lossen werd besloten om de mindere vergaderingen hierover te raadplegen. De kerkenraden reageerden over het algemeen negatief op het kerkordevoorstel. De deputaten voor de kerkorde waren van mening dat artikel 75 alleen gewijzigd kan worden, als duidelijk is wat de betekenis van de openbare geloofsbelijdenis is geworden bij de invoering van kindercommunie. Nadat enkele pogingen om toch nog een wijziging op te nemen mislukt waren, besloot de synode deputaten te benoemen, die de opdracht kregen om de betekenis van de openbare belijdenis bij invoering van kindercommunie nader te bestuderen (*Acta GKN 1981*, 162). Deze deputaten stelden een gefaseerde geloofsbelijdenis voor, maar de synode vond ook dit rapport niet volledig. In 1984 besloot de gereformeerde synode om aan de synode van de Nederlandse Hervormde Kerk te vragen samen een studietoelichting te benoemen om de vragen rond kindercommunie, de openbare geloofsbelijdenis en de visie op avondmaal en gemeente zijn nader te bestuderen (*Acta GKN 1983-84*, 198). Inmiddels hadden de deputaten voor de eredienst een rapport gemaakt over de reacties van kerken die kindercommunie ingevoerd hadden. Uit dit rapport blijkt dat de kerken deelname van kinderen en jongeren aan het avondmaal als een verrijking van de viering ervaren. Wanneer kinderen actief deelnemen aan de dienst, wordt het meedoen met de avondmaalsviering meestal vanzelfsprekend gevonden in de gemeente. Over de liturgische kant van de zaak merken de deputaten op, dat men bij een avondmaalsviering wel rekening moet houden met de kinderen, maar de orde van dienst niet geheel aan hen aanpassen. Het is een dienst van de gemeente (*Bijl. Acta GKN 1981-82*, 132). De deputaten voor de eredienst kregen de opdracht handreikingen voor liturgische catechese te maken (*Acta GKN 1983*, 198).

2.5 De discussie in de kerkbladen

In de kerkbladen van de Gereformeerde Kerken verscheen een aantal artikelen over kindercommunie. Begin jaren zeventig gaat het vooral over het bestaansrecht van kindercommunie. Zo laat G.P. Hartvelt zich in enkele artikelen in het *Centraal Weekblad* voorzichtig positief uit ten

aanzien van gezinscommunie met een verwijzing naar de kerkgeschiedenis. Kinderen kunnen op grond van hun doop met hun ouders meegaan als zij goed worden voorbereid (Hartvelt 1971a, 2). Vervolgens wijst hij op de overeenkomst tussen het ontvangen van het avondmaal en van de prediking. Bij het avondmaal is het gelovig antwoord van de gemeente nodig. Maar dat geldt volgens de reformatoren ook voor de prediking. Hij pleit voor ontkoppeling van openbare belijdenis en toelating tot het avondmaal. Kinderen hoeven niet eerst een examen af te leggen voordat ze meegaan naar de kerk en de preek horen, terwijl het in de prediking toch ook gaat om het antwoord van de gelovigen. Als ouders uitleggen wat het avondmaal betekent, kunnen kinderen dat beamen door het mee te vieren (Hartvelt 1971c, 3).

Kindercommunie: een zaak van de gemeente

In de tweede periode van de discussie gaat men vooral in op de betekenis van kindercommunie voor de gezinnen. K.A. Schippers vindt dat het gesprek over kinderen aan het avondmaal niet alleen een zaak van kerkelijke vergaderingen moet worden, maar dat ouders, kinderen en de gemeente aan dat gesprek horen deel te nemen (Schippers 1975, 15-17). De synode kan ruimte geven voor kindercommunie, maar in de gezinnen en de gemeenten zal de uiteindelijke beslissing vallen of kinderen meegaan naar het avondmaal (Hartvelt 1977b, 8).

Hoezeer de discussie over kindercommunie ouders en kinderen raakt, blijkt uit hun reacties. Ouders die gewend zijn samen met hun kinderen te zoeken naar de zin van het geloof, ervaren het als verraad wanneer op zo'n belangrijk moment als de avondmaalsviering kinderen buitengesloten worden (Schippers 1984, 3). Kinderen reageren op dezelfde manier. Ze hebben het gevoel dat ze er niet echt bij horen als ze niet mee mogen vieren, terwijl zij – zoals ze zelf zeggen – toch ook kinderen van God zijn (Hogehuis 1984, 6). Net als de doop is het avondmaal het teken van het verbond van God met ons en onze kinderen. Samen met kinderen avondmaal vieren is een waardevolle ervaring, die meer pleit voor kindercommunie dan allerlei argumenten. “Tevens ontdek je hoe onze avondmaalspraktijk verschaald is en hoezeer wij nieuwe impulsen nodig hebben om te groeien naar een feestelijker gedenken van ‘de dood en opstanding van onze Heer, totdat Hij komt’” (Heitink, 1976, 9/10).

Bij de vraag van de synode aan de kerkenraden om een oordeel te geven over toelating van kinderen tot het avondmaal, plaatst Schippers enkele kritische kanttekeningen. De synode is bijna vijf jaar met het onderwerp bezig geweest en is er niet uitgekomen. Zij kunnen toch niet van de gemeenten verwachten dat die in een half jaar het verlossende woord

zullen spreken? In de rapporten zijn de theologische en kerkrechtelijke argumenten voor en tegen al genoemd. De kerken kunnen hooguit zeggen wat voor hun gevoel kindercommunie zou betekenen in de gemeente (Schipper 1977, 21).

Belijden van het geloof

Net als in de hervormde kerk vormen ook in de gereformeerde kerken de verschillende interpretaties van het begrip ‘belijden’ voor veel onduidelijkheid in de discussie over kindercommunie. Het Griekse woord dat in het Nieuwe Testament voor belijden gebruikt wordt, *homologeïn*, betekent ‘samen stemmen met anderen’. Kinderen kunnen in de gemeente op hun eigen wijze uiting geven aan hun geloof. Dit zal anders zijn dan het belijden van de volwassenen maar niet minder. Misschien staan kinderen wel dichter bij het eigenlijke geheim van het geloof. In dit verband is de tekst “Ik dank U Vader, dat Gij deze dingen voor wijzen en verstandigen verborgen hebt gehouden, maar aan kinderkens geopenbaard” (Mat. 11:25) veelzeggend. Kinderen kunnen samen met de gemeente hun geloof belijden en de Maaltijd van de Heer vieren. De gemeente heeft de plicht het kind te begeleiden in zijn groei naar een volwassen geloof en het leerling willen zijn van de Heer (Hogehuis 1978, 253). De gemeente overschat vaak het volwassen geloof. “Wanneer Jezus volwassen mensen oproept om te worden als kinderen, wil hij hiermee zeggen dat leven van genade alles te maken heeft met kinderlijke ontvankelijkheid” (Heitink 1984, 10). Tegenstanders van kindercommunie wijzen op de pedagogische bezwaren die met het belijdend karakter van het avondmaal verbonden zijn. Het avondmaal versterkt het geloof doordat iemand telkens opnieuw bewust ja moet zeggen (Matter 1974, 190). Het geloof dat bij het avondmaal gevraagd wordt, is een persoonlijk geloof en dat kan men niet van kinderen verwachten (Nauta 1972, 5). Bovendien vragen catechisanten uit zichzelf niet of ze mee mogen vieren, zelfs niet als in de catecheseles het Pascha behandeld wordt (Voogt 1982, 3).

2.6 Evangelisch Lutherse Kerk

Nadat de synode besloten had de nodiging van kinderen aan het avondmaal over te laten aan de plaatselijke gemeenten, kreeg de voorbereiding van kinderen op het avondmaal de aandacht. De Synodale Commissie stelde voor dat de Katechetische Commissie een tijdelijke werkgroep vormde met de Commissie van het Zondagsschoolwerk om te overleggen hoe het onderwijs aan kinderen gestalte moest krijgen. Bij de toerusting van medewerkers van de kinderkerk was er naast vragen over de leeftijdsgrenzen voor kindercommunie en de manier

waarop kinderen voorbereid moesten worden, ook ruimte voor het gesprek over de verschillende opvattingen over kindercommunie en de gevolgen die deelname van kinderen aan het avondmaal had voor de eredienst.

2.7 Samenvatting van de discussie in de tweede periode

Terwijl het in steeds meer lutherse gemeenten gebruikelijk werd dat kinderen naar het avondmaal gingen, wijdde zowel de hervormde als de gereformeerde synode in de periode van 1971 tot 1985 veel vergaderingen aan het onderwerp kindercommunie. Ze streefden ernaar de nodiging van kinderen aan het avondmaal in de kerkorde zo snel mogelijk te regelen. Zowel voor- als tegenstanders van kindercommunie probeerden elkaar te overtuigen van hun standpunten om zo tot een besluit te komen waaraan alle gemeenten en kerken zich moesten houden. De argumenten die hierbij gebruikt zijn, komen in grote lijnen overeen met die in de jaren daarvoor. Men beriep zich op Schrift en traditie om de verschillende standpunten aannemelijk te maken. De argumenten die te maken hebben met een vergelijking tussen de sedermaaltijd en het avondmaal worden vaker genoemd. Daarbij gaat het vooral om de vraag of een maaltijd van de gemeente, zoals het avondmaal, vergeleken kan worden met een gezinsmaaltijd, zoals de sedermaaltijd. Daarnaast vraagt men zich af of de vergelijking tussen beide maaltijden wel opgaat op grond van de verschillende betekenis van de maaltijden. Zo merken velen op dat het gedenken van de bevrijding uit Egypte bij de sedermaaltijd wat anders is dan het gedenken van de verzoening, zoals bij het avondmaal.

Daarnaast combineerde men de theologische argumenten in toenemende mate met pedagogische motieven. Opvallend is in dit kader de discussie of de gemeente van kinderen een belijdenis moet of kan vragen.

Tegenstanders vinden dat de gemeente dit niet mag doen en wijzen daarom kindercommunie af. Voorstanders vinden dat de ouders het beste kunnen beoordelen of een kind gelooft. Anderen vinden dat deze discussie niet ter zake doet. Zowel theologisch (ze zijn lid van de gemeente) als pedagogisch gezien (ze horen bij het gezin) maken kinderen deel uit van het huisgezin van de kerk, en daarom mogen zij deelnemen. Dat is ook de reactie van kinderen. Zij voelen zich buitengesloten als zij niet mee mogen vieren terwijl zij zichzelf als een kind van God zien.

Ook de argumenten die te maken hebben met de visie op het karakter van het avondmaal worden met name door tegenstanders met pedagogische argumenten gecombineerd. Zo stellen zij bijvoorbeeld dat de centrale betekenis van het avondmaal de verzoening is en dat

kinderen niet deel kunnen nemen omdat zij dat niet begrijpen. Of ze vinden dat ‘het onderscheiden van het lichaam van de Heer’ ethisch onderscheidingsvermogen vraagt en dat kinderen nog niet aan zelfbeproeving toe zijn. Een nieuw pedagogisch argument is de opmerking dat kinderen zich niet gedwongen moeten voelen om mee te doen. Soms wordt dit gebruikt als argument tegen kindercommunie en soms als een voorwaarde om kinderen toe te laten.

Steeds meer kerkenraden staan kindercommunie toe, maar zowel de hervormde als de gereformeerde synode slagen er niet in om in de kerkorde een regeling te treffen voor kindercommunie. Ze besloten in het kader van het Samen op Weg proces gezamenlijk een oplossing voor het probleem te zoeken.

3 Kindercommunie in de SoW-Kerken na 1986

In 1987 werd de Gezamenlijke Studiecommissie Toelating Jongeren tot het Heilig Avondmaal benoemd. Deze commissie kreeg de opdracht om de vragen rondom kinderen aan het avondmaal te bestuderen in verband met de visie op het gemeente zijn en de openbare belijdenis. In datzelfde jaar werd de Hervormde Kerk geconfronteerd met een probleem dat veroorzaakt werd door de spanning tussen het gedoogbeleid ten aanzien van kindercommunie, en de bepalingen over toelating tot het avondmaal in de kerkorde. Enkele gemeenteleden van een wijkgemeente van Zoetermeer dienden bij de geschillencommissie een bezwaarschrift in tegen het kerkenraadsbesluit om kinderen toe te laten tot het avondmaal. Ze beriepen zich op de kerkorde en werden door de geschillencommissie in het gelijk gesteld. De synode van hervormde kerk vroeg de studiecommissie het onderwerp toelating van kinderen tot het avondmaal voorrang te verlenen, zodat er een voorstel gedaan kon worden om in de kerkorde op te nemen dat kinderen welkom zijn aan de avondmaaltafel.

3.1 “Draagt elkanders vieringen”

In 1990 presenteerde de studiecommissie het concept van het rapport *Draagt elkanders vieringen* aan de synodes van de gereformeerde en hervormde kerk. Het rapport begint met een beschrijving van de huidige situatie. In beide kerken komt kindercommunie voor, maar door de grote meningsverschillen over de plaats van de openbare belijdenis bij de toelating tot het avondmaal kan men geen goede kerkordelijke regeling treffen, die kindercommunie toestaat. De commissie gaat ervan uit dat dit probleem niet opgelost kan worden door een theologische analyse en

argumentatie. De vragen rond kinderen aan het avondmaal staan niet los van de relatie tussen doop en avondmaal. Het gaat uiteindelijk om de betekenis van de doop, als inlijving in het vierende lichaam van de éne Heer (*Draagt elkanders vieringen* 1992, 7).

Aan de hand van een overzicht van de verschillende visies op de relatie tussen belijdenis, doop en avondmaal in de kerkgeschiedenis, laat de commissie zien dat het in de kerk niet altijd vanzelfsprekend was dat alle gedoopten de Maaltijd van de Heer meevierden. Dan volgt een opsomming van de verschillende opvattingen over de relatie tussen doop en avondmaal, die in de SoW-kerken voorkomen. De klassiek-gereformeerde stroming ziet de kerk als een belijdende gemeente die rondom het Woord vergaderd en bewaard wordt. De doop is voor de gelovigen en hun kinderen, maar voordat de gelovige aan het avondmaal mag aangaan, moet hij eerst belijdenis afgelegd hebben. Bij de avondmaalsviering spelen de begrippen zelfbeproeving en tuchtoefening een belangrijke rol. Omdat kinderen nog onmondig zijn en niet overvraagd mogen worden, wijst deze groep kindercommunie af. Een tweede stroming in de kerk legt de nadruk op de viering van de gemeente als geheel. De kinderdoop is een volledige doop en gedoopte kinderen zijn ingelijfd in het lichaam van de Heer. Zolang kinderen zelf nog niet in staat zijn de belijdenis – de bevestiging van de doop – uit te spreken, wordt deze overgenomen door de gemeente die vertegenwoordigd wordt door doopborgen en ouders. Bij deze stroming is catechetische begeleiding van ouders en kinderen heel belangrijk. Tot slot is er een vrij kleine groep die vindt dat men pas gedoopt kan worden na de belijdenis. Het avondmaal wordt door gedoopten gevierd. Door de ‘kinderzegening’ wordt tot uitdrukking gebracht dat de niet-gedoopte kinderen een eigen plaats in de gemeente hebben.

Voor al de eerste twee stromingen veroorzaken veel conflicten. In de kerk zou ruimte moeten zijn voor al deze opvattingen. Hoe dit kerkordelijk geregeld moet worden, is dan de volgende vraag. Men zou kunnen overwegen dat de kerkenraad dit als een zaak van catechese, pastoraat en opzicht over de gemeente, zelf kan regelen. Wanneer wij als kerk in de toekomst een gemeenschappelijk uitgangspunt willen vinden, moet de betekenis van de sacramenten opnieuw doordacht worden. In de loop der eeuwen heeft de individuele geloofsbeleving ook bij de sacramenten sterk de nadruk gekregen. Maar zijn deze symbolen juist niet genademiddelen die gemeenschap willen scheppen en activeren? Ze

moeten niet vergeestelijkt worden maar zichtbaar zijn in de gemeente (*Draagt elkanders vieringen* 1992, 21-25).

Bespreking in de triosynode

Bij de bespreking van het rapport werden argumenten uit eerdere discussies herhaald. Daarnaast werd er opgemerkt dat het ledental sinds de toelating van kinderen tot het avondmaal in 1975, gedaald was (*Acta SoW* 1990, 65). Daar bracht iemand tegen in dat hij door kindercommunie juist positieve ervaringen heeft bij de avondmaalsviering (*Acta SoW* 1990, 68). In de lutherse kerkorde is niets opgenomen over de toelating tot het avondmaal. Dat is om principiële redenen gedaan, omdat niet de kerkenraad nodigt, maar de Heer (*Acta SoW* 1990, 66). De studiegcommissie stelde voor om in de kerkorde op te nemen dat ook gedoopten die nog geen belijdenis des geloofs hebben afgelegd, worden toegelaten tot het avondmaal. Er werd besloten dit voorstel aan de werkgroep kerkordelijke vormgeving van de SoW-kerken te geven (*Acta SoW* 1990, 69). In 1992 werd het rapport aan de gemeenten aangeboden na overleg van de moderamina van de synodes.

Wijzigingen in de kerkorde

Enkele synodeleden van de Gereformeerde Kerken wilden tijdens de synode van Mijdsrecht (1991) zo snel mogelijk het artikel over toelating tot het avondmaal wijzigen. Maar na overleg met het moderamen van de synode van de hervormde kerk bleek dat toelating van jongeren tot het avondmaal in deze synode zeer gevoelig lag. Het hervormde moderamen drong er bij de gereformeerde synode op aan het onderwerp niet te behandelen vóór de gezamenlijke novembervergadering van 1992, omdat dit de bespreking van de voorstellen voor de kerkordelijke vormgeving van de verenigde kerk ernstig zou kunnen schaden (*Acta GKN* 1991, 178). In december 1992 werd in de gereformeerde synode het voorstel besproken om in artikel 75 van de kerkorde op te nemen, dat de kerkenraad toegang tot het avondmaal kan verlenen aan gedoopte kinderen en jongeren die nog geen openbare belijdenis van het geloof gedaan hebben. Er werden een aantal uitvoeringsbepalingen vastgesteld, waarin de voorwaarden voor invoering van kindercommunie uit het besluit van Zwolle genoemd worden. Een jaar later werd de wijziging definitief vastgesteld omdat er weinig bezwaren waren binnengekomen. De hervormde synode liet het aan de pastorale wijsheid van de kerkenraad van de plaatselijke gemeente over om kinderen te laten participeren aan de Maaltijd van de Heer.

Ontwerp kerkorde

In het ontwerp van de kerkorde van de zich verenigende kerken staat in artikel IX : “Tot de maaltijd van de Heer zijn genodigd zij die Jezus Christus belijden en instemmen met de lofprijzing en door geloofs-onderricht tot dit geheimenis zijn toegeleid. De kerkeraad bepaalt na beraad in de gemeente op welke wijze de leden op de deelname aan het heilig avondmaal worden voorbereid en tevens of de leden alleen na openbare geloofsbelijdenis aan de maaltijd kunnen deelnemen.” Nadat deze kerkordeartikelen door de triosynode in 1997 waren aangenomen, werden deze ook door elk van de drie synodes goedgekeurd.

Ook in de kerkorde van de Verenigde Protestantse Kerk in Nederland is in ordinantie 7 artikel 2 opgenomen dat de kerkenraad bepaalt of alleen belijdende leden of ook doopleden aan het avondmaal kunnen deelnemen.

3.2 De kerkbladen sinds 1989

Naar aanleiding van het rapport *Draagt elkanders vieringen* komt in de kerkelijke literatuur vooral de vraag aan de orde of kinderen die niet gedoopt zijn, het avondmaal mogen meevieren. In het rapport wordt verondersteld dat alleen gedoopten tot het avondmaal toegelaten worden, maar enkele auteurs vragen zich af men moet uitgaan van de vaste volgorde eerst doop en dan avondmaal, omdat geloof een voorwaarde is om aan te gaan en niet de doop. Het avondmaal houdt in zekere zin een grotere mate van openheid in dan de doop. Bij de doop wordt een keuze gevraagd, terwijl bij het avondmaal veel meer de nadruk ligt op datgene wat God gedaan heeft. De belijdende kern van de gemeente nodigt de mensen om hen heen bij de maaltijd. De maaltijd was niet alleen heilig, maar heiligend en missionair (Walton 1992, 307). Het belijdend karakter van het avondmaal zal tot uitdrukking moeten komen in het liturgisch en catechetisch begeleiden van kinderen (Klaassens 1995a, 11/12; 1995b, 12).

Kindercommunie en kinderzegening

In andere artikelen komen de gevolgen die kinderzegening heeft voor de toelating tot het avondmaal, aan de orde. Doordat steeds meer mensen hun kinderen de mogelijkheid willen laten om later zelf te beslissen of ze zich laten dopen, werden er in de kerk vragen gesteld over de kinderzegening. Wat worden dan de regels voor toelating van kinderen aan het avondmaal? Mogen ‘gezegende’ kinderen ook meevieren? Sommigen vinden dat gezegende kinderen het avondmaal niet kunnen meevieren, omdat niet duidelijk is op grond waarvan die kinderen dan bij de gemeente horen (Koster 1995, 14), terwijl anderen erop wijzen dat er

rituelen moeten komen voor de eerste keer dat ze meedoen met de avondmaalsviering en voor het moment dat ze catechumenen worden (Klaassens 1994, 451/452).

3.3 Samenvatting van de discussie in SoW verband

De auteurs van het rapport *Draagt elkanders vieringen* constateren dat er drie verschillende visies zijn op het deel uitmaken van de gemeente die avondmaal viert. Zij adviseren om met de verdeeldheid van meningen over kindercommunie, die daarmee samenhangt, rekening te houden en een oplossing te zoeken, waarbij de verschillende standpunten gehonoreerd worden. In de kerkorde van de Gereformeerde Kerken en de gezamenlijke kerken wordt opgenomen dat de kerkenraad kan beslissen om kinderen toe te laten tot het avondmaal. Er worden slechts enkele nieuwe argumenten aangevoerd in de discussie over kindercommunie. De opmerking dat het ledental van de kerken is gedaald sinds de invoering van kindercommunie kan men rangschikken onder ecclesiologische argumenten met een kerkrechtelijke achtergrond. Het argument dat kinderen juist bij de viering horen omdat het avondmaal naast heilig ook missionair en heiligend is, heeft te maken met de visie op het karakter van het avondmaal en is daarom een liturgisch argument.

4 De argumenten

Om een overzicht te krijgen welk typen argumenten gebruikt zijn in de discussie binnen de kerken, zijn zij verdeeld in rubrieken. Naast de kwesties die in de theologische literatuur besproken zijn, worden in de discussie argumenten gebruikt die verwijzen naar de kerkorde en de kerkgeschiedenis. Een ander veelvoorkomend argument komt voort uit de vergelijking van het avondmaal met de sedermaaltijd.

In de discussie zijn de argumenten in de volgende categorieën te onderscheiden. De ecclesiologische argumenten, de liturgische en de pedagogische (4.6) argumenten. Bij de ecclesiologische zijn twee subcategorieën opgenomen namelijk de ecclesiologische van historische en die van kerkrechtelijke aard. De eerste verwijzen naar opvattingen in de kerkgeschiedenis over de relatie tussen doop, belijdenis en avondmaal en de laatste naar datgene wat de kerkorde zegt over deelname aan het avondmaal. Bij de liturgische argumenten is een subcategorie opgenomen van liturgische argumenten van historische aard. Deze argumenten hebben te maken met de joodse wortels van het avondmaal. De indeling van de theologische argumenten wordt dan als volgt: ecclesiologische argumenten (4.1), de ecclesiologische argumenten van

historische aard (4.2), ecclesiologische argumenten van kerkrechtelijke aard (4.3), de liturgische argumenten (4.4) en de liturgische argumenten van historische aard (4.5). Bij de argumenten geef ik voorbeelden van zowel de voorstanders als de tegenstanders van kindercommunie. Sommige theologische argumenten worden gecombineerd met pedagogische argumenten. Deze argumenten komen in beide rubrieken voor, of ze zijn gesplitst als dat mogelijk was.

4.1 Ecclesiologische argumenten

Wat betreft de ecclesiologie lopen de opvattingen van voorstanders van kindercommunie en de tegenstanders daarvan zeer uiteen. Bij de voorstanders vindt men vertegenwoordigers van twee standpunten. Volgens de ene opvatting horen kinderen door de doop bij de gemeente die avondmaal viert; zij maken deel uit van het huisgezin van de gemeente (a). Volgens de andere opvatting mogen kinderen meevieren op grond van hun eigen geloof, ook al is dat op de wijze van een kind (b). Tegenstanders van kindercommunie (c) zijn van mening dat iemand dan pas deel uit maakt van de gemeente die avondmaal viert, als hij belijdenis van het geloof heeft afgelegd en duidelijk heeft gekozen voor de gemeente van de Heer.

a. Het kind hoort bij de gemeente die avondmaal viert

Door de doop is een kind eigendom van Christus en als zodanig lid van de gemeente (Oskamp 1986, 425; Van der Zee 1977, 230). In de tijd van de bijbel en de eerste eeuwen daarna leefde de gemeente in een cultuur waarin men de enkeling als deel van het geheel ziet. Het ging bij de doop niet in de eerste plaats om een persoonlijke geestelijke ervaring. Het kind werd gedoopt als lid van het gemeente. Kinderen mogen gedoopt worden en avondmaal vieren op grond van het belijden van de ouders en de gemeente (Karres 1962, 210).

Er wordt te veel onderscheid gemaakt tussen kinderdoop en kindercommunie. Men kan, net als bij de doop, ervan uitgaan dat de ouders tijdelijk de verantwoordelijkheid voor het geloof van het kind op zich nemen. Toelating van kinderen tot het avondmaal is het gevolg van kinderdoop. De openbare geloofsbelijdenis hoort meer bij de doop dan bij het avondmaal (*Acta GKN* 1977-79, 156).

Voor degenen die kindercommunie toestaan als kinderen gedoopt zijn, vormt de kinderzegening een probleem. Gezegende kinderen kunnen niet aan het avondmaal, want door de doop worden kinderen lid van de gemeente en niet door de zegening. Ongedoopte kinderen mogen niet aan het avondmaal (Schroten 1973, 181; Koster 1995, 14).

Anderen vinden dat zowel gedoopte als gezegende kinderen bij de gemeente horen en daarom avondmaal mogen vieren (Walton 1992, 307; Klaassens 1995a, 11/12). In het Nieuwe Testament dacht en leefde men meer vanuit de gemeenschap dan vanuit de individuele beslissing. De gemeente wordt bijvoorbeeld vergeleken met ledematen van een lichaam. De zogenaamde ‘oikosteksten’ wijzen erop dat het hele gezin meedeed aan de godsdienstige bijeenkomsten (*Hand. NHK* 1972c, 186). Bovendien was het in de wereld waarin Jezus en Paulus leefden, zowel bij de Joden als bij de Grieken gebruikelijk dat kinderen al op jonge leeftijd meededen met godsdienstige plechtigheden. Het is heel goed voorstelbaar dat binnen deze geloofsbeleving gezinscommunie, evenals kinderdoop, voorkwam zonder expliciet genoemd te worden (*Hand. NHK* 1972c, 194/195; *Deelneming aan het avondmaal* 1974, 17; *Kinderen mee naar het Avondmaal?* 1976, 6). Kinderen zijn volwaardige leden van de gemeente en dat is niet gebonden aan volwassenheid (*Hand. NHK* 1972c, 187; Hogenhuis 1980, 126). Ze behoren tot het huisgezin van de kerk (Karres 1962, 210; *Hand. NHK* 1967c, 182).

b. Kinderen vieren avondmaal op grond van hun geloof

Het avondmaal moet opengesteld worden voor allen die geloven in Christus als Heer (*Hand. NHK* 1967c, 182). De relatie tussen doop, belijdenis en avondmaal moet gehandhaafd blijven, maar dit staat los van de vorm van de openbare belijdenis (*Hand. NHK* 1966, 91). De belijdenis is niet een soort toelatingsexamen voor het avondmaal (*Hand. NHK* 1967, 41). Kinderen krijgen geen catechese en hoeven niet eerst een examen af te leggen voordat ze de preek aan mogen horen. Terwijl het bij de prediking toch ook gaat om ons antwoord (Hartvelt 1971c, 3; Bartels 1971, 28). Belijdenis doen en ‘het onderscheiden van het lichaam des Heren’ vallen niet samen. Kinderen die enige notie van dat onderscheiden hebben (*Hand. NHK* 1966, 89) of duidelijk kiezen voor Jezus, kunnen het avondmaal meevieren (Ytsma 1970, 190). Het belijdend karakter van het geloof kan in een gesprek van de predikant met de jongeren aan de orde komen (Oskamp 1969, 62). Kinderen kunnen met een lied of enkele woorden de Heer belijden in het midden van de gemeente (Bolkestein 1977, 292). Kinderen mogen meedoen op grond van hun geloof ook al is dat op de wijze van een kind (Oskamp 1969, 62; *Bijl. Acta GKN* 1973-75, 64; *Kinderen mee naar het Avondmaal?* 1976, 8). In het midden van de gemeente geven ze meer dan eens spontaan uiting aan hun geloof (*Bijl. Acta GKN* 1977-79, 211/212).

Allen die belijgend in de gemeente staan en aan de eredienst deelnemen, worden genodigd om het avondmaal te vieren (*Deelneming aan het avondmaal* 1974, 18). Belijden betekent samenstemmen met anderen. In de bijbel staat het steeds in een liturgische context en het heeft een lofprijzend karakter. Men kan zeggen dat een “kind dat zijn liedboek kan hanteren en dit met kinderlijke overgave doet, tot de gemeente van belijdende gelovigen behoort” (*Hand. NHK* 1972c, 195; *Deelneming aan het avondmaal* 1974, 19/20 en 30; Hogenhuis 1978, 253; Klaassens 1995a, 11/12).

Voorstanders van kinderzegening vinden dat gezegende kinderen kunnen worden toegelaten tot het avondmaal, omdat het geloof voorwaarde is om mee te vieren en niet de doop. Kinderen zijn niet gelovig omdat ze gedoopt zijn. Kinderen die niet gedoopt zijn maar ‘opgedragen’, zijn niet noodzakelijkerwijs ongelovig. Het gaat erom dat het belijdende karakter van het avondmaal tot uitdrukking komt door kinderen liturgisch en catechetisch te begeleiden zodat ze later zelf tot een persoonlijk belijden komen (Klaassens 1995b, 11/12). Een gelovige jongere die als kind niet gedoopt is, mag het avondmaal meevieren (Bos 1973, 101).

c. Avondmaal vieren kan alleen na openbare belijdenis

Kinderen zijn door de doop in het verbond opgenomen, maar naast de belijdenis van de ouders is de belijdenis van de gedoopte nodig voordat hij aangaat aan het avondmaal (Kooistra 1972, 125 en 183). Kinderen die gedoopt zijn horen wel bij de gemeente maar om avondmaal te vieren, moet iemand eerst belijdenis doen en voor God gekozen hebben. Het veronderstelt een persoonlijk geloof en een bewuste geloofskeuze. Deze kan men alleen maken na catechetisch onderricht en het bereiken van geestelijke rijpheid (*Hand. NHK* 1966, 85; 1972c, 183; Nauta 1972, 5).

Als men kinderen toelaat tot het avondmaal, wordt de kerk te veel gezien als heilsinstituut dat uitdeelt, en te weinig als belijdende gemeenschap (*Kinderen mee naar het Avondmaal?* 1976, 18 en 20). Openbare belijdenis en toelating tot het avondmaal moeten niet van elkaar gescheiden worden, omdat “de volgorde belijdenis, doop, avondmaal nieuwtestamentisch alleszins gefundeerd is en door de Kerk in haar traditie gehandhaafd moet blijven” (*Hand. NHK* 1962, 81).

4.2 Ecclesiologische argumenten van historische aard

In de rapporten wordt bijna altijd een overzicht gegeven van de praktijk van kindercommunie in de kerkgeschiedenis. In de discussie verwijzen

voorstanders van toelating van kinderen aan het avondmaal (a) meestal naar de dooppraktijk in de Vroege Kerk. Zij beroepen zich op de geschriften die vermelden dat de eucharistie door de gedoopten gevierd werd. Zij zetten vraagtekens bij de ontwikkelingen na de Reformatie. Tegenstanders beroepen zich bij voorkeur op de nadruk die de geloofsbelijdenis kreeg in de reformatorische traditie (b). Het afleggen van de geloofsbelijdenis ging aan de avondmaalsviering vooraf. In een van de rapporten wordt na het historisch overzicht de opmerking gemaakt, dat men aan de kerkhistorische gegevens geen argumenten kan ontleunen omdat de kerk nu in een andere cultuur staat (*Kinderen mee naar het Avondmaal?* 1976, 5 en 17).

a. Kinderen vierden avondmaal

Voorstanders wijzen erop dat in de Vroege Kerk het de gewoonte was dat kinderen het avondmaal meevierden. Zij zetten vraagtekens bij de recente ontwikkelingen in de reformatorische traditie. De reformatoren lieten kinderen na catechetisch onderricht tot het avondmaal toe. Voor de tijd na Reformatie moet er in de discussie onderscheid gemaakt worden tussen de gereformeerde traditie en de in ons land onder invloed van het Piëtisme gegroeide traditie. Volgens de gereformeerde traditie behoren kinderen krachtens het verbond volwaardig bij de gemeente en niet vanwege hun geestelijke rijpheid (*Hand. NHK* 1972c, 186 en 193/194; *Acta GKN* 1977-79, 157). De gereformeerde vaders hebben nooit de vorm van een geloofsbelijdenis gekend zoals die bij ons gangbaar is. De afsluiting van de catechese met een confessie in de eredienst is pas van latere tijden (*Hand. NHK* 1972c, 196). “Het probleem van de kindercommunie heeft voor de Reformatie niet bestaan. De kindercommunie was vanzelfsprekend. Ons probleem is een probleem van de Nadere Reformatie” (*Hand. NHK* 1974a, 58).

b. Avondmaal na belijdenis

De reformatorische traditie is voor velen een reden om zich tegen ontkoppeling van toelating tot het avondmaal en de geloofsbelijdenis te verzetten, omdat de kerken van de gereformeerde belijdenis steeds belijdenis en avondmaal nauw met elkaar verbonden hebben. De reformatoren hechtten grote waarde aan geloofskennis als voorwaarde voor deelname aan het avondmaal. Zij hadden kritiek op de praktijk van de Rooms-Katholieke Kerk, die “anticipatie van de heilstoeëigening” toepaste (*Hand. NHK* 1974a, 55). De gang naar het avondmaal moet een welbewuste geloofsdaad zijn. Hoewel bij Luther en Calvijn gedoopten op jonge leeftijd het avondmaal mee mochten vieren, moesten ze eerst belijdenis doen (Van Itterzon 1971, 134; Ankersmit 1971, 205; Kooistra

1972, 125 en 183). Calvijn onderstreept dit als hij in zijn *Institutie* stelt dat de Heer het avondmaal aanbiedt aan hen die in staat zijn het lichaam en bloed des Heren te onderscheiden (Van der Woude 1970, 85; Kooistra 1972, 183).

Ook volgens de Dordtse kerkorde en de artikelen van het Convent van Wezel in 1568 mag niemand toegelaten worden tot het avondmaal, als hij niet tevoren belijdenis van het geloof heeft afgelegd (Groenewoud 1969, 361; Van Itterzon 1971, 14).

4.3 Ecclesiologische argumenten van kerkrechtelijke aard

In de discussie wordt ook vaak verwezen naar de bepalingen in de kerkorde ten aanzien van de toelating tot het avondmaal. In de kerkorde van de Nederlandse Hervormde Kerk was opgenomen dat iemand toegang verkreeg tot het avondmaal als hij belijdenis van het geloof had afgelegd. De minimum leeftijd die daarvoor gehanteerd werd, was achttien jaar. In de kerkorde van de Gereformeerde Kerken in Nederland stond dat iemand belijdenis gedaan moest hebben voordat hij toegelaten werd tot het avondmaal. Er stond geen leeftijd bij. De ecclesiologische argumenten van kerkrechtelijke aard worden vooral door tegenstanders van kindercommunie (b) geopperd. Zij hechten veel waarde aan het gezag van de kerkorde en wat deze zegt over de toelating tot het avondmaal. Voorstanders van kindercommunie (a) zetten relativiserende opmerkingen bij deze argumenten. Zij vinden dat de kerkorde aangepast moet worden aan de praktijk. Zij stellen dan ook voor om tot wijziging van de kerkorde over te gaan en kindercommunie officieel toe te staan.

a. Openstaan voor veranderingen

Bij invoering van kindercommunie kan het gebeuren dat een aantal jongeren uiteindelijk geen openbare belijdenis doet, maar dat risico moet een kerkenraad nemen, als hij hun het rantsoen voor onderweg in de zo moeilijke puberjaren niet wil onthouden (Oskamp 1969, 62). In de gemeente kan men iemand die vanaf zijn kindertijd deelneemt aan het avondmaal en geen belijdenis doet, wijzen op dit nalaten. In de kerk aarzelen mensen belijdenis te doen omdat ze vinden dat ze er nog niet aan toe zijn. Kindercommunie zou deze vragen juist dringend aan de orde kunnen stellen in de kerk. Soms verzet men zich tegen invoering van kindercommunie omdat men vreest dat kinderen uit gewoonte naar het avondmaal zullen gaan. Het is maar de vraag of deelname aan het avondmaal uit gewoonte levensvatbaarheid heeft (Roozendal 1972, 182).

Soms werden er voorwaarden gesteld aan de invoering kindercommunie. Tijdens de synode van Zwolle werd besloten dat kinder-

communie alleen toegestaan is als de plaatselijke kerk aan bepaalde voorwaarden voldoet. De gemeente moet goed worden voorbereid. De kerkenraad moet erop toezien dat de gemeente gevolg geeft “aan de opdracht tot verantwoorde toepassing van het evangelisch vermaan en christelijke tucht”. Om te weten of men aan de voorwaarden voldaan heeft, moet dit aan de classis voorgelegd worden (*Bijl. Acta GKN* 1977-79, 216). In het meerderheidsrapport wordt als voorwaarde voor de toelating tot het avondmaal gesteld dat deelname aan het avondmaal afhankelijk zal moeten zijn van een zekere herkenning van geloof bij degenen die willen aangaan. Dit is niet alleen een taak van de ambtsdragers maar van de hele gemeente (*Kinderen mee naar het Avondmaal?* 1976, 8/9).

b. De kerkorde handhaven

De kerkorde verbiedt kindercommunie en de kerkorde moet gehandhaafd blijven (Kooistra 1972, 124; Van Itterzon 1969, 385). Kerkenraden die toch beslissen kindercommunie in te voeren, gedragen zich alsof ze in een congregationalistische kerk leven. Als iemand van de ene gemeente verhuist naar de andere, kan het voorkomen dat daar kinderen niet mogen meevieren. Dit veroorzaakt onbegrip bij kinderen, ouders en de kerkenraad (Groenenberg 1970, 377; Van Itterzon 1971, 134). Daarnaast vrezen tegenstanders van kindercommunie dat de meelevenheid van jongeren zal afnemen en dat de vrijblijvendheid in de gemeente zal toenemen, als kinderen en jongeren zonder eerst belijdenis te doen avondmaal mogen vieren. De kerk moet oppassen voor vrijblijvendheid. Er zijn al zoveel doopleden die niet geloven. Straks komen daar nog ongelovige avondmaalsgangers bij (Groenenberg 1970, 377). Bij invoering van kindercommunie wordt het toezicht voor de ambtsdragers onmogelijk en zullen misschien ook ongedoopte kinderen het avondmaal meevieren (Kooistra 1972, 182; Van der Woude 1969, 58). Door kindercommunie zal de belangstelling voor catechisatie (*Hand. NHK* 1966, 67) en voor de openbare belijdenis afnemen. Het aantal belijdende leden zal afnemen en daardoor zal het nog moeilijker worden om ambtsdragers te vinden (Kooistra 1972, 125).

Een ander bezwaar van ontkoppeling van belijdenis en avondmaal is, dat het de misverstanden rondom het avondmaal in de rechtervleugel van de kerk sterkt. Daar deed men belijdenis – van zijn historisch geloof – om lid te worden van de kerk, maar men wees het verband tussen belijdenis en avondmaal bij voorbaat af, omdat iemand pas aan mocht gaan als hij bekeerd was (Kooistra 1972, 125).

4.4 Liturgische argumenten

In de discussie zijn ook liturgische argumenten gebruikt. Dit betrof argumenten die te maken hebben met de visie op het *karakter* van het avondmaal. Deze argumenten kunnen rondom een aantal trefwoorden gegroepeerd worden. Bij voorstanders (a) spelen de begrippen gemeenschapsmaaltijd, versterking van het geloof en avondmaal als teken van het verbond een belangrijke rol.

Daarbij wordt ook aandacht besteed aan de houding van de gelovige die het avondmaal ontvangt, met een verwijzing naar de teksten over Jezus en de kinderen. Bij tegenstanders (b) staat het begrip ‘heilig avondmaal’ centraal. Zij verwijzen naar 1 Korintiërs 11 waarin Paulus de gemeente oproept om niet op onwaardige wijze van het brood te eten en van de beker van de Heer te drinken. Bij hen spelen de begrippen ‘zelfbeproeving’ en ‘zelfonderzoek’ een grote rol. Met het begrip ‘het onderscheiden van het lichaam’ wordt aangeduid dat men de betekenis van het avondmaal beseft.

a. Gemeenschapsmaal, versterking van het geloof en teken van het verbond

In 1 Korintiërs 11 bedoelt Paulus met het ‘onderscheiden van het lichaam’ dat degenen die deelnemen aan het avondmaal, recht moeten doen aan het karakter van het avondmaal en de gemeenschap waarin deze maaltijd gevierd wordt. Het gaat bij de term ‘onderscheiden’ niet om verstandelijke vermogens of om kennis van de sacramentstheologie, maar om persoonlijke betrokkenheid, die consequenties heeft voor het dagelijkse leven (*Deelneming aan het avondmaal* 1974, 21). De gemeente moet functioneren als ‘het lichaam van Christus’. Dat betekent dat de gemeenteleden rekening moeten houden met elkaar, gastvrijheid tonen en delen met elkaar, dus ook met de kinderen (*Deelneming aan het avondmaal* 1974, 21-24; *Kinderen mee naar het Avondmaal?* 1976, 7; Walton 1992, 307).

Samen de maaltijd vieren had een bijzondere betekenis in de wereld van het Nieuwe Testament. Het betekende dat men een gemeenschap vormde (*Kinderen mee naar het Avondmaal?* 1976, 6). Opvallend is dat bij het verhaal over de wonderbaarlijke spijziging Matteüs kinderen en vrouwen apart vermeldt. Ook al kunnen de maaltijdverhalen niet zonder meer worden toegepast worden op de avondmaalsviering, “toch mag gezegd worden dat het althans niet vanzelf spreekt dat de kinderen bij de maaltijd des Heren worden weggestuurd” (*Hand. NHK* 1972c, 195). Ook is het onbetwistbaar dat de viering van het avondmaal nauw samenhang met de voorafgaande liefdemaaltijd (agapè) van de gemeente.

Omdat de overgang van het een naar het ander zeer vloeiend was, mag men aannemen dat ieder gezinslid dat meeging naar de samenkomst (de allerkleinsten dus waarschijnlijk niet!) ook de tafelgemeenschap meemaakte. “Hierbij dient bedacht te worden dat de liefdemaaltijd zeer beslist tot de onmisbare voeding voor groot en klein behoorde” (*Hand. NHK* 1972c, 194/195). Hoewel kinderen nog niet alle betekenissen van het avondmaal kunnen begrijpen, zijn er genoeg aspecten waar ze wel iets aan beleven. Zo kunnen jongeren en kinderen hun eigen plaats hebben in het midden van de vierende gemeente (*Deelneming aan het avondmaal* 1974, 25).

Het avondmaal is voor kinderen een toegankelijker heilsmiddel dan de prediking. Wordt het avondmaal juist niet ontheiligd als degenen voor wie het bestemd is, het niet gebruiken (*Acta GKN* 1977-79, 155)? Het avondmaal is een teken van genade. Het leven van genade alles te maken heeft met kinderlijke ontvankelijkheid (Heitink 1984, 10). Ook de tekst in Matteüs 11:25, “Ik dank U Vader, dat Gij deze dingen voor wijzen en verstandigen verborgen hebt gehouden, maar aan kinderkens geopenbaard”, heeft deze strekking (Hogenhuis 1978, 253). In de bijzondere aandacht van Jezus voor kinderen zien voorstanders een erkenning van het kinderlijk geloof. Jezus plaatste een kind in het midden (Mat. 18: 2-3) en stelde het geloven als een kind tot voorbeeld aan de volwassenen (*Kinderen mee naar het Avondmaal?* 1976, 8; Oskamp 1986, 425).

Net als de doop is het avondmaal het teken van het verbond van God met ons en onze kinderen (Groenenberg 1970, 377; Heitink 1976, 10; Hogenhuis 1980, 125). Doop en avondmaal vertegenwoordigen beide het werk van Jezus. Het is onterecht om bij de doop de nadruk te leggen op Jezus en bij het avondmaal op het antwoord van de mens (Walton 1992, 308). De woorden van Jezus: “Laat de kinderen tot Mij komen” (Mar. 10:14) geven aan dat kinderen welkom zijn. Deze tekst geldt niet alleen bij de doop maar ook bij het avondmaal (*Hand. NHK* 1971b, 54; Roozendal 1972, 182; *Bijl. Acta GKN* 1977-79, 229; Walton 1992, 308).

b. Het heilig avondmaal

Door veel tegenstanders van kindercommunie wordt de nadruk gelegd op het heilige van het avondmaal. De gemeente gedenkt het lijden en sterven van Christus. Kinderen zijn zich niet bewust van de ernst van het avondmaal. Ze begrijpen de centrale betekenis van het avondmaal, de verzoening, nog niet en kunnen die nog niet beleven. Pas na degelijk

onderricht kan iemand beseffen wat het avondmaal betekent en dit eerbiedig meevieren.

Het avondmaal versterkt het geloof doordat men telkens opnieuw bewust ja moet zeggen (Matter 1974, 190). Het is een belijden, een aanvaarden van onze opdracht als christen. Dit kan men van kinderen niet vragen, daarom kunnen ze beter wachten met avondmaal vieren. Als het belijden niet tot zijn recht kan komen, dreigt het gevaar voor sacramentalisme. Het argument dat men kinderen het heil weigert door hen niet toe te laten tot het avondmaal, is volgens tegenstanders van kindercommunie niet terecht, want zij ontvangen hetzelfde heil in de doop en de prediking (*Kinderen mee naar het Avondmaal?* 1976, 16-18).

In 1 Korintiërs 11 spreekt Paulus over ‘het onderscheiden van het lichaam’ en zelfbeproeving. Dit gaat niet alleen over het leven van de gemeente. De gelovige moet zichzelf kunnen beproeven en weten wat hij doet als hij avondmaal viert. De opdracht om de dood van de Heer te verkondigen veronderstelt niet alleen geloofskennis, maar ook ethisch onderscheidingsvermogen. Kinderen kunnen het avondmaal niet meevieren omdat zij hier nog niet aan toe zijn (o.a. *Hand. NHK* 1971b, 53 en 1974a, 56; *Bijl. Acta GKN* 1977-79, 218/219).

Tegenstanders betwijfelen of de woorden van Jezus: “Als gij u niet bekeert en wordt als de kinderen” (Mat. 18:3) pleiten voor kindercommunie. De nodiging van Jezus aan de kinderen kan niet op het avondmaal toegepast worden, omdat deze in strijd is met de eis van zelfbeproeving (*Bijl. Acta GKN* 1977-79, 220).

4.5 Liturgische argumenten van historische aard

In de discussie werden ook vaak liturgische argumenten gebruikt die historisch karakter hadden. Zo wordt naar de joodse wortels van het avondmaal verwezen. Men vergelijkt het avondmaal met de paasmaaltijd uit de joodse traditie. In die vergelijkingen speelt de oudtestamentische traditie een belangrijkere rol dan de latere ontwikkelingen in het jodendom. Voorstanders (a) willen kindercommunie legitimeren op grond van een vergelijking tussen het avondmaal en de sedermaaltijd. Er wordt dan naar de Exodus verhalen verwezen. Tegenstanders (b) benadrukken dat er een verschil is tussen het oude en nieuwe verbond. Overigens zetten zowel voorstanders van kindercommunie als tegenstanders ervan vraagtekens bij de vergelijking tussen het avondmaal en de joodse paasmaaltijd. Zij wijzen op het geheel eigen karakter van de sedermaaltijd.

a. De relatie tussen de sedermaaltijd en het avondmaal

Voorstanders van kindercommunie gaan ervan uit dat er een samenhang is tussen het avondmaal en het joodse paasmaal en achten het waarschijnlijk dat kinderen hebben deelgenomen aan het avondmaal, omdat kinderen ook deelnamen aan de sedermaaltijd (*Hand. NHK* 1972c, 186). In drie rapporten worden vraagtekens bij dit argument gezet, omdat de joodse paasmaaltijd een gezinsmaaltijd is, terwijl het avondmaal in de gemeente gevierd wordt (*Deelneming aan het avondmaal* 1974, 15/16; *Bijl. Acta GKN* 1973-75, 64) of omdat er een verschil is tussen het oude en nieuwe verbond (*Toelating tot het Heilig Avondmaal* 1971, 5). Deze voorzichtigheid resulteert niet altijd in het verwerpen van kindercommunie. Volgens sommige voorstanders hoeft men, hoewel er een verschil is tussen het oude en nieuwe verbond, niet aan te nemen dat de positie van kinderen anders zou zijn in de nieuwe bedeling. Net als toen, zijn de kinderen ook nu opgenomen in de kring van Gods volk (*Bijl. Acta GKN* 1977-79, 212). Zij vinden dat de vergelijking tussen de sedermaaltijd en het avondmaal niet zo onjuist is als wel gezegd wordt, omdat de paasmaaltijd vaak ook in groter verband gevierd werd.

De overeenkomst tussen de doop en de besnijdenis enerzijds en tussen de sedermaaltijd en het avondmaal anderzijds, is ook een punt van discussie. Als men accentueert dat het oude verbond een volk betrof en het nieuwe verbond enkelingen die alleen in overdrachtelijke zin een volk zijn, dan gaat niet alleen de vergelijking tussen de joodse paasmaaltijd en de christelijke avondmaalsviering niet op, maar ook niet die tussen de doop en de besnijdenis. Dan kan men kinderen niet laten dopen op grond van de vergelijking met de besnijdenis. Maar wanneer men met Calvijn zegt dat de beloften die aan Israël gedaan zijn, tot de hele wereld uitgebreid zijn en dat de kerk daar gestalte en getuige van is, dan zou niet alleen de doop verwantschap vertonen met de besnijdenis maar ook het avondmaal met de sedermaaltijd (Roozendal 1972, 182).

b. Het oude en nieuwe verbond

Tegenstanders van kindercommunie wijzen er daarentegen op dat de vergelijking tussen het joodse paasmaal en het avondmaal niet opgaat. Er is een onderscheid tussen de twee verbonden. In het Oude Testament richt God zijn verbond op met een volk en in het Nieuwe Testament wordt de gemeente geroepen uit alle volken (Kooistra 1972, 124). Zij benadrukken de verschillen tussen de betekenis van de sedermaaltijd en het avondmaal. Het avondmaal is meer dan een toevoeging van

bepaalde elementen aan de paasmaaltijd, het is iets nieuws. De sedermaaltijd was een herdenking van de uittocht van Egypte. Het was een nationaal gebeuren waarbij zowel groot als klein betrokken was. Dit ligt volgens hen bij het avondmaal anders, omdat het in de eerste plaats verzoening betekent. Zij wijzen erop dat de verzoening voor kinderen geen realiteit is en daarom kan men op grond van deelname van kinderen aan de paasmaaltijd niet tot de conclusie komen dat kinderen het avondmaal mee kunnen vieren (*Bijl. Acta GKN* 1977-79, 220/221). Er zijn ook auteurs die vinden dat de vergelijking met de sedermaaltijd juist tegen kindercommunie pleit, omdat het joodse kind tevoren onderrecht werd over de betekenis van deze maaltijd, zodat de jongeren daarna welbewust en vanuit een persoonlijke geloofsovertuiging mee konden vieren. Hier ligt de parallel met de openbare belijdenis die de toegang geeft tot het avondmaal. Bovendien namen zuigelingen niet deel aan de sedermaaltijd (Van der Woude 1970, 85; Kooistra 1972, 183).

4.6 Pedagogische argumenten

Deze argumenten betreffen de verschillende visies van gemeente leden en auteurs op kinderen. Ook de uitspraken waaruit blijkt hoe men rekening houdt met kinderen in de gemeente, behoren tot deze categorie. Tot slot zijn tot de pedagogische argumenten gerekend, de argumenten die ingaan op de ontwikkelingsfase waarin kinderen verkeren. De pedagogische argumenten worden vaak in combinatie met een theologisch argument gebruikt. De argumenten die voorstanders van kindercommunie geven, worden weergegeven onder rubriek a. Degenen die tegen kindercommunie zijn (b), hanteren pedagogische argumenten vaak in combinatie met hun visie op het karakter van het avondmaal, dus met een liturgisch argument. Zij combineren soms ook pedagogische argumenten met een ecclesiologisch motief.

a. Kinderen horen erbij en leren door te vieren

Voorstanders van kindercommunie vinden dat de gemeente niet van kinderen vragen mag om belijdenis van het geloof af te leggen voordat ze het avondmaal meevieren, omdat ze nog niet aan een bewuste keuze toe zijn. Het is pedagogisch gezien niet verantwoord om kinderen op grond van hun onvolwassen zijn te weren van de avondmaalstafel. Als men het kind als een ‘nog niet volwassene’ ziet, wordt het wezenlijke van het kind miskend. “Het kinderlijk geloof wordt daarmee als een nog ‘onvoldoende geloof’ gezien” (*Hand. NHK* 1972c, 187). Kinderen moeten ongedwongen mee kunnen gaan naar het avondmaal (*Hand. NHK* 1971b, 57).

Voorstanders vinden dat kinderen bij de gemeente horen en dat moeten ze kunnen merken. Kinderen horen bij de avondmaalsviering en kunnen iets over geloven leren door het vieren. Het is pedagogisch gezien onjuist om kinderen wel met de gevolgen van avondmaal te confronteren, zoals een bijdrage vragen voor de collecte, maar geen brood en wijn te geven. Een ieder die doet wat Jezus van ons vraagt, het geven van liefde, moet het avondmaal mee kunnen vieren. Het is beter als kinderen vroeg leren wat avondmaal vieren betekent (*Kinderen mee naar het Avondmaal?* 1976, 22).

Kinderen zijn symboolgevoelig en het sacrament spreekt kinderen meer aan dan de verkondiging. Sacramenten maken het Woord zichtbaar in ons midden (*Hand. NHK* 1967c, 182; *Kinderen mee naar het Avondmaal?* 1976, 7). Het avondmaal kan ongedoopten naar de doop doen verlangen en een leermiddel zijn op de weg naar belijdenis (*Hand. NHK* 1972c, 184/185).

Gezinscommunie veronderstelt een gezin waarin ouders hun kinderen in het geloof voorleven en waarin kinderen betrokken worden bij het wel en wee van het gezin (Hartvelt 1977b, 8). Ouders en kinderen die gewend zijn om samen te zoeken naar de zin van het geloof, ervaren het onterecht als op zo'n belangrijk moment als de avondmaalsviering kinderen buitengesloten worden. Ze vieren samen avondmaal of niet (Schippers 1984, 3; Hogenhuis 1984, 6; 1987, 22).

Als jongelui uit andere kerken in een oecumenische dienst het avondmaal mogen meevieren, moet de kerk ook haar eigen jonge mensen toelaten (*Hand. NHK* 1962, 79). Men moet oog hebben voor de behoefte die jongeren hebben om avondmaal te vieren; de binding tussen openbare belijdenis en avondmaal moet losser worden. Er moet meer ruimte voor hun manier van geloven gemaakt worden (*Hand. NHK* 1962, 82; 1967c, 38). Men kan van kinderen of tieners niet vragen een soort belijdenis te doen of hun de vraag naar het eigen geloof stellen; ze mogen zonder belijdenis te doen meevieren (*Kinderen mee naar het Avondmaal?* 1976, 13).

Vanuit de ontwikkelingspsychologie zijn er geen bezwaren aan te voeren tegen gezinscommunie, als gezinscatechese een plaats krijgt in de gemeente (*Kinderen mee naar het Avondmaal?* 1976, 13). Ouders en gemeente hebben de plicht kinderen de betekenis van het avondmaal bij te brengen. De catechese zal een andere functie krijgen en ouders moeten erbij betrokken worden, omdat het ook veel ouders ontbreekt aan geloofskennis.

b. Kinderen kunnen, willen en mogen nog niet aan het avondmaal

Tegenstanders van kindercommunie waarschuwen voor de sociale dwang bij invoering van kindercommunie. Als het vanzelfsprekend is dat kinderen avondmaal vieren, moeten kinderen die zelf niet het avondmaal willen meevieren, aan ouders of vriendjes uitleggen waarom ze niet mee willen gaan (*Bijl. Acta GKN* 1977-79, 222). De vraag naar kindercommunie is vaak een vraag van de ouders en niet van de kinderen zelf. Veel jongeren zeggen dat ze niet aan het avondmaal willen deelnemen (*Hand. NHK* 1974, 56; *Bijl. Acta GKN* 1977-79, 222; Voogt 1982, 3). Kinderen moeten zelf een bewuste keuze kunnen maken of ze avondmaal willen vieren of niet. Waar blijft de vrijheid van de mens, als kindercommunie gebruikelijk wordt. Het is een bedreiging voor de mondigheid van jonge gemeenteleden (Van Minnen 1968, 3/4; Kooistra 1972, 125). Bovendien worden ongedoopte kinderen in een isolement geplaatst. Het zal voor hen moeilijk te begrijpen zijn dat zij niet mee mogen doen en de gedoopte kinderen wel (*Bijl. Acta GKN* 1977-79, 222).

Kinderen hoeven niet deel te nemen aan het avondmaal om de tekenen te leren begrijpen. Zij kunnen dat ook door aanwezig te zijn in een dienst waarin het avondmaal gevierd wordt (*Kinderen mee naar het Avondmaal?* 1976, 18). De gemeente onthoudt kinderen niets wezenlijks, omdat avondmaal niet bij hun leeftijd past (*Hand. NHK* 1971b, 54). Is de avondmaalsviering niet te moeilijk voor kinderen? Hoe beleven gevoelige kinderen de inzettingswoorden? Kinderen hebben niet voldoende kennis om het lichaam van de Heer te kunnen onderscheiden en te beseffen dat vergeving van zonden niet mogelijk is zonder berouw (Ankersmit 1971, 195). Zij kunnen de centrale betekenis van het avondmaal, de verzoening, nog niet begrijpen en het is uit pedagogisch oogpunt niet wenselijk hen daarmee te confronteren (*Kinderen mee naar het Avondmaal?* 1976, 17/18; *Bijl. Acta GKN* 1977-79, 230). Van kinderen kan men geen zelfbeproeving verwachten (*Bijl. Acta GKN* 1977-79, 219; *Hand. NHK* 1974a, 56).

Bij het avondmaal wordt er een beroep gedaan op het persoonlijke geloof. Wie meedoet, hoort erbij en een kind of een jongere kan zich daaraan niet onttrekken. De kerk moet zich afvragen of zij aan een kind of jongere wel de vraag naar het eigen geloof mag stellen (*Bijl. Acta GKN* 1977-79, 221).

Het is niet aan te bevelen de leeftijd om belijdenis te doen te verlagen. In het buitenland heeft men geen goede ervaringen met confirmatie op jonge leeftijd omdat veel pubers na de confirmatie uit de kerk verdwijnen (*Acta GKN* 1973-75, 66/67). Daarnaast ziet men lastige

situaties ontstaan als de kerkenraad een jongere moet weigeren omdat hij geen belijdenis wil doen. (*Hand. NHK* 1971, 50).

5 Samenvatting van de discussie in de kerken

In de kerkbladen en uit de verslagen van de synodevergaderingen zijn de liturgische en ecclesiologische argumenten de belangrijkste overwegingen bij acceptatie of verwerping van kindercommunie. De pedagogische argumenten werden meestal in combinatie met of als aanvulling op deze argumenten genoemd. De ecclesiologische argumenten van historische en kerkrechtelijke aard dienden in de meeste gevallen als ondersteuning van de hoofdargumenten. Dit was ook het geval met de liturgische argumenten van historische aard.

Voorstanders van kindercommunie zien het avondmaal vooral als een maaltijd van de gemeente. De Maaltijd van de Heer is een essentieel onderdeel van de dienst en dient voor de versterking van het geloof. Dit heil mag de kerk kinderen niet onthouden omdat zij bij de gemeente horen door de doop of hun geloof, of omdat zij als kinderen van gelovige ouders deel uitmaken van Gods volk. Het geloof van kinderen is niet minder waard dan dat van volwassenen. Het avondmaal wordt ontheiligd als degenen voor wie het bestemd is, niet mogen meevieren. Tegenstanders van kindercommunie vinden dat iemand pas avondmaal mag vieren na een bewuste geloofskeuze, de geloofsbelijdenis.

‘Zelfbeproeving’ en ‘het onderscheiden van het lichaam’ zijn centrale begrippen bij hun visie op het avondmaal. Er is vaak grote aarzeling om mee te doen met de viering, omdat men zichzelf niet waardig genoeg vindt. Het kind kan nog niet aan de voorwaarden voldoen, die aan deelname aan het avondmaal gesteld worden, omdat zij nog geen bewuste geloofskeuze kunnen maken en nog niet aan zelfbeproeving toe zijn.

Bij de discussie in de kerken lijkt de dubbele betekenis van het begrip *communio sanctorum* een belangrijke rol te spelen. Uit het onderzoek kwam het beeld naar voren dat de argumenten bij de acceptatie van kindercommunie te herleiden zijn tot de opvatting dat het avondmaal de maaltijd is van de gemeenschap *der* heiligen waarvan kinderen deel uit maken, en dat de argumenten bij de verwerping van kindercommunie te herleiden zijn tot de overtuiging dat het avondmaal gemeenschap *met* de heilige zaken is, waaraan kinderen gezien de ontwikkelingsfase waarin zij verkeren, nog geen deel kunnen hebben.

IV Het onderzoek in de gemeenten

Om na te gaan in hoeverre het beeld dat naar voren komt bij de discussie binnen de kerken, klopt en om meer zicht te krijgen op de achterliggende motieven van de argumenten, heb ik onderzoek gedaan in drie gemeenten naar de beweegredenen om kinderen al dan niet aan het avondmaal te nodigen. Dit is het tweede gedeelte van het empirisch onderzoek naar de discussie over kindercommunie.

Bij de beschrijving van het onderzoek in de gemeenten hanteer ik de volgende indeling. Allereerst komen de opzet en de uitvoering van het onderzoek aan de orde. Na de vraagstelling motiveer ik de keuze van de onderzoekseenheden (1.1). Vervolgens beschrijf ik de gebruikte methoden van dataverzameling (1.2) en de manier waarop ik de gegevens geanalyseerd heb (1.3). Daarna zijn de portretten van de gemeenten en het verloop van de gevoerde discussies opgenomen (2) en tot slot volgt een samenvatting van de argumenten die in de discussies in de gemeenten gebruikt zijn en van de achtergronden van deze argumenten (3).

1 Opzet en uitvoering van het onderzoek

1.1 Vraagstelling en keuze van de onderzoekseenheden

Bij het onderzoek in de gemeenten ben ik uitgegaan van de vraag welke argumenten gebruikt zijn in de discussie over kindercommunie. Deze vraag is opgesplitst in een aantal deelvragen.

Welke argumenten werden in de discussie over kindercommunie gebruikt en met welke achtergronden hadden deze argumenten te maken?

In hoeverre bestaat er een overeenkomst tussen de discussie in de kerken en die welke gevoerd is in de gemeenten?

Welke argumenten waren doorslaggevend bij de keuze voor of tegen kindercommunie?

Bij de keuze van de onderzoekseenheden zijn de verschillende stadia waarin de discussie over kindercommunie verkeerde, en de uitkomsten van de discussie als criteria gehanteerd. In de periode van september 1998 tot het najaar 1999 heb ik onderzoek gedaan in drie gemeenten. Het betreft een hervormde gemeente in een dorp in het Westen, Weidedorp, waar de discussie enkele jaren voorafgaande aan het onderzoek gevoerd is, maar waar men besloten heeft kinderen niet toe te laten. Vervolgens een middelgrote plaats in het Oosten, Bosplaats, een SoW-gemeente waar men begin jaren tachtig kindercommunie ingevoerd heeft en een SoW-wijk van Tuinstad, een stad in het Westen, waar de discussie over kindercommunie tijdens het onderzoek gevoerd werd. Bij de voorbereiding van het onderzoek bleek nog een criterium een belangrijke rol te spelen bij de keuze van de gemeente die kindercommunie had afgewezen, namelijk de manier waarop de discussie gevoerd was. In enkele gemeenten die ik benaderde was men bang dat het onderzoek de tweedeling in de gemeente, die door de discussie naar voren was gekomen, zou versterken.

In totaal heb ik vierentwintig gemeenteleden geïnterviewd en in elke gemeente aan minimaal twee informanten gevraagd om hun impressie van de discussie en de achtergronden weer te geven.

1.2 Methoden van dataverzameling

Om een zo volledig mogelijk beeld te krijgen van de gevoerde discussies in de drie gemeenten waarin het onderzoek plaatsvond, heb ik bij de verzameling van data gebruik gemaakt van verschillende technieken, de zogenaamde triangulatiemethode, zodat de onderzoeksresultaten minder afhankelijk zijn van het toeval en de betrouwbaarheid groter is (Maso 1989, 112; Swanborn 1993, 335). Daarnaast wordt door deze methode een goede weergave van de praktijksituatie verkregen (Baarda, De Goede en Teunissen 1998, 96). Hierna komen de methoden die in dit onderzoek gebruikt zijn aan de orde en de manier waarop ik deze gehanteerd heb.

Documentenstudie

Tijdens het onderzoek heb ik verschillende soorten documenten verzameld: verslagen van gemeenteavonden, vergaderingen van kerkenraden, van een jeugdraad en een voorbereidingscommissie. Artikelen in kerkbladen, een profielschets en een beleidsplan leverden een bijdrage aan het portret van de gemeenten. Door het gebruik van bestaande documenten verkreeg ik informatie over de gemeenten, die niet beïnvloed werd door mijn onderzoek. Daar staat tegenover dat ze niet altijd een antwoord gaven op mijn vragen. De documenten bleken

vooral waardevol te zijn voor een overzicht van de argumenten die gebruikt zijn en van het verloop van de discussie. Over de relatie tussen argumenten en achtergronden bevatten zij slechts weinig gegevens.

Observatie

Tijdens de vergaderingen heb ik niet deelgenomen aan de gesprekken en alleen geobserveerd, aantekeningen gemaakt en soms de gesprekken opgenomen met een cassette recorder. De aanwezigen waren op de hoogte van de reden van mijn aanwezigheid.

Tijdens de diensten en de gemeenteavond die ik bijgewoond heb, heb ik wel als deelnemer meegedaan. Dit bleek tijdens de kerkdiensten nuttig te zijn omdat het een goede indruk gaf van de sfeer, de manier waarop men met elkaar omgaat en het samen gemeente zijn beleefd wordt.

Direct na de dienst maakte ik mijn aantekeningen. Bij de gemeenteavond was deelname aan het gesprek noodzakelijk om niet de sfeer te verstoren. Ik heb zoveel mogelijk mijn deelname beperkt tot aandachtig luisteren en het beantwoorden van de vragen die aan iedere deelnemer, dus ook aan mij, gesteld werden. Ik heb me niet actief in de discussie gemengd.

Bij de meeste observaties wist men waarom ik er was. Ik kreeg de indruk dat men na verloop van tijd mijn aanwezigheid als de vanzelfsprekende aanwezigheid van een meubelstuk begon te beschouwen. Frappant vond ik dat niemand enige belangstelling bleek te hebben voor mijn mening over kindercommunie. Sommigen gaven er zelfs blijk van dat ze het wel prettig vonden dat ze vrijuit hun opmerkingen konden maken zonder het idee te hebben dat ze een ander moeten overtuigen of hun mening verdedigen.

De betrouwbaarheid van gegevens die door observatie verkregen zijn, is over het algemeen niet erg groot, vooral als pas achteraf de gegevens genoteerd kunnen worden. Bovendien bestaat de kans dat er een bepaalde inkleuring van de waarneming of een eenzijdige belangstelling ontstaat. Door verslagen van anderen en bandopnames te gebruiken, heb ik geprobeerd dit zoveel mogelijk te ondervangen. De observatiepunten die ik gebruikt heb zijn opgenomen in bijlage 1. Tijdens de observatie kreeg ik een goed beeld van de praktijksituatie. Waarbij opgemerkt moet worden dat bij de observaties waarbij ik niet deelnam aan het gesprek, ik niet of pas achteraf om nadere uitleg kon vragen. Hierdoor kreeg ik tijdens de vergaderingen niet altijd antwoord op mijn vragen.

Interviews

In de gemeente waar de discussie tijdens het onderzoek gevoerd is, heb ik tien mensen geïnterviewd, in de andere twee gemeenten elk zeven

personen. Deze gemeenteleden zijn in overleg met de predikanten of de contactpersonen gekozen. Daarbij is gelet op vertegenwoordiging van zowel voor- als tegenstanders van kindercommunie, kerkenraadsleden, gemeenteleden en de verschillende leeftijdsgroepen. Door de interviews kon ik nagaan welke argumenten gebruikt werden; of er een verband bestond tussen de argumenten en de achtergronden en zo ja, welk verband. Bij de interviews heb ik de respondent gevraagd naar:

- zijn visie op gemeente zijn en op de plaats van kinderen in de gemeente
- zijn visie op en beleving van het avondmaal
- zijn argumenten om voor of tegen kindercommunie te zijn
- (aan ouders) hun visie op de plaats van kinderen thuis, in de gemeente en aan het avondmaal.

De vragen zijn opgenomen in bijlage 1. Deze vragen gaven de structuur van het interview aan, maar de respondenten konden zelf de volgorde bepalen. Er was sprake van enigszins gestructureerde interviews waarbij het vragen om verduidelijking een belangrijke rol speelde (Baarda, De Goede en Van der Meer-Middelburg 1997, 105-109). Tot slot ben ik met de respondent nagegaan in hoeverre er een verband is tussen zijn opvatting over kindercommunie (de argumenten voor of tegen) en zijn visie op het avondmaal of op de plaats van kinderen in de gemeente.

Om de betrouwbaarheid van de gegevens te verhogen heb ik de interviews opgenomen met een cassetterecorder. Van de geïnterviewden heb ik portretten gemaakt, waarin hun opvattingen over kindercommunie en hun visie op het avondmaal en op de plaats van kinderen in de gemeente zijn beschreven. Deze portretten zijn opgenomen in bijlage 2.

1.3 Beschrijving en verantwoording van de analysebeslissingen

Bij de analyse van de gegevens die uit het onderzoek naar voren gekomen zijn, heb ik mij laten leiden door de methode die D.B. Baarda, H.P.M. de Goede en J. Teunissen (1998, 167-197) beschrijven. Van de verslagen, documenten en portretten van de geïnterviewden heb ik de voor mijn probleemstelling relevante gedeelten opgedeeld in fragmenten. Deze fragmenten heb ik voorzien van voorlopige trefwoorden die betrekking hebben op de visie op het avondmaal, de opvattingen over de plaats van kinderen in de gemeente en de argumenten voor of tegen kindercommunie. Daarna heb ik deze geordend en de trefwoorden herzien waar dit nodig was. Vervolgens heb ik een onderverdeling aangebracht in de verschillende soorten trefwoorden, als dit voor de duidelijkheid nodig bleek.

Bij de uitkomsten heb ik de verbanden die de respondenten legden tussen argumenten en achtergronden beschreven. Bijvoorbeeld tussen de opvatting dat het avondmaal heilig is, en de voorwaarde dat kinderen stil en eerbiedig moeten zijn als ze deelnemen. Op deze manier kreeg ik meer zicht op de achtergronden van de argumenten in de discussie over kindercommunie. Hierbij speelt het materiaal dat de interviews opgeleverd hebben een grote rol. Door analyse van de gegevens wil ik ook een antwoord vinden op de vraag welke argumenten doorslaggevend waren en welke invloed de keuze voor kindercommunie had op het vieren met kinderen. Dit laatste komt in het volgende hoofdstuk aan de orde.

2 Verslag van het onderzoek in de gemeenten

2.1 Weidedorp, portret van de gemeente

Bij de beschrijving van mijn bevindingen tijdens het onderzoek, geef ik eerst een portret van de gemeente, zodat de discussie in het geheel van het leven en de sfeer van de gemeente geplaatst kan worden. Daarna komen de aanleiding tot en het verloop van de discussie, en de argumenten met hun achtergronden aan de orde.

Hoewel de kerkelijke gemeente in Weidedorp vooral een dorps karakter heeft, is volgens de vorige predikant de invloed van de Randstad duidelijk merkbaar. Gemeenteleden zijn gewend om mee te denken en hun eigen mening te geven. De modaliteit kan worden getypeerd als confessioneel, hoewel een grote groep zich meer verwant voelt met het 'midden van de kerk'. Deze groep bestaat gedeeltelijk uit import en gedeeltelijk uit de jongere generatie van de autochtonen. Zij zouden meer aandacht voor het SoW-proces, de liturgie en de plaats van kinderen en jongeren in de gemeente toejuichen. Enige vernieuwing op deze gebieden was al begonnen in de jaren tachtig, maar een paar jaar voor het onderzoek is er een wisseling in de kerkenraad geweest, waardoor er een 'verrechtsing' in het beleid is opgetreden. Het SoW-proces werd stilgezet en grote veranderingen worden sindsdien met voorzichtigheid benaderd, omdat de kerkenraad bang is een deel van de gemeente te verliezen.

Gemeente zijn en de plaats van kinderen in de kerk

Tijdens de diensten die ik heb bijgewoond, en het koffiedrinken na de dienst kreeg ik de indruk dat er een gevoel van saamhorigheid heerst, dat typerend kan zijn voor een dorpsgemeenschap. Men kent elkaar. Dit

geldt ook voor de kinderen en jongeren. De geïnterviewden vonden dat dit vooral veroorzaakt werd doordat men in een dorp woont en niet zozeer door een gevoel van gemeenschap in geloof. Sommigen beschouwen het als een nadeel dat iedereen elkaar kent, omdat iemand dan al gauw op zijn afwijkende mening wordt aangekeken. De informanten en geïnterviewden benadrukten steeds dat het belangrijk is om met elkaars mening rekening te houden, omdat men het met elkaar als (kleine) gemeente moet zien te redden. In hoeverre dit een grote rol gespeeld heeft in de discussie over kinderen aan het avondmaal is moeilijk na te gaan, maar het is opvallend dat het vaak genoemd wordt.

Voor de jongste kinderen is er zondagsschool tijdens de dienst en voor de oudste kindernevendienst en een tienernevendienst. In de diensten die ik meemaakte, waren ongeveer tien kinderen en jongeren aanwezig variërend in leeftijd van acht tot zestien jaar. Na de lezingen werd een lied gezongen dat door iemand van de nevendienstleiding was uitgezocht. De predikant kondigde aan dat de kinderen naar de nevendienst mochten als ze dat wilden, maar er was geen gesprek met hen of een inleiding op het thema van de dienst in hun eigen taal. Voor de zegen keerden ze terug in de dienst. Een aantal geïnterviewden vond dat er meer aandacht voor de kinderen moest zijn in de dienst. “Als kinderen iets doen, haak er dan op in, dan horen ze erbij ... ze moeten weten dat ze gezien zijn” (vrouw, 47 jaar). Anderen vonden dat er genoeg aandacht was voor hen. Het jeugdwerk en de catechese worden in samenwerking met de gereformeerden georganiseerd.

Liturgie en avondmaalsbeleving

De orde van dienst van de zondagse vieringen is die met schuldbelijdenis, genadeverkondiging en wetslezing. In de avondmaalsdienst wordt een kort avondmaalsformulier gelezen. De diensten die ik bijwoonde, duurden ongeveer anderhalf uur. De avondmaalsviering was sober en plechtig. De tafels stonden in het koor in een kruisvorm en de predikant stond aan het hoofdeinde. Na afloop vertelde een aantal gemeenteleden dat deze vorm hun heel dierbaar is en dat ze het niet graag zouden willen veranderen. Dit werd ook opgemerkt door een aantal geïnterviewden.

Uit het rapport *Rondom de tafel van de Heer*, dat in 1990 is gemaakt over de beleving van het avondmaal, blijkt dat gemeenteleden de avondmaalsviering vrij somber en plechtig vinden. Voor deze gemeente is de betekenis van het avondmaal vooral het gedenken van het lijden en sterven van Christus en de verzoening. Tijdens wijkavonden werd meerdere malen gezegd dat de viering wat vreugdevoller zou moeten zijn, maar doordat men het avondmaal vooral als heilig ervaart, heeft men

daar in de praktijk moeite mee. De persoonlijke beleving, bezinning op de verzoening en daarmee een zekere schroom om aan te gaan, spelen een grotere rol bij de avondmaalsbeleving in de gemeente dan het aspect gemeenschapsmaal.

Dit is niet het geval bij de veranderingsgezinde groep. Bij deze gemeenteleden ligt de nadruk meer op het samen vieren. Dat zouden zij ook graag weerspiegeld zien in een andere, meer uitnodigende vorm van vieren.

2.2 Verloop van de discussie in Weidedorp

De vraag naar kindercommunie werd met name door die jongeren en kinderen gesteld, die in hun vorige gemeente gewend waren om het avondmaal mee te vieren. Eind jaren tachtig kwam deze vraag aan de orde bij een onderzoek naar de plaats en betekenis van de voorbereiding van het avondmaal in de gemeente. Naar aanleiding hiervan zijn er enkele themadiensten en wijkavonden gehouden en een enquête over de beleving van het avondmaal en de plaats van de kinderen en jongeren bij de viering van het avondmaal. De makers van het rapport *Rondom de tafel van de Heer* kwamen tot de conclusie dat de meerderheid van de gemeente veel moeite had met kinderen aan het avondmaal, maar geen echte argumenten tegen kindercommunie kon aanvoeren. De resultaten van de enquête gaven aan dat er geen duidelijke meerderheid voor of tegen is. De schrijvers van het rapport deden de aanbeveling om het gesprek over avondmaal en jongeren ruime pastorale aandacht te geven. In 1995 wilden de gereformeerden overgaan tot invoering van kindercommunie. Zij gaven te kennen dat ze, met oog op de gezamenlijke diensten, op een hervormd standpunt hierover wachtten. Kort daarna werd in de hervormde gemeente de discussie over kindercommunie gevoerd.

De discussie beperkte zich niet tot het onderwerp kindercommunie. Men besprak ook de vraag of het avondmaal opengesteld kon worden voor niet-belijdende leden. In het voorjaar van 1996 werd er een gemeente-avond gehouden, waarop men vragen kon stellen aan een forum met twee voorstanders en twee tegenstanders van kinderen aan het avondmaal. Daarnaast verscheen er in het kerkblad een aantal artikelen van voor- en tegenstanders. In het najaar kon men op groothuisbezoek-avonden met elkaar over het onderwerp van gedachten wisselen. In de januarivergadering van 1997 besloot de kerkenraad om kinderen en jongeren niet aan het avondmaal toe te laten. De motieven hiervoor zijn niet terug te vinden in de notulen. Uit gesprekken met gemeenteleden en kerkenraadsleden komt naar voren dat de meningen in de

gemeente verdeeld waren. Ongeveer de helft was voor en de andere helft tegen. Bij een aantal kerkenraadsleden speelde angst voor onrust in de gemeente een belangrijke rol. Hoewel er steeds gezegd werd dat men respect voor elkaars mening moest hebben en dat het twee kanten op had kunnen gaan, verzetten tegenstanders zich tegen een heropening van de discussie, terwijl dit aan de voorstanders beloofd was.

2.3 De argumenten en achtergronden in Weidedorp

De argumenten die de voorstanders en tegenstanders van kindercommunie in de interviews noemden, geef ik weer als een soort groepsportret. In die portretten zijn de visies die de respondenten hadden op het karakter van het avondmaal en hun mening over kinderen verwerkt. Ook is daarin opgenomen hoe de geïnterviewden dachten over het samen gemeente zijn en over de plaats van kinderen in de gemeente. De overwegingen over het avondmaal en over kindercommunie, die in het rapport *Rondom de tafel van de Heer* beschreven worden, zijn ook vermeld in deze beschrijving.

Voorstanders

Zoals we ook al zagen bij de discussie binnen de kerken, vindt een groot aantal voorstanders van kindercommunie dat het bij het avondmaal gaat om het samen gemeente zijn. Kinderen hebben een volwaardige plaats in de gemeente, het lichaam van Christus, en horen daarom bij de maaltijd van de gemeente. Men mag een kind dat oprecht zijn geloof beleeft, niet weigeren. Een kind dat van Jezus houdt, hoort erbij. Er staat nergens in de bijbel dat kinderen niet welkom zijn aan het avondmaal.

Daarnaast gebruiken ze ook argumenten die te maken hebben met de visie op het karakter van het avondmaal en de houding van de gelovige vierder. Jezus stelt de kinderen ten voorbeeld als het over geloven gaat en zegt tegen zijn volgelingen dat zij de kinderen niet mogen verhinderen tot Hem te komen. De verzoening, de genade is voor jong en oud. Het avondmaal is delen en dat moet de gemeente uitdragen en aan de kinderen laten merken. Daarbij geven ze ook een pedagogische motief. Als kinderen meevieren, ervaren ze dat ze erbij horen. Vooral aan kinderen die gewend zijn om mee te gaan, is het een haast onmogelijke zaak om uit te leggen waarom ze nu ineens niet mee mogen doen.

Anderen vinden dat er enige voorwaarden gesteld moesten worden aan de nodiging van kinderen. Kinderen mogen alleen naar het avondmaal als het hun eigen keuze is. Het is de vraag of het geloof van kinderen hun eigen geloof is of nog steunt het op het geloof van hun ouders.

Hierover moet dan met de kinderen gepraat worden. Ze moeten goed voorbereid worden, zodat ze weten wat ze doen.

Tegenstanders

Tegenstanders van kindercommunie zijn het niet eens met degenen die naar het verbond verwijzen. Zij vragen zich af of het denken vanuit verbond nog reëel is in deze tijd waarin velen afhaken. Hun ecclesiologisch motief om kinderen te weigeren combineren ze met een pedagogisch argument. Bewust ja zeggen, belijdenis doen, is een voorwaarde voor het aangaan aan het avondmaal. Aangezien het moeilijk is om vast te stellen op welke leeftijd jongeren dat kunnen, is het dus beter hiervoor de leeftijd aan te houden die de kerkorde aangeeft. Iemand kan pas avondmaal vieren als hij de gevolgen van zijn geloofskeuze kan overzien en aanvaarden.

Ook de liturgische argumenten, de argumenten die te maken hebben met het karakter van het avondmaal, combineren zij met een pedagogisch argument. Kinderen kunnen de betekenis van het avondmaal nog niet beleven en zijn zich er niet van bewust wat ze doen. Bovendien is de leer dat het avondmaal de verzoening en het lijden en sterven van Christus betekent, voor kinderen te moeilijk. Als de kerk kinderen aan het avondmaal wil nodigen, moet zij eerst haar leer over het avondmaal veranderen.

In deze categorie vallen ook de bezwaren die te maken hadden met de spanning tussen de sfeer aan het avondmaal en datgene wat des kinds is. Kinderlijk gedrag is niet toegestaan. Als kinderen aan het avondmaal genodigd worden, zal de vorm en de sfeer van de viering moeten veranderen. En daar zijn velen juist zo aan gehecht. Het avondmaal zal dan minder plechtig zijn.

Een van de geïnterviewden vond het stellen van een leeftijdsgrens pedagogisch gezien niet verantwoord. Hoe kan men aan kinderen uitleggen dat de een nog niet oud genoeg is en de ander wel? “Kinderen moeten leren dat bepaalde dingen nog niet kunnen, ze moeten leren wachten ... wat heeft de kerk dan na de belijdenis nog te bieden, als ze al mee mogen vieren? Nu worden ze na belijdenis aan het avondmaal genodigd” (vrouw, 47 jaar).

Korte samenvatting van de visie op kindercommunie

In Weidedorp is de houding ten opzichte van kindercommunie verdeeld. Een gedeelte van de gemeente vindt het belangrijk dat kinderen mee kunnen vieren omdat kinderen bij de gemeente dus ook bij de avondmaalsviering horen. Het is aan kinderen niet uit te leggen dat ze niet mee mogen doen. Anderen vinden dat het avondmaal een bewuste

keuze vereist en dat kinderen moeten weten wat ze doen. Soms uit zich dit in de voorwaarde dat kinderen duidelijk zelf voor deelname aan het avondmaal moeten kiezen, maar nog vaker vindt men dat dit een reden is om kinderen niet toe te laten. Opvallend in deze gemeente is de stelligheid waarmee een groot deel van de gemeente wil voorkomen dat de plechtige sfeer bij de viering, die vele gemeenteleden zeer dierbaar is, verstoord wordt door de aanwezigheid van kinderen.

2.4 Bosplaats, portret van de gemeente

Begin jaren zeventig ontstond de wijk Woonakker in Bosplaats. In het begin werden de kerkdiensten van de wijkgemeente in scholen gehouden. Doordat de gezinnen elkaar kenden via de school, gaf het samen kerken in hetzelfde gebouw een onderlinge band. Nieuwgekomenen raakten via de school en door het bijwonen van de kerkdiensten snel ingeburgerd in de wijk. Dit gemeenschapsgevoel werd meegenomen naar het nieuwe kerkcentrum. Uit financiële overwegingen hadden de kerkbesturen voor één kerkgebouw voor de SoW-kerken en de Rooms-Katholieke Kerk gekozen. In het begin waren de hervormde en gereformeerde wijken nog apart, maar de diensten, het kringwerk, de catechese en het jeugdwerk waren gezamenlijk. Begin jaren tachtig werden de gereformeerden en hervormden samengevoegd tot een federatiegemeente. Het kerken in één huis bevorderde niet alleen de samenwerking tussen de protestanten onderling, maar ook tussen katholieken en protestanten. De gemeente is een doorsnee nieuwbouwwijkgemeente, waar mensen van verschillende modaliteiten hun plaats gevonden hebben. Ze is niet erg progressief, maar evenmin conservatief te noemen.

Gemeente zijn en de plaats van kinderen in de gemeente

Het gevoel samen verantwoordelijk te zijn voor de gemeente en voor elkaar was volgens informanten en geïnterviewden in het begin heel sterk. Toen de wijk groter werd, nam dat af. Het jeugdwerk in de wijk is zeer actief. Kinderen hebben vanaf het begin een belangrijke plaats in de gemeente gehad, niet in de laatste plaats door hun getalsmatige aanwezigheid. Er was een groep gemeenteleden die zich steeds sterk maakte voor de kinderen. Dit had tot gevolg dat er aandacht aan hen besteed werd in de dienst en in het bezoekwerk door middel van een kaartje of bezoekje bij bijzondere gelegenheden. Er is vanaf het begin een kindernevendienst geweest en kinderen hebben steeds hun eigen inbreng in de liturgie gehad. Maar volgens enkele geïnterviewden heeft men sinds de eerste jaren van de wijk weinig vorderingen gemaakt met de integratie van kinderen en jongeren in de dienst, en zouden de

huidige parallelle tienerdienst en jongerendienst niet nodig zijn, als de diensten meer op alle leeftijden waren ingesteld.

Liturgie en avondmaalsbeleving

Afwisselend worden een orde van dienst met kyrie en gloria en een met schuldbelijdenis en genadeverkondiging gebruikt. In de jaren na het ontstaan van de wijk is er aandacht geweest voor liturgische onderwerpen, zoals de vieringen in de week voor Pasen. De betrokkenheid van de gemeente bij de liturgie is merkbaar door responsen, bijdragen van kinderen en volwassen gemeenteleden in bijzondere diensten, maar het liturgisch besef wordt door een kleine groep gedragen.

Hoewel er ten tijde van de discussie over kindercommunie verschillende visies op het avondmaal voorkwamen, was de sfeer van Goede Vrijdag bepalend voor de manier van vieren, omdat velen dat zo geleerd hadden. Door de discussie over kindercommunie ging men zich opnieuw bezinnen op de betekenis van het avondmaal. Het was een tijd waarin vele gemeenteleden zich niet meer herkenden in de oude geloofszekerheden en open stonden voor een andere visie op het avondmaal, zeker als die bijbels gegrond was en meer aansloot bij hun levensgevoel. Het feestelijke karakter van de Maaltijd en het samen vieren maakten het avondmaal voor velen toegankelijker. De vraag naar kindercommunie was niet zozeer het gevolg van een andere avondmaalsbeleving, maar de gesprekken over kinderen aan het avondmaal hadden tot gevolg dat men het avondmaal anders ging beleven. Er is ook een groep die zegt niets aan het avondmaal te beleven, en voor sommigen is het avondmaal te heilig om mee te doen. Vanaf begin werd het avondmaal eenmaal per maand gevierd. Ten tijde van de invoering van kindercommunie is de vorm veranderd van een zittende viering, waarbij men brood en beker in de banken aan elkaar doorgaf, in een lopende viering.

2.5 Discussie over en invoering van kindercommunie in Bosplaats

In de Gereformeerde Kerk brachten de jeugdouders kinderen kindercommunie in de kerkenraadsvergadering ter sprake naar aanleiding van het synodebesluit over kindercommunie. In het hervormde deel van de wijk stelden ouders die elders gewend waren samen met hun kinderen naar het avondmaal te gaan, de vraag of kinderen het avondmaal mee mochten vieren.

In het seizoen 1977/78 was kindercommunie het onderwerp van bespreking geweest tijdens groothuisbezoeken in een aantal delen van de wijk. In de kerkenraadsvergadering van mei 1980 stond bij de gereformeerden een bezinning op de beleving van het avondmaal op de agenda, maar dit leidde vooral tot het aandragen van praktische oplos-

singen voor oneffenheden in de avondmaalsdiensten. In de november-vergadering van datzelfde jaar hielden twee jeugdambtsdragers een inleiding over kindercommunie. Naar aanleiding daarvan werd er nagedacht over de argumenten voor en tegen kindercommunie. Zowel de hervormde als de gereformeerde kerkenraad besloten de gemeente te informeren over achtergronden van kindercommunie en het onderwerp uitgebreid in het kerkblad, op gemeenteavonden en tijdens groothuis-bezoeken te bespreken. Ze wilden pas tot een besluit over eventuele invoering van kindercommunie overgaan, als de gemeente over het onderwerp gehoord was.

In een gezamenlijke (hervormd-gereformeerde) kerkenraadsvergadering in 1981 besloten de kerkenraden ouders de ruimte te geven om hun kinderen mee te nemen naar het avondmaal, omdat het aantal voorstanders van kindercommunie op de gemeenteavond in de meerderheid was. In de notulen worden een aantal argumenten genoemd, maar het is daarbij niet duidelijk welke argumenten de doorslag gaven. Volgens een van de predikanten uit die tijd is uiteindelijk de verandering in de avondmaalsvisie tijdens de gesprekken over kindercommunie doorslaggevend geweest. De kerkenraadsleden die het niet eens waren met de beslissing, hadden toegezegd om kindercommunie een kans te geven. Hoewel de meeste tegenstanders langzamerhand aan het idee gewend zijn geraakt, is er nog steeds een kleine groep die het er niet mee eens is. Voor deze groep werd vier keer per jaar een avondmaalsdienst zonder kinderen gehouden op zondagmiddag. Ten tijde van het onderzoek is dit in overleg met de betrokkenen afgeschaft, omdat er nog maar enkele (hooguit vijf) gemeenteleden de diensten bezochten.

2.6 Argumenten en achtergronden in Bosplaats

In de notulen van de kerkenraadsvergaderingen, in een aantal artikelen in het kerkblad en tijdens de interviews worden zowel argumenten voor als tegen kindercommunie genoemd. De geïnterviewden vertelden over hun visie op het karakter van het avondmaal, op kinderen en op gemeente zijn. Ik geef deze argumenten en de bijbehorende achtergronden groepsgewijs weer. Er werden ook een aantal voorwaarden gesteld, waaraan voldaan moest worden als men tot kindercommunie overging. Zo mogen alleen gedoopte kinderen van zeven jaar en ouder meedoen, als ze de voorbereiding gevolgd hebben. Voor de leeftijdsgrens van zeven jaar wordt door de een naar Calvijn verwezen en door de ander naar de katholieke ‘kerkburen’. De nevendienstleiding vindt dit uit pedagogisch oogpunt een goede leeftijd, omdat het makkelijker is het een en ander over het avondmaal uit te leggen.

Voorstanders

In deze gemeente die de discussie in de jaren zeventig voerde, werd zowel in de kerkenraadsvergaderingen als bij de interviews verwezen naar een overeenkomst tussen joodse paasmaaltijd en avondmaal, om het argument te ondersteunen dat kinderen bij de viering van de gemeente horen. In de joodse traditie vierden kinderen ook de religieuze maaltijden mee. Kinderen horen door de doop bij de gemeente en mogen met de hele viering meedoen, dus ook met het avondmaal. Als kinderen gedoopt worden terwijl ze nog niet weten wat de doop betekent, dan mogen ze ook avondmaal vieren als ze het nog niet helemaal begrijpen. Daarbij verwijzen ze ook naar de tekst “Laat de kinderen tot Mij komen” (Mar. 10:14). Dit combineren ze met een verwijzing naar hun visie op het karakter van de maaltijd. Het avondmaal is een gemeenschapsmaaltijd, dus horen kinderen daarbij. De gemeente kan niet zomaar een aantal van haar leden uitsluiten. “Het avondmaal vieren betekent ook onze kwetsbaarheid delen en juist kinderen zijn daar een levend voorbeeld van” (man, 63 jaar).

Daarbij voegen ze enkele pedagogische argumenten. Kinderen moeten al op jonge leeftijd aandacht krijgen in de kerk. Ze zouden een taak bij de viering moeten krijgen, zodat ze zich bij de gemeente betrokken voelen. Thuis delen ouders en kinderen ook belangrijke dingen met elkaar. “De verbondenheid die je voelt met je kinderen omdat je samen avondmaal viert is voor mij heel belangrijk” (man, 54 jaar).

Tegenstanders

Naast de tegenstanders die als voorwaarde stelden dat iemand eerst belijdenis moet doen, vonden velen het belangrijk dat iemand weet wat hij doet als hij het avondmaal meeviert. Kinderen begrijpen nog niet wat het avondmaal betekent en zo zouden ze zich een oordeel kunnen eten en drinken zonder het te weten.

Soms voelde men zich voor een dilemma geplaatst. Een van de kerkenraadsleden vertelde, dat hoewel hij vond dat kinderen erbij hoorden, hij bang was dat door invoering van kindercommunie de sfeer minder eerbiedig zou zijn. Hij stemde toch in met de viering omdat de meerderheid van de gemeente dat wilde. Achteraf bleek zijn vrees dat kinderen zich oneerbiedig gedroegen, ongegrond. Sommige ouders waren tegen kindercommunie omdat ze er tegenop zagen om met hun kinderen over geloven en het avondmaal te praten. Ze wilden niet geconfronteerd worden met hun eigen vragen over het avondmaal. Enkele gemeenteleden bleven bij hun standpunt dat iemand eerst de geloofsbelijdenis moet afleggen, voordat hij aangaat.

Korte samenvatting van de meningen

De meerderheid van de gemeente vindt dat kinderen bij de avondmaalsviering horen, omdat jong en oud samen de gemeente vormen. Dit speelt zo'n belangrijke rol in de gemeente, dat het de keuze voor kinderen aan het avondmaal beïnvloedde. Daarbij verwees men heel nadrukkelijk naar de joodse sedermaaltijd. Toen de discussie plaatsvond had een aantal gemeenteleden bezwaren tegen kindercommunie, omdat ze vonden dat kinderen nog niet begrijpen waar het over gaat. Dit had tot gevolg dat de voorbereiding van kinderen op het avondmaal een speciale plaats kreeg. Door samen met kinderen te vieren en doordat er veel aandacht besteed werd aan de voorbereiding van de kinderen, verdwenen de bezwaren dat kinderen niet weten wat de betekenis van het avondmaal is.

2.7 Tuinstad, portret van de gemeente

De Samen op Weg-gemeente de Driewijkkerk is in 1996 ontstaan uit een samenvoeging van twee hervormde wijken en een gereformeerde wijkgemeente. De gemeente heeft twee hervormde predikanten en telt ongeveer drieduizend hervormden en 250 gereformeerden. Het is een sterk vergrijsde gemeente (meer dan de helft is 65+ en maar drie procent is beneden de twintig jaar). In de gemeente zijn verschillende hervormde culturen te onderscheiden. Er is een laagkerkelijke confessionele groep die, volgens een van de predikanten, "zweert bij Woord en gezelligheid", een iets meer liturgisch georiënteerde middenorthodoxe stroming en een groep die zich verwant voelt met evangelische stromingen. De gereformeerden zijn een soort buffer tussen die verschillende richtingen. Opvallend is het grote aantal actieve 'buitenwijkers', zoals ze door de wijkbewoners genoemd worden. Dit zijn mensen die opgegroeid zijn in de wijk en later elders in Tuinstad zijn gaan wonen, maar bij de Driewijkkerk gebleven zijn.

Gemeente zijn en de plaats van kinderen in de gemeente

De wijkgemeente heeft een sterke gemeenschapszin. Dit is te merken aan de manier waarop men met elkaar omgaat tijdens en na de dienst. Koffie drinken na de dienst is een langdurig en intensief gebeuren. Kenmerkend voor de gemeente is de spanning tussen enerzijds het gezellig samen zijn, een veilig huis voor elkaar betekenen en anderzijds het openstaan voor de wereld en haar problemen. Een van de predikanten typeert de gemeente als een gemeenschap van mensen die op een of andere manier "een verlies geleden hebben, hun partner, hun gezondheid of maatschappelijke positie". Zij vinden het moeilijk om de veiligheid van het vertrouwde op te geven, omdat dat een van de weinige

dingen is die ze nog hebben van vroeger. Dit komt tot uiting in het verschijnsel dat men vasthoudt aan bepaalde liturgische vormen en grote nadruk legt op de gezelligheid. Dit tot verdriet en ergernis van degenen die veranderingen welkom zouden heten.

Doordat van veel families drie generaties tot de wijkkerk behoren, hebben veel kerkenraadsleden het gevoel te moeten laveren tussen de standpunten en moeiten van de ouderen (hun ouders) en de wensen van de jongeren (hun kinderen). Daarnaast eisen de verschillende bloedgroepen aandacht voor hun standpunten en voorstellen voor gemeentebouw. Dit uit zich in een voorzichtig omgaan met de gevoelens van de behoudende gemeenteleden enerzijds en een zoeken naar vernieuwing anderzijds. Hoewel de onderlinge tegenstellingen groot kunnen zijn, is de bindende factor nog steeds het sterkst geweest. In de gesprekken komt steeds naar voren dat men zuinig is op het gemeenschapsgevoel.

De gemeenteleden zijn trots op het feit dat er ondanks de vergrijzing kinderen in hun stadswijk zijn. Het geeft hun het gevoel dat de gemeente toekomst heeft. In samenwerking met de school is er een diaconaal jeugdwerkproject opgezet, waarvoor een professionele kracht is aangesteld, die met een grote groep vrijwilligers het project uitvoert. Het is de bedoeling dat kinderen in de wijk een plek hebben waar ze zich thuis voelen en waar ruimte is voor hun vragen en leefwereld. Daarnaast is er een jeugdraad die zich inspannt om meer aandacht en ruimte voor kinderen en jongeren in de gemeente en in de kerkdienst te bewerkstelligen. De kinderen gaan tijdens de dienst naar de zondagsschool en kwamen tot voor kort alleen net voor de zegen in de kerkruimte. De leiding van de zondagsschool voelt zich verwant met evangelische stromingen. Dit heeft tot gevolg dat er op de zondagsschool een heel andere sfeer heerst dan in de traditioneel getinte kerkdienst. Dit probleem heeft men inmiddels onderkend en nu is men overgegaan tot een kindernevendienst waarvan het thema aansluit bij de lezingen in de kerkdienst. Zes keer per jaar zijn er gezinsdiensten, waarbij kinderen een belangrijke rol in de dienst spelen. Er zijn slechts twee jeugddiensten, maar op andere gebieden is er meer aandacht voor de jongeren en worden er voor en met hen veel activiteiten georganiseerd.

Liturgie en avondmaalsbeleving

De liturgie in deze gemeente heeft een eenvoudig karakter. Meestal wordt de orde van dienst met schuldbelijdenis en genadeverkondiging gebruikt. Responsen zijn niet gebruikelijk. In het beleidsplan staat dat er meer aandacht aan de liturgie besteed zal worden in de toekomst, omdat

een deel van de gemeente behoefte heeft aan meer diversiteit in vormen van vieren. In bijzondere diensten is de betrokkenheid van de gemeente duidelijk zichtbaar. Gemeenteleden lezen een bijbelgedeelte of een gedicht. Kinderen en jongeren leveren een belangrijke bijdrage aan een gezinsdienst of een jeugddienst. Zij zingen in beurtzang met de gemeente, bidden mee bij de voorbeden en spelen een actieve rol bij de uitwerking van het thema. In gewone diensten is, behalve bij de gemeentezang, de voorganger alleen aan het woord.

Het avondmaal wordt vijf keer per jaar gevierd en volgens de predikanten is er in de gemeente niet de behoefte dit vaker te vieren. Men was gewend dat bij de avondmaalsviering het korte formulier uit het Dienstboek voor de Nederlandse Hervormde Kerk uit 1955 gebruikt werd. Sinds zijn komst in de gemeente (zomer 1998) leest een van de predikanten het tafelgebed uit datzelfde dienstboek. Hierop is nog niet gereageerd vanuit de gemeente.

Het avondmaal wordt deels zittend aan tafel en deels staand in een kring gevierd; er zijn meestal twee tafels na elkaar. Voor veel oude mensen in de wijk is het fysiek niet mogelijk om de viering staande mee te maken. Volgens de kerkenraad is de huidige viering niet uitnodigend voor kinderen. Er heerst een plechtige sfeer tijdens de viering. Tijdens een bijeenkomst over kindercommunie zeiden jongeren en oudere kinderen (vanaf tien jaar) dat ze het idee hebben dat ze het avondmaal niet kunnen meevieren, ook al wordt er bij de nodiging geen voorwaarde gesteld en klinkt die zo ruim mogelijk. Ze vinden dat ze daar nog niet aan toe zijn.

Tijdens de kerkenraadsvergadering en de gemeenteavond vertelden de aanwezigen wat hun beleving van het avondmaal is. Hoewel enkele gemeenteleden aangaven dat ze niets bij de avondmaalsviering beleven, of dat het van hun stemming afhangt wat ze beleven, is voor de meesten de avondmaalsviering heel belangrijk. Velen ervaren het avondmaal als een verdieping van hun geloofsleven, een persoonlijke ontmoeting met God, als een troost en een versterking van het geloof. Men ervaart er Gods liefde in. Naast de persoonlijke beleving vond men dat de wetenschap dat men met zijn allen tot de verlostte gemeente hoort, een onderlinge betrokkenheid geeft. Uit de gesprekken bleek dat er een zekere spanning is tussen het feestelijke en het plechtige aspect van het avondmaal. Sommigen ervaren de huidige viering niet als vreugdevol en zouden dat wel anders wensen. Anderen benadrukten dat het avondmaal plechtig gevierd moet worden. Bij de kerkenraad bestaat de vrees dat de gemeente moeite zal hebben met een meer feestelijke viering of een

andere vorm van vieren. Enkele kerkenraadsleden wensten dan ook een avondmaalsviering die ‘feestelijk en eerbiedig is’.

2.8 Verloop van de discussie in Tuinstad

In het beleidsplan van de gemeente was opgenomen dat in het seizoen 1997/98 de vorm van de avondmaalsviering geëvalueerd zou worden. Naar aanleiding hiervan kwam tijdens een jeugdraadsvergadering in het voorjaar van 1998 het avondmaal en de plaats van kinderen daarbij aan de orde. Een plaatselijke jeugdwerkadviseur heeft de jeugdraad geholpen bij het vinden van informatie over kindercommunie en hen begeleid bij het gesprek hierover. In een notitie over het standpunt van de jeugdraad staat dat kinderen niet uitgesloten kunnen worden van de viering, omdat het avondmaal een gemeenschapsmaaltijd is.

Deze notitie en twee artikelen in het kerkblad vormden de basis voor de discussie over kinderen aan het avondmaal in de kerkenraadsvergadering in november 1998. Een aantal kerkenraadsleden was van mening dat zij niet mogen beslissen wie er wel of niet mee mag vieren. Dat beslist iemand zelf. Dit betekent dat men kinderen niet mag uitsluiten van het avondmaal. De kerkenraad wilde pas een beslissing nemen over het al dan niet invoeren van kindercommunie, nadat de gemeente duidelijke uitleg had gekregen over het onderwerp en tijdens een gemeenteavond gehoord was. Een van de kerkenraadsleden voorzag bij een eventuele nodiging van de kinderen problemen van organisatorische aard. Op de zondagsschool heerst een heel andere sfeer dan in de kerk. Hoe moeten kinderen daarop voorbereid worden? Hoe dat precies ingevuld moest worden, vond men een punt voor later. Er werd een commissie ingesteld die de gemeenteavond over kinderen aan het avondmaal moest voorbereiden en het gesprek hierover verder begeleiden.

Eind februari 1999 is er een gemeenteavond over avondmaalsbeleving en kinderen aan het avondmaal geweest. Tijdens de gemeenteavond kwamen dezelfde aspecten naar voren, als die welke in de kerkenraadsvergadering genoemd werden. Er waren ook enkele tegenstanders van kindercommunie. Zij vonden dat men pas naar het avondmaal mag gaan als men belijdenis gedaan heeft. In de discussie in de kerkenraad, jeugdraad en de gemeente werd steeds uitgegaan van de vragen: “wat is de kern van het avondmaal?”, “wat beleef je bij het avondmaal?” en “wie horen daarbij?”.

Tijdens een van de commissievergaderingen kwam de vraag naar voren, of kinderen en jongeren zelf om het avondmaal vragen. Men constateerde dat de meeste kinderen het avondmaal nooit meemaken, omdat ze

tijdens de viering in de zondagsschoolruimte zitten. Dit was ook al tijdens de kerkenraadsvergadering en de gemeenteavond opgemerkt. Naar aanleiding hiervan kwam de plaats van kinderen en jongeren in de kerkdienst aan de orde. In overleg met de zondagsschool heeft het moderamen toen besloten om kinderen meer bij de dienst te betrekken door voor de zondagse eredienst en de zondagsschool een gezamenlijk thema te kiezen. Verder besloot men een ouderavond te organiseren, zodat de ouders van de zondagsschoolkinderen hun mening konden geven over de plaats van kinderen in de dienst, het invoeren van een nevendienst en over kinderen aan het avondmaal.

In mei 1999 werd deze avond gehouden. Aan het begin van de avond was er een kort gesprek met enkele kinderen en jongeren over het avondmaal en hun plaats in de eredienst en bij de avondmaalsviering. Dit kwam niet goed uit de verf doordat de volwassenen in de meerderheid waren. De jongeren stelden zich gereserveerder op ten aanzien van het meedoen met de avondmaalsviering dan de kinderen. De ouders vonden dat kinderen meer bij de eredienst betrokken moesten worden. Als de vieringen niet uitnodigend zijn voor kinderen, zullen ze ook het avondmaal niet mee willen vieren. Bij het gesprek van die avond bleek dat de mening over kinderen aan het avondmaal vooral te maken heeft met de vraag ‘hoe zien we het avondmaal, als een eindpunt en doel of als voedsel voor onderweg?’

De conclusie was dat belijdenis doen en avondmaal los van elkaar gezien moeten worden en dat ouders de ruimte moeten krijgen om hun kinderen mee te nemen naar het avondmaal. In augustus 1999 nam de kerkenraad het besluit dat kinderen welkom aan het avondmaal zijn en dat er een programma gemaakt zou worden voor een voorbereidingscatechese voor kinderen en hun ouders. Inmiddels heeft het moderamen, in overleg met de zondagsschoolleiding, besloten dat kinderen voortaan het begin en het einde van de dienst in de kerk bijwonen.

In het najaar van 1999 is de vorm van de avondmaalsviering met de gemeente besproken. Er is afgesproken dat het avondmaal in één keer gevierd wordt. Men kan het avondmaal vieren zittend in de rijen die daarvoor gereserveerd zijn of aan tafel en staand in de kring die aansluit bij de tafels. Daarnaast is er een catechesemap gemaakt voor ouders en kinderen, zodat zij zich samen op het avondmaal kunnen voorbereiden. In juni 2000 werden de kinderen voor het eerst uitgenodigd om het avondmaal mee te vieren.

2.9 Argumenten en achtergronden in Tuinstad

Tijdens de interviews en de discussies op de vergaderingen kwam een grote verscheidenheid aan argumenten voor en tegen kindercommunie

aan de orde. Opvallend was dat in deze gemeente een aantal voorwaarden gesteld werden aan de deelname van kinderen aan het avondmaal. Deze zijn terug te vinden in de beschrijving van de argumenten. Hieronder geef ik standpunten van de voor- en tegenstanders van kindercommunie weer als een soort groepsmening. In die groepsportretten zijn de visies die men had op het karakter van het avondmaal en op het gemeente zijn opgenomen. Daarnaast vormden de opvattingen over kinderen, de plaats van kinderen in het gezin en in de gemeente een onderdeel van de groepsmening.

Voorstanders

Net als in de andere discussies voeren voorstanders van kindercommunie de ecclesiologische argumenten aan, dat kinderen door de doop, het verbond of door hun geloof bij de gemeente horen. Bij de doop nemen de ouders de verantwoordelijkheid op zich voor het kind; dit kan ook bij het avondmaal. Ouders en kinderen gaan als gezin naar de kerk en zouden als gezin het avondmaal moeten kunnen vieren. Het is dan ook beter van gezinscommunie te spreken dan van kindercommunie, want het avondmaal wordt door heel de gemeente gevierd. Soms combineren gemeenteleden het argument dat kinderen erbij horen op grond van hun geloof, met pedagogische argumenten. Men moet het geloof van een kind niet onderschatten, het is eenvoudig maar oprecht en soms is het verbazingwekkend te constateren wat er in die hoofdjes omgaat. Kinderen mogen meedoen als kinderen omdat Jezus mensen accepteert zoals ze zijn. In de tekst “Laat de kinderen tot Mij komen” (Mar. 10:14), worden geen voorwaarden gesteld aan kinderen. Een van de ouderlingen vertelde hoe zij als vijfjarige dacht: “Waarom mag ik niet mee, ik houd ook zoveel van Jezus.” Dit wil zij andere kinderen niet aandoen. De gemeente moet kinderen juist bij de viering betrekken. Vieren maakt meer indruk dan woorden en leren vieren hoort bij de geloofsopvoeding.

Wat betreft de liturgische argumenten noemen zij naast het motief dat het avondmaal een gemeenschapsmaal is, dat de maaltijd ook een genadegave voor kinderen is. Niet de kerkenraad beslist wie er wel of niet mee mogen vieren, maar de Heer nodigt en Hij nodigt ons allen, dus ook de kinderen. Het avondmaal is versterking van het geloof. Iemand hoeft niet eerst te laten zien hoe goed hij gelooft. Juist het zwakke geloof wordt versterkt. De opdracht “Doet dit tot mijn gedachtenis” (Luc. 22:19) geldt voor jong en oud. Daarnaast is het avondmaal een vreugdemaaltijd. “Je gedenkt het hele leven van Jezus. Je viert het leven en daar horen kinderen bij” (vrouw, 65 jaar). Kinderen hoeven de

betekenis van het avondmaal nog niet helemaal te begrijpen zoals volwassenen het symbool verstaan. Bovendien is het de vraag of volwassenen het avondmaal wel echt begrijpen.

Hoewel velen voor kindercommunie zijn, worden er wel opvallend vaak voorwaarden gesteld aan deelname door kinderen. Kinderen moeten goed voorbereid worden, zodat ze weten wat het avondmaal betekent. Ze mogen meevieren als ze in de vergeving geloven en weten wat Jezus voor hen betekent. In verband met het belijdend karakter van het avondmaal, is het belangrijk dat kinderen erover kunnen praten in het gezin. Kinderen mogen meevieren maar ze moeten wel eerbiedig zijn en anderen niet storen in hun beleving. Daarbij voegden ze enkele pedagogische aandachtspunten. Kinderen moeten leren hoe de gang van zaken is, zodat ze weten hoe de viering verloopt. Vooral kleine kinderen moeten het niet eng gaan vinden. Ze moeten zelf mee willen vieren.

Tegenstanders

Veel tegenstanders, die overigens in de minderheid zijn, combineren hun theologische bezwaren met hun visie op kinderen. Het avondmaal is het teken van Jezus' offer voor ons. Iemand kan pas avondmaal vieren als hij beseft wat het betekent. Kinderen zijn zich er nog niet van bewust, wat het avondmaal betekent. Ze weten niet wat ze doen. Men moet dus eerst geloofsonderricht gehad hebben en belijdenis doen. Belijdenis doen is verbonden met het avondmaal. De meeste tegenstanders vinden dat kinderen weliswaar bij de gemeente horen, maar nog geen lid van de belijdende gemeente zijn die avondmaal viert. Eerst moeten ze voor God gekozen hebben. Van kinderen kan de gemeente nog geen belijdenis vragen, dus kunnen zij niet aan het avondmaal. Het avondmaal moet plechtig en eerbiedig zijn. Kinderen zijn nog te speels om de ernst van het lijden en sterven van Jezus te beseffen. Enkele tegenstanders van kindercommunie opperen bezwaren die te maken hebben met het beleid in de gemeente. Ze vinden dat er een bepaalde drempel moet zijn voor deelname aan het avondmaal. Als de belijdenis niet meer het criterium voor deelname aan het avondmaal is, heeft de kerkenraad geen vorm van toezicht meer. Een enkeling vindt dat kinderen in de zondagsschool thuishoren en niet in de kerk. Als ze in de kerk komen moeten ze zich aanpassen aan de volwassenen.

Samenvatting van de meningen over kindercommunie in Tuinstad

Opvallend voor de discussie in deze gemeente is de opvatting dat niet de gemeente uitmaakt wie er wel of niet welkom is aan de tafel van de Heer. De Heer nodigt allen. De gemeente mag kinderen het avondmaal

niet onthouden, want de genade is ook voor kinderen. Dit motief speelt naast het samen als gemeente vieren een belangrijke rol.

Er worden daarbij wel een aantal voorwaarden genoemd. Kinderen moeten goed voorbereid worden, zodat ze weten wat het avondmaal betekent en er over kunnen praten met hun ouders. Sommigen zijn van mening dat kinderen moeten beseffen dat bij het avondmaal de verzoening centraal staat. Kinderen moeten weten wat de vergeving van zonden betekent. Daarnaast wordt als een belangrijke voorwaarde genoemd dat kinderen eerbiedig zijn en anderen niet storen in hun ontmoeting met de Heer. Kinderlijk gedrag is dan ook niet toegestaan.

3 Resultaten en samenvatting van het onderzoek

Net als bij de discussie in de kerken spelen in de drie gemeenten de ecclesiologische en de liturgische argumenten een belangrijke rol.

Voorstanders zien het avondmaal als een *gemeenschapsmaaltijd* waarbij samen delen en samen vieren van wezenlijk belang zijn. Kinderen horen bij de gemeente door de doop, hun eigen betrokkenheid of omdat ze deel uitmaken van het gezin dat bij de gemeente hoort. Ze hebben hun eigen inbreng en men kan hen niet uitsluiten van een essentieel onderdeel van de viering. Kinderen zijn symboolgevoelig, daarom is juist het sacrament belangrijk voor kinderen. Het avondmaal is brood voor de gemeente die onderweg is naar Gods Rijk. Men mag kinderen deze gave, deze versterking van het geloof, niet onthouden.

Voorstanders van kindercommunie, die het avondmaal vooral als heilig ervaren, vinden dat kinderen welkom zijn aan de avondmaalstafel als ze zich eerbiedig gedragen en goed voorbereid zijn, zodat ze weten wat het avondmaal betekent.

Tegenstanders van kindercommunie hebben verschillende theologische bezwaren tegen kindercommunie. Dit wordt versterkt door hun visie op kinderen. Ze vinden dat het avondmaal een bepaald punt is op de geloofsweg, dat iemand bereiken moet voordat hij het brood mag ontvangen. De meningen over de *voorwaarden* om mee te vieren lopen uiteen. Voor de een is de belijdenis het criterium en voor de ander het begrijpen en beleven van de verzoening. Ze beleven het avondmaal als een plechtige bezinning op het offer van Christus voor de gelovigen. Ze spreken dan ook van ‘het heilig avondmaal’. Ze vinden dat de speelsheid van kinderen en de ernst van het avondmaal onverenigbaar zijn. Bovendien kan iemand pas deelnemen aan de Maaltijd na een bewuste geloofskeuze. Dit speelt een heel belangrijke rol bij degenen die het avondmaal zien als het aanvaarden van de gevolgen van onze geloofs-

keuze. Zij zijn van mening dat kinderen niet kunnen meevieren omdat die de gevolgen van de keuze nog niet overzien.

Hoewel in de onderzochte gemeenten vrijwel dezelfde argumenten gebruikt werden als in de discussie in de kerken, zijn er ook verschillen te constateren. In de onderzochte gemeenten werden vaker praktische en praktisch-theologische argumenten genoemd dan in de synodestukken. Zo vroeg men zich bijvoorbeeld af hoe de baldadige zondagsschoolkinderen zich zouden gedragen in de dienst, of men vond het belangrijk dat kinderen avondmaal leren vieren omdat dat bij de geloofsopvoeding hoort. In de gemeenten werd minder vaak verwezen naar de joodse traditie. De ecclesiologische argumenten van historische aard werden een enkele keer terloops genoemd en die van kerkrechtelijke aard dienden vooral om een eigen visie te legitimeren of een om een discussie over leeftijdsgrenzen te voorkomen. Of deze verschillen bepaald worden door het verschil in ‘praktijk’ en ‘officiële geschriften’ of door het feit dat de discussie in twee gemeenten tien tot vijf jaar later is gevoerd, heb ik niet onderzocht.

Argumenten en achtergronden

Er is een verband tussen de avondmaalsbeleving en de acceptatie van kindercommunie. De eerste kwestie is de vraag of men het avondmaal als een viering van de gemeente ziet of als een persoonlijke beleving. Voor velen is het avondmaal de maaltijd van de gemeenschap rondom de Heer. De gemeente ziet bij de avondmaalsviering uit naar het Rijk van God, wanneer eens alle gelovigen samen Zijn grote feest zullen vieren. Ze beleeft de verbondenheid met degenen die de Maaltijd in de loop der eeuwen gevierd hebben en die na haar avondmaal vieren en met de gelovigen die overal op deze wereld hetzelfde doen, de gemeenschap der heiligen. Het avondmaal is een gemeenschapsmaal. Het betekent samen delen, ook het delen van de gebrokenheid en kwetsbaarheid van de mens. Het is een samen vieren van volwassenen en kinderen.

Daar tegenover staat de opvatting dat het avondmaal vooral een persoonlijke ontmoeting met God is. Iemand die meeviert moet eerst zichzelf onderzoeken en er zeker van zijn dat hij niet onwaardig aangaat. Kinderen zijn nog niet in staat om zichzelf te beproeven en zouden zich zo een oordeel kunnen eten en drinken.

De tweede kwestie is de vraag of het avondmaal vooral als een feestelijke maaltijd gezien wordt, waarbij de gemeente Pasen gedenkt en uitziet naar het Rijk van God, of juist als het gedenken van het lijden en

sterven. Volgens degenen voor wie het feestelijke karakter centraal staat, past deze sfeer van de maaltijd heel goed bij kinderen. Als daarentegen bij de viering de nadruk op de verzoening wordt gelegd, beleven de vierenden het avondmaal als een plechtig gedenken van Christus' offer voor de mens. Bij hen speelt het diep ontzag voor het lijden en sterven van Christus een grote rol. Daardoor ervaren zij het avondmaal als een heilige maaltijd. De vierder moet in staat zijn om het lichaam van Christus te onderscheiden en goed beseffen wat de verzoening betekent.

De gevolgen voor het al dan niet accepteren van kindercommunie zijn niet altijd hetzelfde. Degenen die het avondmaal als een moment van bezinning op de verzoening en het lijden beleven, hebben meer bezwaren tegen de aanwezigheid van kinderen bij de viering dan degenen bij wie de dankbaarheid voor de verzoening overheerst. In dat laatste geval stelt men een aantal voorwaarden aan deelname door kinderen. Ze moeten onderricht krijgen over de betekenis van het avondmaal zodat ze het lichaam van Christus kunnen onderscheiden. Ze moeten oud genoeg zijn om te beseffen wat het betekent (acht, twaalf of zestien jaar) en ze moeten er thuis over kunnen praten. Bovendien moeten kinderen zich eerbiedig gedragen zodat de gemeente de rust heeft zich te concentreren op het avondmaal. Ze mogen anderen niet afleiden van hun ontmoeting met God.

Ten derde is er verschil van mening over de betekenis van het avondmaal als sacrament. Daarbij gaat het om de vraag of het sacrament in de eerste plaats een genadegave is, die de gelovige ontvangt, of iets waaraan hij deel heeft nadat hij een bepaald punt op zijn geloofsweg bereikt heeft. Bij de eerste visie ziet men het avondmaal als brood voor onderweg, als een versterking van het geloof en teken van het verbond. Verkondiging en viering van het heil vallen in de maaltijd samen. De gemeente gedenkt bij deze maaltijd het leven van Jezus, het leven zelf, en daar horen kinderen bij. Volwassen gemeenteleden hebben het recht niet om kinderen Gods gave te weigeren. Het avondmaal is een bemoediging voor de hele gemeente. Degenen die de viering van het avondmaal zien als een punt dat men bereikt na een persoonlijke geloofsbelijdenis, vinden het antwoord van de mens op Gods genade, het menselijk handelen, zeer belangrijk. De gelovige ontvangt het brood, als hij zich bewust toevertrouwt aan de Heer.

Gemeenteleden die deze opvatting aanhangen, zijn bang dat het losmaken van het verband tussen de persoonlijke geloofskeuze en het avondmaal tot sacramentalisme zal leiden. Vanwege het belijdend karakter van het avondmaal moeten kinderen goed voorbereid worden

en catechetisch en liturgisch begeleid worden. Avondmaal vieren is een belijden waarop men aangesproken kan worden. Het betekent de opdracht van het geloof aanvaarden. Met het eten van het brood en het drinken van de beker verkondigt men de dood van de Heer. Het avondmaal vooronderstelt niet alleen de belijdenis, maar herhaalt die ook.

Er is ook een verband tussen de visie op de plaats van de kinderen in de gemeente en de argumenten om kindercommunie te accepteren of te verwerpen. Bij de ecclesiologische argumenten gaat het om de vragen wie bij de gemeente hoort en hoe men lid wordt van de gemeente. Bij de visie dat kinderen bij de gemeente horen door de doop, mogen kinderen meevieren op grond van het belijden van de ouders en de gemeente. Kindercommunie is een gevolg van de kinderdoop. Als de nadruk ligt op ligt op een direct verband tussen het persoonlijk geloof en de toelating tot het avondmaal, kunnen kinderen volgens deze visie geen deel uitmaken van de gemeente die avondmaal viert.

Niet iedereen die een nauw verband legt tussen doop en avondmaal is tegen kindercommunie. Sommigen vinden dat kinderen op grond van hun eigen geloof het avondmaal mee kunnen vieren. Voorwaarde is dat ze daar blijk van geven in een gesprek of een belijdenis uitspreken. De belijdenis kan ook tot uitdrukking komen in het meezingen van een lied.

Doorslaggevende argumenten

Tot slot komt de vraag aan de orde welke argumenten doorslaggevend waren bij de keuze voor of tegen kindercommunie. Daartoe heb ik de interviews en observatieverslagen geanalyseerd door fragmenten van deze interviews en deze verslagen te voorzien van trefwoorden die betrekking hebben op de visie op het karakter van het avondmaal, de ecclesiologische opvattingen en de mening over kinderen en de plaats van kinderen in de gemeente. Ook de argumenten die gebruikt werden, heb ik van een trefwoord voorzien. Het blijkt dat in de discussie de visie op de relatie tussen doop, belijdenis en avondmaal en op het karakter van het avondmaal van doorslaggevende aard zijn geweest. Zowel in dit onderzoek als in het onderzoek binnen de kerken dienen de andere argumenten vaak om de ecclesiologische en liturgische argumenten te ondersteunen. Bij de tegenstanders dienden de pedagogische argumenten om aan te tonen dat kinderen niet aan de theologische voorwaarden voor avondmaal vieren konden voldoen. Bij voorstanders lagen pedagogische argumenten meestal in het verlengde van de opvatting dat kinderen bij de gemeente horen.

Uit het onderzoek in de gemeenten komt het beeld naar voren dat vele voorstanders het avondmaal als een maaltijd van de gemeenschap ervaren. In tegenstelling tot de uitkomst van het onderzoek van de discussie in de kerken, blijkt dat niet alle gemeenteleden die het avondmaal als heilige maaltijd ervaren, kindercommunie afwijzen. Zij stellen wel enkele voorwaarden aan deelname. Kinderen zijn welkom aan de Tafel van de Heer als zij goed voorbereid zijn, hun geloof belijden of zich eerbiedig gedragen.

V Vieren met kinderen

In het voorafgaande heb ik enkele voor mijn onderzoek relevante momenten uit de kerkgeschiedenis beschreven, gevolgd door een blik in de theologische literatuur over kindercommunie (hoofdstuk II). Daarna gaf ik een registratie van de kerkelijke discussie ter zake (hoofdstuk III), alsmede van een empirisch onderzoek in drie gemeenten (hoofdstuk IV). De respectieve conclusies zijn uitgebreid beschreven in de desbetreffende hoofdstukken. Hieronder volgt een korte samenvatting daarvan. Vervolgens komt in dit hoofdstuk aan orde welke invloed de keuze voor kindercommunie had op de viering met kinderen en welke belemmeringen er waren om rekening te houden met kinderen in de dienst. Met het antwoord op deze vraag is het onderzoek op een punt gekomen om kindercommunie vanuit een strategische perspectief te benaderen en tot een bijdrage aan de praktische theologische theorievorming over het vieren met kinderen te komen. Daarmee volgt de beantwoording van het tweede deel van mijn vraagstelling: onder welke voorwaarden kan de participatie van kinderen aan de viering van de gemeente verbeterd worden. Daarbij is aandacht voor zowel theologische als pedagogische aspecten van kindercommunie. Tot slot doe ik een aantal suggesties voor het vieren met kinderen. Ook noem ik enkele vragen die niet aan de orde zijn gekomen in dit onderzoek, maar die wel het onderzoeken waard zijn.

1 Resultaten van het onderzoek

1.1 Samenvatting van het voorafgaande

Het eerste deel van de vraagstelling was: hoe is de discussie over toelating van kinderen aan het avondmaal verlopen. Daarbij heb ik met een aantal deelvragen de vraag opgesplitst in verschillende aandachtsvelden: de kwesties over kindercommunie die aan de orde komen in de kerkgeschiedenis, in de theologische literatuur, in de documenten van synodes van de voormalige SoW-kerken en in drie gemeenten.

a. In de *kerkgeschiedenis* komt het volgende beeld naar voren. Daar waar een kerk zichzelf ziet als een gemeente, zoals in de Vroege Kerk, bij de Hussieten en de non-jurors binnen de Anglicaanse Kerk, zijn

kinderen aan het avondmaal welkom. Maar daar waar men de avondmaalsgaven te heilig vindt om aan kinderen te geven, en/of de officiële geloofsbelijdenis een voorwaarde is voor deelname aan het avondmaal, verdwijnt kindercommunie uit het oog, omdat kinderen daar nog niet aan toe zouden zijn.

Naast de toenemende belangstelling voor liturgie en daarmee voor de Maaltijd van de Heer als maaltijd van de gemeente, maakten de protestantse kerken in de vorige eeuw door oecumenische contacten kennis met het verschijnsel kindercommunie. Zo werd in de loop van de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw de plaats van kinderen in kerk en maatschappij een discussiepunt en kwam de vraag naar kindercommunie als haast vanzelfsprekend op.

b. In de *theologische literatuur* bleken uiteenlopende aspecten van kindercommunie te worden besproken. Toch zijn er een aantal terugkerende discussiepunten te onderscheiden. De vraag wie *toegang* heeft tot het avondmaal is vooral in de beginfase van de discussie belangrijk. Ten tweede zijn de opvattingen over die het *karakter* van het avondmaal een steeds terugkerend onderwerp. Ten derde zijn de meningen over de *visie op kinderen* en hun plaats in het gezin en in de kerk een punt van discussie.

c. Vervolgens heb ik onderzocht welke typen argumenten er gebruikt werden in de voormalige *SoW-kerken*. Uit het onderzoek kwam het beeld naar voren dat in de discussie in de kerken de argumenten voor acceptatie van kindercommunie te herleiden zijn tot de visie dat het avondmaal de maaltijd van de gemeenschap der heiligen is. Kinderen maken daar deel van uit. De argumenten die te maken hadden met het afwijzen van kindercommunie zijn te herleiden tot de opvatting dat het avondmaal gemeenschap met de heilige zaken is. Kinderen kunnen daar geen deel aan hebben omdat ze nog te jong en te speels zijn.

d. Tot slot heb ik onderzocht welke argumenten in de *onderzochte gemeenten* gebruikt werden en met welke achtergronden die te maken hadden. Hoewel de argumenten in de drie gemeenten grotendeels overeen komen met de argumenten die gebruikt zijn in het onderzoek in de kerken, zijn er ook verschillen te constateren. In de onderzochte gemeenten werden vaker praktische en praktisch-theologische argumenten genoemd dan in de synodestukken. In tegenstelling tot de discussie in de synodestukken, wijzen niet alle gemeenteleden die het avondmaal als heilig ervaren, kindercommunie af. Zij stellen wel de voorwaarde dat kinderen goed voorbereid moeten worden, zelf een geloofskeuze maken of zich eerbiedig gedragen.

Naast de vraag naar de argumenten die gebruikt werden, is belangrijk welke argumenten en achtergronden doorslaggevend waren bij de keuze voor of tegen kindercommunie. De analyse van de interviews en observatieverslagen biedt hetzelfde beeld als dat wat uit de grepen uit de kerkgeschiedenis en de onderhavige literatuur naar voren kwam: dat de visie op het karakter van het avondmaal en de visie op de relatie tussen belijdenis, doop en avondmaal een doorslaggevende rol spelen in de discussie. De andere argumenten werden gebruikt om deze argumenten te ondersteunen.

1.2 Kindercommunie en de plaats van het kind in de eredienst

Een van de laatste twee deelvragen was: welke invloed hadden deze argumenten en hun achtergronden op het vieren met kinderen. In beide onderzoeken wordt geconstateerd dat de plaats van kinderen in het gezin veranderd is. Ouders en kinderen gaan in het gezin kameraadschappelijk met elkaar om. Thuis delen ze belangrijke momenten met elkaar, dus willen ze dat dit in de kerk ook gebeurt. Degenen die vinden dat het avondmaal de maaltijd van de gemeente is en dat kinderen bij de gemeente horen, vinden het pedagogisch niet verantwoord om hen op een belangrijk moment van de eredienst uit te sluiten. Als de kerk wil dat kinderen later voor de gemeente kiezen, moet ze ook haar jonge gemeenteleden iets bieden. Kinderen moeten vertrouwd raken met de eredienst en leren vieren in het midden van de gemeente. Ook het avondmaal meevieren is een bijdrage aan de geloofsopvoeding. Als kinderen in de hele dienst aandacht krijgen, zal dat hun keuze om bij de gemeente te willen horen als ze volwassen worden, positief beïnvloeden. Sommigen benadrukken daarbij de eigen inbreng van kinderen in de dienst. Zij zijn essentieel voor de viering. Ze hebben iets puurs en maken de sfeer bij de avondmaalsviering feestelijker, want er gaat zoveel blijheid van hen uit. Weer anderen vinden dat kinderen bij de gemeente horen door hun eigen betrokkenheid. Ze moeten serieus genomen worden. Zij zijn volwaardige leden. Kinderen mogen als kinderen meedoen.

Gemeente zijn *met* kinderen moet op een of andere manier gestalte krijgen in de eredienst. Zo kwam men naar aanleiding van de discussie over kindercommunie tot de ontdekking dat het niet alleen gaat om de vraag of kinderen mee mogen doen met de avondmaalsviering, maar ook om de vraag wat de plaats van kinderen in de eredienst in haar totaliteit is. Een illustratie hiervan is het proces dat in een van de onderzochte gemeenten plaatsvond. Men constateerde dat kinderen nauwelijks wisten wat het avondmaal was, omdat ze maar zelden de

hele dienst meemaakten. Men was van mening dat als de gemeente met de kinderen avondmaal wil vieren, zij hen ook betrekken moest bij de rest van de dienst. Dit had tot gevolg dat er binnen enkele maanden een bezinning op de plaats van de kinderen in de eredienst plaatsvond. Op een enkeling na vond iedereen dat kinderen de nodige aandacht in de gemeente en in de eredienst moeten krijgen, maar op de vraag hoe ze bij de dienst van Woord en Sacrament betrokken moeten worden werden weinig concrete antwoorden gegeven. Het gevolg was dat de dienst uiteindelijk vooral op volwassenen afgestemd bleef.

Daarmee is het een logische stap naar de vraag: wat waren de belemmeringen om rekening te houden met kinderen bij de avondmaalsvieringen? Voor de belemmeringen om ondanks de acceptatie van kindercommunie rekening te houden met de belevingswereld van kinderen in de viering, is een aantal oorzaken gevonden.

1. Uit het onderzoek blijkt dat niet alle motieven bij acceptatie van kindercommunie voortkomen uit de visie dat kinderen deel uitmaken van de gemeenschap en daarom kunnen deelnemen aan de maaltijd van de gemeente. Als de acceptatie van kindercommunie het gevolg is van de overtuiging dat het avondmaal versterking is van het geloof, vindt men dat het kind mag meevieren omdat men het de genadegave niet mag onthouden. In dat geval ligt de nadruk op het sacramentele karakter van het avondmaal en niet op het samen vieren en het rekening houden met elkaar.
2. Een andere oorzaak vormt de visie dat deelname aan het avondmaal pas mogelijk is als kinderen weten wat zij vieren en er bewust voor kiezen. In dat geval is vooral voorbereidende catechese belangrijk. Daarbij worden meestal leeftijdsgrenzen gehanteerd. Als kinderen pas mogen deelnemen na onderwijzing, is het voor hen niet toegestaan om al vierend te leren.
3. Een derde oorzaak is af te leiden uit de voorwaarden die aan deelname van kinderen gesteld worden. Degenen die het avondmaal als een heilige maaltijd ervaren, vinden dat kinderen zich eerbiedig moeten gedragen en de sfeer niet mogen verstoren. Kinderen moeten zich aanpassen aan de rest van de gemeente. Deze belemmeringen zijn te herleiden tot een aantal knelpunten.

1.3 Knelpunten

Uit het onderzoek blijkt dat veel voorstanders van kindercommunie vinden dat kinderen een eigen geloofskeuze moeten maken, moeten begrijpen wat de verzoening inhoudt, het lichaam van de Heer kunnen onderscheiden of aan zelfonderzoek moeten doen. Ook is er een groep

die van mening is dat kinderen zich moeten aanpassen aan de rest van de gemeente en zich eerbiedig moeten gedragen en dat kinderlijk gedrag niet is toegestaan. Dit zorgt voor een aantal pedagogische knelpunten bij het avondmaal vieren met kinderen.

Als eerste knelpunt valt de eis op, dat avondmaalsgangers moeten weten wat de verzoening inhoudt en lichaam van Christus kunnen onderscheiden. Al tijdens de Verlichting wordt de nadruk gelegd op het begrijpen. Daarbij werd het cognitieve element van het geloven belangrijk gevonden. Doordat kinderen nog niet abstract denken, bemoeilijkt dit het verstaan van woorden en symbolen. Ze begrijpen bijvoorbeeld niet wat de inzettingswoorden inhouden, en identificatie van teken en het betekende is niet ondenkbaar bij kinderen beneden de negen jaar. In ieder geval is de betekenis van de verzoening voor jonge kinderen nog niet te begrijpen. Er wordt in artikelen over kindercommunie nogal eens opgemerkt dat het avondmaal een bemoediging voor kinderen is. Of dat werkelijk zo is, is maar de vraag. Het kind kan wel iets beleven aan het samen vieren en met elkaar zingen, maar een beleving waarin het teken van de verzoening een bemoedigende functie heeft, kent het jonge kind nog niet of nauwelijks omdat de vergeving der zonden een abstract begrip is (Rijpma-Boersma 1977, 83/84).

De eis om zichzelf te onderzoeken is een aangelegenheid voor volwassenen. Zelfonderzoek vereist zelfreflectie en daar zijn kinderen nog niet aan toe. Uit onderzoek blijkt dat inzicht in psychologische toestanden en houdingen pas laat in de ontwikkeling mogelijk wordt, aan het einde van de basisschool of vooral het begin van het secundaire onderwijs (Goossens 1989, 245).

Een tweede knelpunt is de eis dat kinderen een eigen geloofskeuze moeten maken. De openbare geloofsbelijdenis is in de vorige twee eeuwen bepalend geweest voor toegang tot het avondmaal. Men werd als gelovige pas voor vol aangezien als men belijdenis had gedaan. Pedagogen wijzen erop dat kinderen nog niet in staat zijn zelf een geloofskeuze te maken. Dit hangt samen met de manier waarop het geloven bij het kind een plaats krijgt. M.J. Langeveld beschrijft in zijn boek *Kind en Religie* (1956) dat religie niet is aangeboren. Religieuze ontwikkeling is dan ook niet een kwestie van gevoel of aanleg, maar van buitenaf opgenomen informatie. Religie behoort tot de mogelijkheden van de mens, waartoe hij geleid kan worden. Godsdienstige ontwikkeling is afhankelijk van zekere door de opvoeding geboden voorwaarden. Godsdienstige voorstellingen zijn zeer afhankelijk van beschikbare vormsystemen, voorlichting en mededelingen van opvoeders.

Het geloof van kinderen hangt samen met het stadium van ontwikkeling waarin ze verkeren. Kinderen nemen in eerste instantie de godsdienstige vormen en het geloof van hun ouders over. Ze verwonderen zich over deze wereld en stellen vragen. Zo improviseren ze hun denkbeelden naar aanleiding van vragen. Tot ongeveer vijf jaar staan de ouders centraal in hun religieus gevoel en daarna ontdekken ze dat er iemand is waarvan de ouders ervaren dat die naast of boven hen staat. Zo krijgt God een plaats in hun leven. Ze nemen de waarden van hun ouders over en later van de gemeenschap waarin ze leven (Nieuwenhuis 1973, 92). Een eigen bewuste geloofskeuze komt pas later als het kind gaat reflecteren op zijn omgeving, ongeveer vanaf twaalf jaar, en dingen met elkaar gaat vergelijken. Pas dan kan men spreken van een eigen denken over geloven (Nieuwenhuis 1973, 107/108). Bij het volwassen worden, kunnen jongeren een zelfstandig keuze maken om bij een bepaalde gemeenschap te horen.

De voorwaarde dat het geloof een eigen keuze van kinderen moet zijn en niet die van de ouders is dus pedagogisch gezien niet reëel. De persoonlijke geloofskeuze impliceert volwassenheid. Het kind is nog niet in staat om levensbeschouwelijke visies cognitief te verwerken en kritisch te evalueren. Daartoe moet het abstract kunnen denken. Dit is kinderen nog niet eigen (Vossen 1989, 125).

Een derde knelpunt is de eis dat kinderen zich moeten aanpassen en zich eerbiedig gedragen. Kinderen worden niet als kinderen gezien maar als minivolwassenen. Het omgaan met kinderen is dan vooral op de toekomst gericht en men houdt geen rekening met het kind zoals het nú is. Ondanks de opmerkingen van enkele gemeenteleden dat kinderen als kinderen mee mogen doen en dat er in de dienst rekening met hen gehouden moet worden, spelen deze aandachtspunten nauwelijks of geen rol bij de toelating van kinderen aan het avondmaal. Niet zozeer de beleving van kinderen is een belangrijk aandachtspunt in de gesprekken over kindercommunie, maar veel meer de voorwaarden die aan kinderen gesteld moeten worden om deel te nemen.

Het gevolg van de eisen van zelfreflectie, het begrijpen van het geloven, de eigen geloofskeuze en van aanpassing is dat de scheiding tussen kinderwereld en de volwassenenwereld groter wordt. In de viering van de gemeente wordt het kind niet als kind geaccepteerd. Dit alles heeft te maken met de rol van het pedagogische argument. Pedagogische argumenten hadden als zelfstandig argument weinig of geen betekenis. Ze waren vooral belangrijk bij *de vraag naar* kindercommunie omdat men vond dat de kerk kinderen niet kan buitensluiten. Bij de *discussie over*

kindercommunie kwam vooral de vraag aan de orde of het uit pedagogisch oogpunt mogelijk is kinderen het avondmaal mee te laten vieren. Pedagogische opmerkingen functioneerden vooral als ondersteuning voor de theologische argumenten.

Bij de *invoering van* kindercommunie bepaalde niet de pedagogische visie, maar de opvatting over het avondmaal en het gemeente zijn, de visie op de plaats van kinderen in de dienst. De grootste belemmering voor een verandering in de plaats van kinderen in de eredienst, was het feit dat uiteindelijk de pedagogische motieven bij invoering van kindercommunie ondergeschikt gesteld werden aan de theologische argumenten. Het gevolg is dat bij de acceptatie van kindercommunie op theologische gronden, kinderen in een soort keurslijf worden geduwd, waarbij kinderen niet in hun kind zijn worden geaccepteerd.

Met de vraag hoe in de dienst meer rekening gehouden kan worden met kinderen, kom ik bij de beantwoording van het derde deel van mijn vraagstelling: onder welke voorwaarden kan de participatie van kinderen aan de viering van de gemeente verbeterd worden? Bij de beantwoording van die vraag ga ik eerst in op de theologische voorwaarden en daarna op de pedagogische.

2 De theologische voorwaarden

In dit gedeelte bespreek ik de theologische voorwaarden waaronder de participatie van kinderen aan de viering verbeterd kan worden. Allereerst is er aandacht voor twee ecclesiologische aspecten. De eerste voorwaarde voor het opnemen van kinderen in de eredienst is dat de gemeente gestalte geeft aan de taak die zij heeft bij het begeleiden van kinderen in het geloof als gevolg van de kinderdoop. Als tweede voorwaarde komt aan de orde in hoeverre de gemeente bereid is het kind als kind in haar midden op te nemen. Tot slot is een liturgisch aspect belangrijk voor de viering met kinderen: de manier waarop de gemeente avondmaal viert is van invloed op de mate waarin men rekening houdt met kinderen.

2.1 Kinderen begeleiden in geloof

In de Vroege Kerk trad iemand toe tot de gemeente door de doop, nadat men zijn geloof beleden had. Al snel ontstond de praktijk dat ook jonge kinderen gedoopt werden. De vraag is dan: hoe krijgt de geloofsbelijdenis gestalte bij de kinderdoop. Vanuit theologisch standpunt bezien horen doop en belijdenis bij elkaar. De geloofsbelijdenis is geen aanvulling op de doop maar een onderdeel daarvan (Boon 1981, 255). Voor een uiteenzetting over de relatie tussen de geloofsbelijdenis en de

doop verwijs ik naar de studie van M. Barnard over doop en belijdenis (2001, 281-302). Hier beperk ik mij tot de relatie tussen kinderdoop en geloofsbelijdenis. De relatie tussen belijdenis en doop wil niet zeggen dat kinderdoop uitgesloten is en dat kinderen dus niet bij de gemeente horen. Kinderen mogen gedoopt worden omdat Gods genade aan ons geloof en jawoord vooraf gaat. De doop betekent inlijving in de gemeenschap rond Christus (Blei 1981, 87). Kinderen kunnen weliswaar zelf nog geen belijdenis doen, maar zij kunnen gedoopt worden op grond van het geloof van de gemeente en zo lid van de gemeente worden. Dit betekent dat de gemeente daarbij de verantwoordelijkheid op zich neemt het kind bij het opgroeien in het geloof te begeleiden (Oskamp 1988, 112). Daarmee worden kinderen ‘kinderen van de gemeente’. De ouders en de gemeente met hen hebben de plicht tegenover de gedoopte kinderen zich te verantwoorden voor de keuze die zij gemaakt hebben.

Kinderen verdienen dus extra aandacht als gevolg van de kinderdoop-praktijk (Zwaan 2001, 389). Door de doop zijn we verplicht kinderen te begeleiden in geloof. De gemeente kan het zich op grond van haar belofte bij de doop niet permitteren om kinderen aan hun lot over te laten en passief af te wachten of kinderen bij het volwassen worden wel of niet voor de kerk zullen kiezen. De gemeente heeft namens het kind gekozen voor de weg ten leven en zal zich ervoor moeten inzetten om dit realiteit te laten worden in het leven van de dopeling.

In de literatuur over kinderdoop worden er verschillende voorstellen gedaan om kinderen te begeleiden vanaf de doop. Dit kan bijvoorbeeld in de persoon van doopborgen, die namens de gemeente de dopeling zullen voorgaan en begeleiden in het geloof. Voor het functioneren van doopborgen in een gemeente verwijs ik naar de studie van P. Oskamp in zijn boek *Doopborgen* (1988). Hij geeft daarin suggesties hoe dit gestalte zou kunnen krijgen in het leven van de dopeling en de gemeente. J. van der Werf stelt voor de ‘peet’ weer te introduceren en ‘het catechumenaat’ in te stellen voor kinderen van negen tot twaalf jaar. Daarna zouden ze ‘zonen der wet’ kunnen worden. “Geleerd moet worden, hoe men omgaat, wandelt met God. Het gaat erom dat ze betrokken worden in het leven der gemeente” (Van der Werf 1965, 47/48). De doop, het begin van de catechese, de eerste keer deelnemen aan de Maaltijd en volwaardig lid worden zijn momenten die door een viering in de gemeente gemarkeerd kunnen worden (Jonker 1996, 453-470).

Zoals in het voorafgaande aan de orde is geweest, betekent de keuze voor kinderdoop dat de gemeente de verantwoordelijkheid op zich

neemt het gedoopte kind in geloof op te voeden. Zolang gedoopte kinderen zelf nog geen keuzes kunnen maken, heeft de gemeente de taak hen te begeleiden in het geloof, zodat de belijdenis die door de verzorger is uitgesproken bij hun doop, hun belijdenis wordt. Begeleiden in geloof betekent ook dat de gemeente ouders helpt in de geloofsopvoeding en rituelen aanbiedt die kinderen vertrouwd maken met vieren (Lanser 1996, 426-438). Daarnaast dient zij kinderen vertrouwd te maken met de eredienst, de plaats waar de gemeente God ontmoet. Dat betekent dat de gemeente rekening dient te houden met de kinderen in de eredienst.

2.2 Kinderen als kinderen welkom

Een tweede voorwaarde voor verbetering van vieringen met kinderen is de bereidheid van de gemeente om kinderen als kinderen welkom te heten in de viering. Theologisch gezien heeft volgens Fr. Schweitzer de periode van het kind zijn een levenstijd met eigen waarde en waardigheid (1987, 240). Het toekomstperspectief in de godsdienstige opvoeding krijgt vaak zoveel de nadruk dat er voor waardering van het heden van het geloof van een kind weinig ruimte is (Kuiper 1989, 165). Juist in het vieren met kinderen is het belangrijk dat kinderen in hun kind zijn erkend worden. In de liturgie gaat het immers om de ontmoeting tussen God en mens, van welke leeftijd dan ook. De mens maakt kennis met de wereld van God. Dat zal voor een kind anders zijn dan voor een volwassene. Een kind dat als kind mag meedoen met de viering, zal zich eerder aangesproken voelen in die ontmoeting met God, dan wanneer het vieren op de volwassenen is afgestemd.

Daarnaast kan de liturgie kinderen niet missen. Zij hebben een voorbeeldfunctie voor de gemeente, als teken van hoop en toekomst en omdat ze de kwetsbaren vertegenwoordigen, die in het messiaanse leven een streepje voor hebben (Zwaan 2001, 389). Het kind behoort tot de categorie van de weerlozen. Ze hebben niet een erkende plaats in de samenleving. Juist van deze weerlozen wordt gezegd dat zij een bondgenoot hebben in de God van Israël en dat hunner het Koninkrijk is (Van Roon 1980, 12). Daarbij speelt de tekst “Laat de kinderen bij me komen, houd ze niet tegen, want het koninkrijk van God behoort toe aan wie is zoals zij.” (Mar. 10:14b) een voorname rol.

Met betrekking tot de eigen waarde van het kind zijn, zijn de gedeelten van Matteüs 19:13-15, Marcus 10:13-16 en Lucas 18:15-17 verhelderend. Ze beschrijven hoe Jezus reageert op kinderen die tot Hem gebracht worden. Er zijn verschillen tussen de gedeelten, maar bij alle drie de evangeliën staat het gedeelte in het kader van het ontvangen van

het Koninkrijk Gods. Voor de bespreking van de bewuste passage heb ik Marcus 10:13-16 als uitgangspunt gekozen. Hoe oud de kinderen zijn die tot Jezus gebracht worden, is niet duidelijk. Bij Lucas staat dat het zuigelingen zijn. Hoe dan ook, de kinderen worden niet rechtstreeks aangesproken, maar de uitnodiging en de vermaning worden tot de volwassenen gericht, die de kinderen brengen respectievelijk verhinderen. Degenen die de kinderen brengen worden daarin aangemoedigd en degenen die dat willen verhinderen, de discipelen, worden vermaand dat niet te doen. In het Marcusevangelie staat zelfs dat Jezus het de discipelen zeer kwalijk nam. Hij laat zien dat kinderen meetellen in zijn Rijk. Kinderen worden zelfs ten voorbeeld gesteld als het over het ontvangen van het Koninkrijk Gods gaat. In de vergelijking staan niet eventuele deugden of eigenschappen van kinderen centraal, maar de manier waarop de gelovigen het Koninkrijk dienen te ontvangen. Kinderen zijn afhankelijk en hebben nog niets, en zo moeten de gelovigen het Rijk Gods ontvangen. Niemand kan zich op iets laten voorstaan (Lane 1974, 360).

Deze tekst zegt ook iets over Jezus' houding ten aanzien van kinderen. Jezus ziet kinderen niet over het hoofd en Hij maakt het kind zijn tot een gewaardeerd stadium. Kinderen zijn meer dan 'nog niet volwassen'. Ze worden niet *als* volwassenen aangesproken, maar *via* de volwassenen. Kinderen zijn als kinderen welkom in het Rijk Gods en bij Jezus in wie dat Rijk nabij is gekomen (Lane 1974, 360). De tekst zegt weliswaar niets over kinderdoop of kindercommunie, maar het verhaal zou een reflectie kunnen zijn op een gereserveerde houding ten aanzien van kinderen van kerkelijke leiders uit de tijd waarin het evangelie geschreven is (Hooker 1991, 238). In dat kader zou het als een kritische kanttekening kunnen fungeren bij de vele voorwaarden die aan deelname van kinderen gesteld worden en bij de neiging van de gemeente om de viering uitsluitend op de volwassenen af te stemmen. Daarbij kan de gemeente zich de vraag stellen of zij inziet dat ook de kinderen deel hebben aan het leven van de gemeente en aan Gods bevrijdend handelen (Kuiper 1989, 175). De gemeente zal kinderen die door hun ouders en doopborgen in aanraking gebracht worden met het Rijk van God, niet mogen hinderen, maar hen volop de gelegenheid geven om God te ontmoeten op hun manier.

2.3 De lofprijzing

In het onderzoek is verschillende keren opgemerkt dat het avondmaal zo gevierd moet worden, dat kinderen het kunnen meebelevan. Een van de aspecten die kinderen aanspreekt is de lofprijzing. De vraag is nu in

hoeverre dat aspect in de viering naar voren komt. Uit de vele literatuur over het avondmaal blijkt dat lange tijd de nadruk werd gelegd op het gedenken van de verzoening. Het lijden en sterven stonden centraal in de viering van het avondmaal. Dit is een aspect dat voor kinderen niet toegankelijk is. Sinds de tweede helft van de vorige eeuw kwam daar verandering in. Ook andere aspecten van het avondmaal gingen aandacht krijgen, met name het gemeenschappelijke van de viering en het feestelijk karakter, het uitzien naar het Rijk Gods. Daarbij verwees men naar het rapport *Doop, eucharistie en ambt*. Daarin worden de verschillende betekenissen van het avondmaal genoemd: dankzegging, gedachtenis, aanroeping van de Heilige Geest, gemeenschap der gelovigen en maaltijd van het Koninkrijk. De verschillende aspecten van het avondmaal horen bij elkaar. Enerzijds is er de eucharistie, de dankzegging voor Gods grote daden, en anderzijds bepalen de inzettingswoorden ons bij het lijden van Christus en bij het lijden in deze wereld. Dit geeft tegelijkertijd de spanning in de avondmaalsviering aan, maar Pasen vertelt ons dat het lijden niet het laatste woord heeft. Het avondmaal is, net als de doop, naar vorm en inhoud een paasverkondiging. Bij het avondmaal vieren wij in de eerste plaats Pasen. “Het is een messiaanse doorgang door de diepte, nedergedaald en opgewekt” (Boendermaker 2001, 226). Voor de nieuwere inzichten over het karakter van het avondmaal zijn de liturgiehistorische studies van G.A.M. Rouwhorst en A. Verheul van belang.

Lofprijzing en gedenken

Bij bestudering van de liturgiegeschiedenis werd er lange tijd van uitgegaan dat de vroegchristelijke eucharistievieringen hetzelfde karakter hadden als de vieringen in de latere eeuwen. Rouwhorst zet in zijn studie over de eucharistievieringen in de eerste eeuwen vraagtekens bij deze opvatting. Hij gaat met name in op het gegeven dat bij de bestudering van de vroegchristelijke liturgie de bronnen een verschillend beeld geven van de Maaltijd van de Heer. In het negende en tiende hoofdstuk van de *Didachè* wordt een eucharistieviering beschreven, die het karakter heeft van een joods sabbatmaal, waarbij het kenmerkend is dat onder het uitspreken van een dankgebed de maaltijd begint met de beker met wijn en daarna het brood wordt gebroken. Er wordt in de gebeden niet verwezen naar het instellingsverhaal en er ontbreekt een expliciete verwijzing naar het lijden en sterven van Christus, terwijl de Heer wel centraal staat in de viering, zoals de volgende zinnen in het tafelgebed uit de *Didachè* laten zien.

*Wij brengen U dank, onze Vader,
voor de heilige wijnstok
van David, uw dienaar,
die Gij ons hebt doen kennen
door Jezus, uw dienaar.
U zij de heerlijkheid
tot in de eeuwen der eeuwen.*

*Zoals dit gebroken brood,
uitgestrooid over de bergen,
verzameld werd om één te worden,
laat zo ook uw Kerk
van de uiteinden der aarde
verzameld worden in uw Koninkrijk.
Want van U is de heerlijkheid en de macht
tot in de eeuwen der eeuwen.*

Didachè IX, 2 en 4

Rouwhorst wijst op een aantal passages uit Handelingen van de Apostelen (2:42 en 46; 20:7 en 11) waar sprake is van ‘het breken van het brood’. Hij vermoedt dat hier het type maaltijd bedoeld wordt, dat in de *Didachè* beschreven staat, waarbij het breken van het brood het hoogtepunt van de viering was en de lofprijzing en dankzegging centraal stonden. Ditzelfde type maaltijd wordt ook beschreven in de korte versie van het instellingsverhaal in Lucas 22, de verzen 15-19a, zoals die in de Codex Bezae te vinden is. De verzen 17 tot en met 19a luiden: “Hij nam een beker, sprak het dankgebed uit en zei: ‘Neem deze beker en geef hem aan elkaar door. Want ik zeg jullie: vanaf nu zal ik niet meer drinken van de vrucht van de wijnstok tot het koninkrijk van God gekomen is.’ En hij nam het brood, sprak het dankgebed uit, brak het brood en deelde het uit en zei: ‘Dit is mijn lichaam dat voor jullie gegeven wordt.’”

Er is eerst sprake van het rondgaan van de beker en daarna wordt het brood gebroken. De vermelding van de tweede beker is alleen in de langere versie van dit gedeelte te vinden, een versie die grote verwantschap vertoont met 1 Korintiërs 11. “Wanneer we ervan uitgaan dat de versie van de Codex Bezae de meest oorspronkelijke is, kan men zich heel goed voorstellen dat deze op een gegeven moment is aangepast aan de instellingsverhalen van de overige evangeliën en van de eerste Korinthiërbrief” (Rouwhorst 1992, 14). Verder is het opvallend dat Paulus daarnaast in 1 Korintiërs 10:16-17 verwijst naar een

eucharistieviering, waarbij eerst de beker rondging en daarna het brood gebroken werd. Hij zou dan een viering gekend hebben die niet geënt was op de instellingsverhalen (Rouwhorst 1992, 18).

Daarnaast zijn er beschrijvingen van vieringen waarbij het instellingsverhaal wél centraal staat, waarvan de oudste die uit 1 Korintiërs 11 is. Rouwhorst vraagt zich af welke relatie er is geweest tussen enerzijds de traditie van de laatste maaltijd van Jezus, en dan met name het instellingsverhaal, en anderzijds de vroegchristelijke liturgie. Hij wijst in dit verband op de hypothese van R. Feneberg dat de beschrijvingen van het Laatste Avondmaal hun Sitz im Leben hebben in het vroegchristelijke paasfeest. “Dit vroeg-christelijke Paasfeest kende twee rituele hoogtepunten: het lezen van het lijdensverhaal, dat voor de christenen de plaats ging innemen van de joodse haggadah, en een maaltijd die in de plaats kwam van het joodse Pesachmaal” (Rouwhorst 1992, 30). Feneberg vermoedt nu dat de eerste christenen de lijdensverhalen, en dus ook de instellingsverhalen, hebben doorverteld tijdens hun *jaarlijkse* christelijke paasfeest. Naar aanleiding van deze veronderstellingen concludeert Rouwhorst dat het waarschijnlijk is dat deze verhalen uitsluitend en alleen tijdens dat paasfeest zijn gelezen en niet tijdens de *wekelijkse* vieringen (Rouwhorst 1992, 30 en 31).

Op dat spoor verder denkend, vermoedt hij dat de eerste christenen twee soorten vieringen kenden. Op de eerste dag van de week vierden de christenen, zoals beschreven staat in Hand. 2:46 en 20:7, de Maaltijd van de Heer. “Deze vertoont het rituele patroon van het joodse sabbatmaal. In de regel, maar misschien niet altijd, begint deze eucharistieviering met een rituele beker. Daarop volgt het breken van het brood, dat als één van de hoogtepunten van de maaltijd wordt beschouwd en waaraan deze laatste in Handelingen van de Apostelen zelfs zijn naam ontleent” (Rouwhorst 1992, 31). Hoewel de persoon van Christus in de eucharistieviering een centrale plaats inneemt, is de anamnese niet toegespitst op het lijden en de dood van de Heer. De tafelgebeden hadden vooral een lofprijzend karakter en er werd niet naar het instellingsverhaal verwezen (Rouwhorst 1992, 19 en 31). Daarnaast vierden de christenen één keer per jaar, ongeveer tegelijkertijd met het joodse paasfeest, een verchristelijkt Pesach. “Tijdens deze viering werd het verhaal van het lijden, de dood en de verrijzenis van Christus gelezen” (Rouwhorst 1992, 31). Op den duur werd de laatste maaltijd van de Heer en zijn leerlingen het model voor de eucharistievieringen, en versmolten de beide tradities met elkaar (Rouwhorst 1992, 32).

In de studies van G.N. Lammens (1968), R. Boon (1973) en A. Verheul (1988) komt ook aan de orde welke betekenis de joodse maaltjydrten voor de vroegchristelijke eucharistievieringen hebben gehad. Bij de joodse maaltjy werd het brood in de handen genomen onder het uitspreken van een dankgebed, daarna werd het uitgedeeld en genuttigd door allen. Evenzo werd over de beker met wijn de dankzegging uitsproken, en allen dronken daaruit. Het gebed van lofprijzing en dank heeft de betekenis van God zegenen. De letterlijke betekenis van het Griekse woord hiervoor, *eulogein*, is goed spreken van God. Hem danken terwijl men zijn grote daden in herinnering brengt. Daarbij wordt het brood op borsthoogte vastgehouden. Dit is een offergebaar. In de bijbel is offeren in zijn diepste betekenis: zeggen aan God dat niets onszelf toebehoort en dat wij alles van Hem in bruikleen ontvangen. Hiermee zijn het brood en de wijn tot een geschenk van God geworden. Het nuttigen van deze gaven door alle aanwezigen wil zeggen dat men instemt met de lofprijzing van degene die het gebed bidt, de tafelvoorzitter (Verheul 1988, 291-295).

Tegen deze achtergrond belicht hij de nieuwtestamentische inhoud van de eucharistie. Jezus stelt het avondmaal niet alleen in tot gedachtenis van Gods bevrijdend handelen van Israël, maar vooral tot gedachtenis aan zijn eigen Pascha. Bij de instelling van het avondmaal verwijst Jezus naar een diepere werkelijkheid, maar Hij sluit aan bij de betekenis die deze al had. Door het uitspreken van de zegen waren het brood en de wijn al tot gaven van God geworden. Van deze gaven heeft Jezus gezegd: “Dit is mijn lichaam ... ; dit is mijn bloed ...”. Dit maakt het breken van het brood niet tot een symbool van Jezus’ lijden en sterven, maar tot een zich geven aan de Vader ten bate van velen. “Offeren in de meest zuivere zin van het woord is immers lofprijzend uitspreken dat alles van God komt en Hem toebehoort. Offeren ligt in iedere lofprijzing opgesloten. Wie lofprijzing zegt, zegt offeren” (Verheul 1988, 298). Volgens Verheul hadden de eucharistievieringen in de vroegchristelijke kerk vooral dit *lofprijzende* karakter.

Rouwhorst besluit zijn conclusie als volgt: “Ook zou het interessant zijn geweest om na te denken over de vraag in hoeverre een meer genuanceerde visie op de vroeg-christelijke eucharistieviering, zoals ik die heb proberen weer te geven, eventueel konsekwenties zou kunnen hebben voor de theologie van de liturgie, of uiteindelijk ook voor de actuele liturgische praktijk” (Rouwhorst 1992, 33).

Door de eenzijdige nadruk op de verzoening was het avondmaal voor kinderen lange tijd ontoegankelijk. Juist de verschillende aspecten van

het avondmaal geven jonge en oudere gemeenteleden de mogelijkheid om samen te vieren. Alle aspecten van het avondmaal zijn, zoals we gezien hebben bij Rouwhorst en Verheul, ingebed in de lofprijzing, de dankzegging voor de grote daden van de Heer, het gedenken van Pasen en het uitzien naar het Rijk Gods. Het gaat niet om verstandelijke inzichten bij de eucharistieviering maar om het belijden dat wij mensen afhankelijk zijn van God. Dit is ook de houding die Jezus van zijn volgelingen vraagt bij het ontvangen van zijn Rijk en daarbij wijst Hij erop dat afhankelijkheid kinderen eigen is. Een Maaltijd met het accent op de lofprijzing is dan ook per se toegankelijker voor kinderen dan een Maaltijd met het accent op de gedachtenis van Jezus' lijden en sterven. Gemeenten zouden deze differentiatie kunnen praktiseren.

Wanneer de liturgie zo gevierd wordt dat kinderen daaraan iets kunnen beleven, geeft men de kinderen de gelegenheid om werkelijk te participeren aan de viering van de gemeente. In zo'n liturgie zou het tafelgebed uit de *Didachè* (*Dienstboek – een proeve*, nr. 40) passen, omdat daarin de lofprijzing centraal staat. Aan het slot van dit hoofdstuk volgen nog enkele suggesties om kinderen bij de dienst te betrekken.

3 De pedagogische voorwaarden

3.1 Opnemen in de geloofsgemeenschap

Als de gemeente het vieren met kinderen wil verbeteren, is er een aantal voorwaarden te noemen waaronder dit dient te gebeuren. In ieder geval zal de gemeente de kinderen moeten opnemen in haar midden en daarbij rekening houden met de leefwereld van het kind. Bij de kerkdienst zal een gemeente naar vormen van liturgie moeten zoeken waaraan zowel jonge als volwassen gemeenteleden iets kunnen beleven, ook bij de viering van het avondmaal.

Pedagogen pleiten ervoor om kinderen te laten delen in de geloofs-uitingen van de gemeente waarin zij opgroeien. Religieuze ontwikkeling bestaat niet in een groeiproces 'van binnenuit', zoals een kind bijvoorbeeld vanzelf toeneemt in lengte, maar komt tot stand door de werking van stimuli uit de sociale omgeving (Vossen 1989, 127). De geleefde cultuur van de volwassenen is het 'vormingsaanbod' aan jonge kinderen (Meijer 1992, 346). Zo raken zij vertrouwd met die cultuur en doen mee met iets dat bij de wereld van de volwassenen hoort (Klink 1976, 65; Nieuwenhuis 1973, 228). L. Dasberg zegt in haar boek *Grootbrengen door kleinhouden* dat het remmend kan werken op de ontwikkeling van een kind als de opvoeders het te lang in de kinderkamer houden. Zij is er een voorstander van om kinderen niet buiten de volwassenenwereld te

houden. Dit zegt ook R.G. van Roon naar aanleiding van de godsdienstige opvoeding van joodse kinderen. Het kind dat betrokken wordt bij vieringen en deel neemt aan het ritueel, raakt vertrouwd met liturgische taal hoewel het niet een taal is die kinderen eigen is (Van Roon 1980, 44/45).

Gelovig word je niet vanzelf (1983), noemt T.G.I.M. Andree haar onderzoek naar de godsdienstige opvoeding. Zij maakt in de geloofsopvoeding onderscheid tussen religieuze en godsdienstige socialisatieprocessen. Bij kerkelijke of godsdienstige socialisatie gaat het erom kinderen vertrouwd te maken met de woorden, de vormen en de rituelen van de geloofsgemeenschap waartoe ouders behoren. Dit gebeurt als het kind wordt opgenomen in de geloofsgemeenschap. Religieuze opvoeding is de opvoeding tot het besef van samenhang van alle leven (Andree 1996, 340/341). In dat proces is geloven een antwoord op gelovige mensen. Geloofsleren vindt plaats door en van anderen die geloven. Opvoeders interpreteren en bewerken de traditie en maken ze ‘bij de tijd’. Die geactualiseerde traditie geven ze door aan de volgende generatie, die zich ook weer eerst de overgeleverde traditie eigen moet maken (Lanser 2000, 309). In die zin is het aspect van het meedoen met de kerkelijke gemeente een middel om de eigen betrokkenheid van kinderen op het geloof te stimuleren. Kinderen vertrouwd maken met de religieuze traditie van de ouders zal een persoonlijke keuze voor het geloof bevorderen (Vossen 1989, 130 en 133).

Uit reacties van kinderen blijkt dat ze het heel belangrijk vinden om bij de gemeente te horen en het avondmaal mee te vieren. “Ik ga elke zondag naar de kerk en als het avondmaal is mag ik meedoen. Dat vind ik leuk, want kinderen horen erbij, want God heeft toch niet alleen grote mensen geschapen?” (meisje van acht jaar, uit: Hogenhuis 1984, 6). Een meisje van negen jaar dat niet mee mag vieren, reageert teleurgesteld: “Als het avondmaal is en brood en wijn worden rond gebracht, is het alsof ik er niet bij hoor. Ik ben toch ook een kind van God?” (Hogenhuis 1984, 6). Uit pedagogisch oogpunt is het dus aan te bevelen om kinderen de avondmaalsviering mee te laten vieren, zodat zij ervaren hoe de gemeente haar geloof uit.

3.2 Aansluiten bij de leefwereld van het kind

Hoewel pedagogen het een gunstige ontwikkeling vinden als kinderen deelnemen aan vieringen van de gemeenschap, wijzen ze er op dat het belangrijk is er rekening mee te houden dat kinderen anders denken dan volwassenen. Dit betekent dat veel van datgene wat er in de dienst gezegd en gezongen wordt over de hoofden van de kinderen heen gaat.

Aan een aantal dingen zijn kinderen gezien de ontwikkelingsfase waarin zij verkeren, nog niet toe. Daarbij kan een korte schets van de theorie van de Zwitserse psycholoog J. Piaget over de cognitieve ontwikkeling van kinderen met een verwijzing naar het onderzoek van J.W. Fowler naar de geloofsvoorstellingen van kinderen verhelderend zijn. Fowler heeft zich bij zijn onderzoek laten inspireren door J. Piaget, L. Kohlberg en E.H. Erikson.

Tot een jaar of zes gaan kinderen intuïtief om met de werkelijkheid. Ze verkeren in het mythisch stadium waarin de fantasie een grote rol speelt. Het kind leert woorden en hun betekenissen, maar kan nog niet verbanden leggen. Werkelijkheid en fantasie lopen in elkaar over. Fowler spreekt van een intuïtief-projectieve fase, waarin de fantasie een grote rol speelt bij de eerste religieuze voorstellingen (Fowler 1981, 122-134). Als het kind de schoolleeftijd bereikt, begint het samenhangen te zien. Het kind luistert graag naar verhalen. Het vindt concrete begrippen en exacte afbeeldingen belangrijk. Het helpt hem om zijn wereld te ordenen. Abstract taalgebruik begrijpt het nog niet. Piaget spreekt van het concreet-operationeel denken. Fowler noemt deze fase de fase van het mythisch-letterlijk denken. Verhalen en voorstellingen worden letterlijk opgevat. God is degene die de orde handhaaft (Fowler 1981, 135-150).

Aan het einde van de basisschoolleeftijd begint het kind in abstracties te denken. Dan komt de mogelijkheid om in symbolen te denken en abstracte begrippen te hanteren. Dit is het formeel-operationele niveau. Fowler spreekt van een synthetisch-conventioneel denken. In deze fasen houdt men zich vast aan de vertrouwde van huis uit gekregen beelden maar men zet zich er tegelijkertijd tegen af (Fowler 1981, 151-173). Hoewel enige voorzichtigheid geboden is om de resultaten van het onderzoek van Fowler in een andere context zonder meer over te nemen, is deze indeling een middel om inzicht te krijgen in de ontwikkeling van kinderen. Zo maakt het duidelijk dat men van kleuters fantasierijke voorstellingen kan verwachten en dat men aan kinderen van de basisschoolleeftijd geen dingen moet vertellen die tegenstrijdig met elkaar zijn (Dingemans 1986, 128). De stadia van denken volgen elkaar niet op in de loop der jaren, maar lopen als het ware in elkaar over. Dit alles heeft gevolgen voor de vormgeving van de liturgie, waarvan verhalen en metaforen een belangrijk onderdeel vormen.

Verhalen en metaforen

Hoewel verhalen, dus ook bijbelverhalen, kinderen van de basisschoolleeftijd aanspreken, zijn daar enige kanttekeningen bij te plaatsen.

Verhalen worden door hen vaak letterlijk geïnterpreteerd. Daardoor worden wonderverhalen als onbegrijpelijk ervaren. Doordat kinderen letterlijk denken, roepen schijnbare tegenstrijdigheden in verhalen vraagtekens op en soms twijfel aan de echtheid daarvan. Bij het vertellen van verhalen is de verteller dan ook van belang. Verhalen komen beter over als ze verteld worden door een betrouwbaar persoon, die zelf in de traditie staat en die vertelt over de ervaringen van levende mensen (Lubbers 1989, 257). Daarnaast komen verhalen meer in een context te staan, als ze verteld worden naar aanleiding van vragen die de kinderen stellen. In ieder geval zijn bijbelverhalen niet bedoeld om aan kinderen theologische waarheden uit te leggen (Van den Berk 1999, 112).

In het liturgisch taalgebruik speelt de metafoor een belangrijke rol. Metaforen hebben een concrete en een abstracte betekenis. Tot in de jaren zeventig van de vorige eeuw ging men ervan uit dat kinderen vanwege die abstracte betekenis metaforen pas konden begrijpen als zij het stadium van formeel-operationeel denken, de tienerleeftijd, bereikt hadden. Maar inmiddels is men daar anders over gaan denken. Men gaat ervan uit dat ook heel jonge kinderen sommige metaforen kunnen begrijpen.

Metaforen slaan een brug slaan van het ene, benoembare betekenisveld naar het andere, niet te verwoorden betekenisveld. Ze vereisen dat iemand beschikt over de vaardigheid te associëren en van het ene betekenisveld naar het andere over te schakelen, waardoor iemand de metafoor als beeldtaal kan begrijpen. In de loop van de kinderjaren ontwikkelen zich creativiteit en verbeelding die het mogelijk maken om te associëren en de overschakeling te maken van het ene betekenisveld naar het andere (Ter Avest 2003, 161).

Bij het verstaan van metaforen door kinderen, is van belang dat de metafoor niet als een op zichzelf staande uitspraak gezien wordt, maar als een onderdeel van een groter geheel. Veel hangt af van een reeks factoren die de moeilijkheidsgraad van de metafoor bepalen (Goossens 1989, 245). Zo speelt de niet-taalkundige context waarin de metafoor gebruikt wordt, een belangrijke rol. Bijvoorbeeld als iemand erbij zegt dat de uitspraak niet letterlijk opgevat moet worden (Goossens 1989, 245). Kinderen begrijpen een metafoor beter als de taalkundige context niet te ingewikkeld is. Een eenvoudige toevoeging van het woord ‘alsof’ is erg belangrijk voor de verstaanbaarheid. Daarnaast begrijpen kinderen metaforen beter als twee begrippen met elkaar vergeleken worden die ze uit hun ervaring kennen, zoals gemeenschappelijke eigenschappen van dingen. Als de metafoor een vergelijking maakt met een psychologische houding, is het inzicht daarin pas aan het eind van de basisschool en

begin voortgezet onderwijs mogelijk. ‘Jullie zijn het zout der aarde’ wil zeggen dat de discipelen geestdriftig moeten zijn. Voor kinderen van de basisschool is de vergelijking te moeilijk, omdat dit een innerlijke houding van de discipelen betreft (Goosens 1989, 245).

Metaforen die naar maatschappelijke verhoudingen verwijzen zijn nog niet te bevatten voor kinderen. Kinderen beleven de maatschappij anders dan volwassenen. Door de beperkingen van hun denken begrijpen ze de algemene structuur van onze samenleving nog niet. Uit onderzoek blijkt dat begrippen als rechtvaardige verdeling en sociale ongelijkheid voor hen erg moeilijk te begrijpen zijn, omdat jonge kinderen de herkomst en functie van geld niet kennen. Bij het begrip rechtvaardige verdeling zijn kinderen geneigd alles in gelijke porties te verdelen zonder rekening te houden met iemands persoonlijke behoefte (Goossens 1989, 249).

Verwijzingen naar maatschappelijke toestanden, is voor kinderen onduidelijk omdat het sociale denken van kinderen afwijkt van het volwassen denken.

Kinderen tot twaalf jaar hebben een mythisch-letterlijke benadering van verhalen en een beperkt inzicht in de werking van taal en vooral van complexe metaforen. Daarnaast hebben ze een eigen vorm van denken over de sociale werkelijkheid. Hiermee dient men rekening houden bij het uitwerken van de liturgische vormgeving van een viering met kinderen.

Bidden met kinderen

De godsbeelden die kinderen hebben bepalen hoe kinderen bidden en wat ze in gebeden herkennen. Uit verschillende onderzoeken komt het beeld naar voren dat kinderen tot ongeveer zes en acht jaar een antropomorf beeld van God hebben. God is degene die geborgenheid biedt, voor hen zorgt en hun te eten en te drinken geeft. Uit tekeningen en uitspraken blijkt dat ze veel aandacht hebben voor de concrete verschijning van God. Ze gebruiken soms religieuze taal in hun spreken over God, maar dat is meer napraten van hetgeen ze van de opvoeders gehoord hebben (Ter Avest 2003, 186). Het bidden van kleine kinderen vertoont magische trekken. Jonge kinderen denken nu eenmaal magisch, maar dat wil nog niet zeggen dat men kleine kinderen dan maar niet moet leren bidden. Als kinderen ouder worden gaat het magisch denken grotendeels over en herzien zij hun ideeën over dingen weer (Rijpma-Boersma 1977, 83/84).

Kinderen van acht tot elf jaar zien God vooral als iemand die de orde handhaaft. Hij ziet erop toe dat mensen zich aan de regels houden. Hij straft slecht gedrag en beloont goed gedrag. Kinderen in deze leeftijdsgroep benadrukken de macht van God, wat Hij kan. Vanaf de puberteit

zien kinderen God vooral als de persoon bij wie ze kunnen ‘uithuilen en opnieuw beginnen’. Het gebed is niet meer een vraaggebed, maar een mogelijkheid om over jezelf na te denken. God is een soort inspiratie om het goede te doen. In de adolescentie komt de twijfel aan God boven (Ter Avest 2003, 186). Daarbij moet worden opgemerkt dat uit onderzoek van I. ter Avest blijkt dat de godsdienstige ontwikkeling van kinderen niet unilineair verloopt. De diversiteit in individuele ontwikkelingstrajecten van kinderen blijkt groot, zeker als kinderen met verschillende invloedssferen in aanraking komen (Ter Avest 2003, 306). Het gaat er om dat men kinderen de ruimte geeft om hun ideeën over God te herzien en rekening houdt met de godsbeelden die ze op een bepaald moment kunnen hebben.

Daarbij is de houding die de gemeente ten opzichte van kinderen heeft, belangrijk voor de manier waarop kinderen de dienst beleven. Vaak ligt in de viering de nadruk op de tijd dat kinderen zelf een keuze voor het geloof kunnen maken. Maar in de tussentijd mag het kind als kind niet uit het oog verloren worden. Kinderen dienen niet alleen tegemoet getreden te worden als opvoeding. Het is belangrijk dat de geloofsgemeenschap kinderen de tijd gunt om kind te zijn en het kind als kind van God wil ontmoeten. Het kind heeft daarbij recht op zijn eigen godsbeeld, bijvoorbeeld een opa met een baard. Dat beeld is voor het kind vertrouwd en daar heeft het een relatie mee (Wikkers en Mesch 1994, 69).

Kinderen veranderen in de loop der jaren. Het is de taak van oudere gemeenteleden om een gesprekspartner van de kinderen te willen zijn en zich te verdiepen in de vragen die zij op dat moment hebben. Als het kind de tijd gegund wordt om op zijn manier bezig te zijn met hetgeen hem interesseert in gebeurtenissen en verhalen die met geloven samen hangen, helpt dat hem bij zijn geloofsontwikkeling. Het kind ontdekt dan zelf dat het zin heeft om naar een andere manier van denken te zoeken (Kuiper 1989, 172). Bovendien kan alleen een kind vertellen wat des kinds is, hoe het iets beleeft. Dit helpt volwassenen om antwoorden te geven die in de belevingswereld van kinderen passen (Kuiper 1992, 449). Het kind dat ervaart dat het mag zoeken, staat sterker op de weg naar het eigen geloof dan het kind dat alleen maar krampachtig kan vasthouden aan dat wat hoort of wat het zou moeten geloven. Bij dit alles dient een gemeente zich af te vragen of vormen en gewoonten voor kinderen nog wel toegankelijk en aantrekkelijk zijn (Kuiper 1989, 169).

3.3 Geloofsbeleving door symbolen

Een derde voorwaarde voor het opnemen van kinderen in de eredienst is dat kinderen kunnen meevieren. Gäbler heeft onderzoek gedaan naar de mogelijkheden om diensten te vieren, die zowel volwassenen als kinderen aanspreken. In haar boek *Kinder im Gottesdienst* besteedt ze veel aandacht aan de communicatieve kracht van rituelen en symbolen in de liturgie. Ze ziet symbolen en rituelen als een brug tussen de belevingswereld van volwassenen en kinderen.

Dit hangt samen met de functie van symbolen. Symbolen hebben een evocatieve functie. Zij kunnen ervaringen oproepen in processen van godsdienstige communicatie. Die kunnen geactualiseerd worden en door fantasie, verbeelding en creativiteit geïntensiveerd. Daarnaast confronteren symbolen mensen met de zin van de christelijke traditie. Hierdoor worden de eerste relaties gelegd tussen de eigen ervaringswereld en de wereld van godsdienst en geloof. De bemiddelingsfunctie is het belangrijkste in godsdienstige communicatie. Symbolen kunnen de innerlijke ervaringswereld van de mens verbinden met de wereld van ervaringen buiten het innerlijk (Kuindersma 1998, 165/166). Juist symbolen kunnen in het leren vieren een belangrijke rol spelen omdat de boodschap van het heil zichtbaar en tastbaar gemaakt wordt (Klink 1976, 200-204; Nieuwenhuis 1973, 241/242).

Bij het gebruiken van symbolen in de liturgie moet men er rekening mee houden dat kinderen nog niet begrijpen wat symbolen zijn en wat deze precies betekenen. Beneden de zes jaar denken ze nog heel concreet. Voor kleine kinderen is het symbool letterlijk het voorwerp dat er ligt, maar ze hebben wel in de gaten dat er iets bijzonders mee aan de hand is. Het geheim zelf kennen ze nog niet, maar ze voelen wel aan dat er een 'geheimenis' is. Voor hen is het laten zien van de symbolen en het vertellen van de spelregels bij het avondmaal voldoende. Eventueel kan een eenvoudig voorbeeldverhaal verteld worden.

Naarmate kinderen ouder worden, gaan ze steeds meer betekenissen ontdekken van de symbolen. Als ze acht of negen jaar zijn, is het mogelijk de verhalen die erbij horen te vertellen. Aan tieners kan uitgelegd worden wat symbolen betekenen en hoe ze gebruikt worden. Het is belangrijk dat kinderen de kans en de ruimte krijgen steeds meer van de symbolen te ontdekken. Als symbolen en verhalen aan het jonge kind eenzijdig geduid worden en een bepaalde vaste betekenis krijgen, ontnemt men het kind de gelegenheid steeds meer van het symbool te ontdekken. Het is dan ook beter niet teveel tegelijk te vertellen over de betekenis van het avondmaal, zeker niet als ze wat betreft hun ontwikkelingsfase de symbolische waarde ervan nog niet kunnen doorgronden.

De verstaanbaarheid van de verbale elementen is sterk afhankelijk van de taalbeheersing. Juist omdat onze gewone taal niet toereikend is om iets over het Godsgeheim te vertellen, neemt de gemeente haar toevlucht tot symbooltaal. Niet alleen door taal, maar ook door symbolen en rituelen vertellen we in de dienst over de ontmoeting met God. Door rituelen krijgt de gemeente deel aan de werkelijkheid die door het ritueel wordt opgeroepen (Lukken 1984, 24).

Hoewel kinderen symbolen nog niet goed kunnen doorgronden, zijn ze wel gevoelig voor symbolen. Bij symbooltaal is het verstandelijk begrijpen niet nodig. Dit maakt dat juist in de liturgie de grenzen tussen volwassenen en kinderen vervagen. De symboolgevoeligheid van het kind biedt mogelijkheden om kinderen bij vieringen te betrekken.

In de liturgie communiceert de gemeente door handelingen, gebaren, bepaalde voorwerpen of muziek. Gebaren, voorwerpen, liederen met beeldende taal en verhalen spreken kinderen meer aan dan abstracte woorden. Om de verstaanbaarheid van liturgische taal door alle generaties te bevorderen kunnen de symbolisering en ritualisering van de taal door vorming van metaforen en herhalingen behulpzaam zijn. Taal in samenhang met non-verbale vormgeving van de liturgie is daarbij belangrijk. De liturgische vormgeving kan niet buiten symbolen. Bij godsdienstige communicatie kan het een ondersteunende factor zijn om kinderen in contact te brengen met symbolen en hen te helpen daaraan betekenis te geven. Daarbij is het belangrijk om gevoeligheid en begrip voor taal en beeld te ontwikkelen. Zo heeft het vertellen van symboolverhalen uit kinderliteratuur een ondersteunend effect. Ook helpt het om kinderen in ontmoeting te brengen met kinderpoëzie, met liederen en muziek, of kort gezegd: met literaire en kunstzinnige uitingen (Kuindersma 1998, 227). De gevoeligheid voor symbooltaal wordt ook ontwikkeld, als het kind opgenomen wordt in de gemeenschap die die taal spreekt. Hoewel kinderen en volwassenen symbolen verschillend verstaan, kunnen ze een positieve invloed op elkaar hebben. Dit hangt vooral af van de intentie van de dienst.

3.4 Pedagogische aspecten van avondmaal vieren

Avondmaal vieren is een ritueel, een “symbolische handeling met een verwijzende functie en betekenis” (Bakker, Boer en Lanser 1994, 12). Zoals we gezien hebben vormt het symbool een raakvlak tussen de kinderwereld en de wereld van de eredienst. Juist door het symbool kunnen kinderen iets aan de dienst beleven. J. Sutcliffe schrijft als commentaar op een enquête die hij onder kinderen houdt, dat opvallend veel antwoorden die hij van kinderen krijgt beginnen met de formulering: “ik heb het gevoel, dat ...” Van der Werf pleit voor diensten van

Schrift en Tafel waar kinderen iets aan kunnen beleven en waarin kinderen een volwaardige plaats hebben doordat ze een taak hebben in de dienst (Van der Werf 1965, 47/48). Ze spelen dan een onmisbare rol in de liturgie.

Als kinderen meevieren met de dienst van Woord en Tafel is het een voorwaarde dat de viering een ‘veelzeggend gebeuren is’, dat uitnodigt om mee te vieren (*Deelneming aan het avondmaal* 1974, 33). Het gaat erom kinderen persoonlijk bij het avondmaal te betrekken. Ze kunnen naar de mogelijkheden van hun leeftijd volop participeren in het leven van een ‘luisterende en vierende gemeente’. Daarbij zal men de groeimogelijkheden van de kinderen niet uit het oog verliezen. Er moet ruimte geschapen worden om in de lijn van de leeftijdsontwikkeling telkens tot ‘een nieuwe oriëntering’ te komen (*Deelneming aan het avondmaal* 1974, 34). Verschillende aspecten van het avondmaal zullen kinderen op een verschillende leeftijd aanspreken. Het gaat om de vraag waar zij pedagogisch gezien aan toe zijn. Dit vereist naast een theologisch doordachte liturgische vormgeving, een pedagogische inzet. Natuurlijk zullen kinderen meer beleven aan het avondmaal als de bewoordingen van het avondmaalsgebed aansluiten bij hun ervaringswereld (Jongsma-Tieleman 2002, 221), maar daarnaast kunnen in een dienst alle theologische thema’s aan de orde komen, door te appelleren aan de gevoeligheid voor het symbool. Er dienen voor kinderen duidelijke symbolen te zijn, zichtbare tekenen die bij het avondmaal horen. Juist de non-verbale verkondiging is belangrijk. Symbolen, zoals de gemeenschappelijke kelk, het feestelijk witte tafelkleed, de bloemen en de kaarsen, vertellen meer dan woorden (Kenntner 1989, 194).

Bij de voorbereiding op de avondmaalsdienst is in het onderwijs de cognitieve component van het leren geloven secundair. Het gaat in eerste instantie om de affectieve en pragmatische kant. Het zogenaamde *learning by doing* (Kenntner 1989, 193/194). Het geloof is niet een verstandelijk aangelegenheid, die afhangt van de rijpheid of intellectuele gaven of de leeftijd van de gelovige (Kenntner 1989, 192). Het is dan ook niet de bedoeling dat de voorbereiding op het avondmaal vieren gekoppeld is aan een soort cognitief toelatingsbeleid (Kenntner 1989, 193/194).

Voor kinderen zijn, gezien hun ontwikkelingsfase, niet alle aspecten toegankelijk, maar het samen Maaltijd vieren en de lofprijzing, het wezen van het avondmaal, wel. Naarmate kinderen ouder worden, kunnen zij meer aspecten meebeleven. Het samen vieren als gemeente is een aspect dat schoolkinderen en tieners meer aanspreekt dan kleine

kinderen. Voor de kinderen tot ongeveer zes jaar is de wereld de naaste omgeving en het gezin. Het vieren met het hele gezin spreekt de jongste kinderen wel aan (Rijpma-Boersma 1977, 84). Op pedagogische gronden kan men kinderen vanaf drie jaar, wanneer ze de anderen gaan herkennen, uitnodigen om mee te vieren met de gemeenschap (Kenntner 1981, 181).

Kinderen zijn in staat het feestelijk karakter van het vooruitzien naar het Koninkrijk Gods te ervaren. Of zij dat ook ervaren bij de viering van het avondmaal hangt sterk af van de manier waarop de Maaltijd gevierd wordt en of daarbij symbolen die naar feest verwijzen, gebruikt worden. In het verslag van een enquête onder kinderen zegt een aantal kinderen het avondmaal als een feest te ervaren en komen uitspraken voor zoals “Het avondmaal is het feest met God, die mijn Vriend is” (Sutcliffe 1981, 38).

Lofprijzing, uitspreken dat men afhankelijk is van God, is kinderen eigen. Juist kinderen weten wat afhankelijk zijn is en zij zijn in staat juist dit aspect van het avondmaal te ervaren. Ook hun Godsbeelden duiden in die richting. Het kleine kind ziet God als iemand die alles beïnvloedt. In de schoolkindfase zien kinderen God als een eerlijke bestuurder van de wereld. In de puberfase zien kinderen Hem als degene die weliswaar buiten het leven van alledag staat, maar wel hun waarden vertegenwoordigt. De aanroep van de heilige Geest past nog niet bij kinderen. Hun godsbeeld is antropomorf.

De opdracht om het koninkrijk van God gestalte te geven in deze wereld en het daarbij behorende diaconale aspect van de Maaltijd van de Heer is nog niet des kinds. Zij zijn zelf nog afhankelijk van hun verzorgers en voor kleine kinderen is alleen de naaste omgeving een realiteit.

Naarmate kinderen ouder worden, wordt hun wereld wijder en maken zij kennis met het diaconaat. De mate waarin zij verantwoordelijkheid kunnen dragen voor zichzelf, bepaalt in hoeverre een beroep gedaan kan worden op de verantwoordelijkheid voor de ander.

4 Suggesties voor het vieren met kinderen

De gemeente heeft als taak kinderen te leren vieren. Leren vieren heeft twee kanten, namelijk iets leren over de viering en al doende leren vieren. Het eerste aspect is liturgische catechese, waarbij aan kinderen op hun niveau wordt uitgelegd wat er in de dienst gebeurt en waarom. Het is wenselijk dat ouders of verzorgers aanwezig zijn bij de catechese, zodat zij weten wat er besproken is, als kinderen met hun vragen bij hen komen. Het tweede aspect is het leren vieren door dit te doen. Vieringen

moeten daarom toegankelijk en uitnodigend voor kinderen zijn. Kindercommunie is alleen mogelijk als er met de kinderen rekening gehouden wordt in de hele dienst. “Als plaatselijke gemeente moet je kindercommunie liturgisch verdienen” (Oskamp 1986, 425). Het is belangrijk dat de liturgie voor kinderen te volgen is, zodat zij de dienst als een geheel ervaren (Mulder, Robbers, Zegwaard en Zwaan 1990, 31). Het is niet zo erg als ze niet alles begrijpen wat er gezegd wordt, als de bedoeling van de viering maar duidelijk is. Overigens is liturgische catechese alleen een wegwijzer bij het vieren van de eredienst. Het is niet de bedoeling dat kinderen het idee krijgen dat ze eerst een soort examen moeten afleggen of aan een aantal voorwaarden voldoen voordat ze mogen meevieren.

Vierend leren en leren vieren

Tijdens deze catechese wordt de liturgie toegelicht. Voor jonge kinderen zal dit niet meer zijn dan het aanwijzen van de verschillende liturgische voorwerpen en vertellen wat er gebeurt in de dienst. Daarnaast kunnen de ‘spelregels’ van de eredienst genoemd worden. Als kinderen ouder worden, kan bij de catechese uitgelegd worden wat de verschillende onderdelen van de dienst betekenen. Er kan ook geoefend worden hoe gebedsintenties voor de voorbeden aangedragen worden en hoe een schriftlezing in de dienst gelezen wordt. In ieder geval is het van belang dat kinderen weten hoe de gang van zaken is, zeker als zij een taak in de dienst hebben. Sommige taken en rituelen vereisen nu eenmaal wat oefening.

Tegelijkertijd leren kinderen vieren door dit zelf te doen. Het doel van de eredienst is niet dat er godsdienstonderwijs gegeven wordt, maar dat de gemeente samenkomt om de Heer en de medemens te ontmoeten en de lofzang gaande te houden. Zoals eerder is opgemerkt, hoeven kinderen nog niet alles te begrijpen wat er in de dienst gezegd wordt, als ze de strekking van het samenkomen van de gemeente maar ervaren. Ze moeten voelen dat ze welkom zijn in het midden van de gemeente die viert. “Een belangrijk aspect hierbij is dat kinderen onbevangen mogen meedoen, meezingen en meespreken op een manier die hun eigen is: beweeglijk en direct” (*Dienstboek – een proeve*, 945). Kinderen zullen zich meer bij de eredienst betrokken voelen als zij mogen delen in de verantwoordelijkheid voor de dienst. Zij kunnen allerlei taken in de dienst krijgen, zoals helpen bij het binnenbrengen van de gaven, het collecteren en aandragen van gebedsintenties. Daarnaast is het raadzaam kinderen zo vroeg mogelijk bij een aantal rituelen te betrekken. Kijken

naar een ritueel of daaraan meedoen is een wezenlijk verschil voor de beleving ervan.

Een dienst voor jong en oud

De eredienst is geen kinderdienst, maar een dienst voor jong en oud. Gäbler heeft een aantal vormen van vieren beschreven, die alle generaties aanspreken. Voor de theoretische achtergronden en een uitgebreide beschrijving hiervan verwijs ik naar haar werk *Kinder im Gottesdienst*. Andere aanwijzingen voor het vieren met kinderen zijn onder andere te vinden in de toelichting van het *Dienstboek – een proeve*, in het artikel “Kind en Liturgie” van Sj.P. Zwaan in *De weg van de liturgie*, in *Het Verhaal, het kind en de verbeelding* (Wikkers en Mesch 1994) en in *Houd ze niet tegen* (Robbers 2001). Hier geef ik een kort overzicht van mogelijkheden voor diensten voor jong en oud. Beeldend taalgebruik in gebeden, liederen en de preek spreekt zowel kinderen als volwassenen aan. Dit taalgebruik is de bijbel eigen. Kinderen voelen beeldspraak vaak goed aan. Een verhalende preek kunnen zowel volwassenen als kinderen volgen.

Daarnaast kan door een aantal non-verbale elementen zowel jong als oud iets beleven in de viering. Het Verhaal hoeft niet altijd met woorden verteld te worden, het kan ook door spel, mime, beweging of muziek uitgebeeld worden (Wikkers en Mesch 1994, 81). De combinatie van handeling en dialoog is heel bijbels, zoals blijkt uit de verhalen van de voetwassing en de zalving. In de liturgie spreken gebaren en houdingen hun eigen taal, die zowel door kinderen als volwassenen verstaan wordt. “De manier waarop in de eredienst uiting wordt gegeven aan houdingen en handelingen brengt iets tot uitdrukking van de geloofsovertuiging van de gemeente” (*Dienstboek – een proeve*, 933).

Rituelen en symbolen horen bij liturgie. Bij het gedeelte over symboolgevoeligheid is al opgemerkt dat het symbool een raakvlak tussen de eredienst en kinderwereld is. Kinderen weten nog niet precies wat symbolen betekenen maar ze beleven er wel iets aan. Verhalen, voorwerpen en rituele handelingen zeggen een kind meer dan een veelheid aan abstracte woorden (Zwaan 2001, 392).

Door gemeentezang en muziek kan de betrokkenheid van de gemeente vergroot worden. Lieder, responsen, reciterend zingen en muziekinstrumenten, zoals het orgel en de kerkklok, spreken hun eigen taal en kunnen verwoorden wat mensen ervaren. In een dienst waarin rekening gehouden wordt met kinderen, zal naast de liederen die de kinderen met de gemeente meezingen, ruimte zijn voor kinderliederen. Een goed

kinderlied is niet te kinderachtig om door volwassenen meegezongen te worden.

In de eredienst wordt vaak maar van een deel van de kerkruimte gebruik gemaakt. De meeste handelingen spelen zich af rondom het liturgisch centrum. Men kan ook gebruik maken van de hele kerkruimte tijdens de viering, door een spel, een processie of door bij een lezing met dialogen de stemmen vanaf verschillende plaatsen in de ruimte te laten klinken. Behalve in de dienst van het Woord en bij het zeggen van de gebeden zijn er taken voor gemeenteleden bij de sacramentele handelingen. Zo kunnen kinderen en enkele volwassenen bij de doop zich rondom de doopvont verzamelen als vertegenwoordigers van de gemeente die het kind in haar midden opneemt. Kinderen kunnen het water in het doopbekken gieten en kaarsen aan de doopkaars ontsteken.

Avondmaal vieren met kinderen

Bij de avondmaalsviering is het belangrijk dat die aspecten die kinderen kunnen meebeleven voor hen toegankelijk zijn. Het lofprijzende karakter van het avondmaal, de aspecten feestmaaltijd en samen vieren zullen kinderen aanspreken en kunnen in een voor hen duidelijke taal gezegd worden. Het is gezien hun ontwikkelingsfase te verwachten en misschien zelfs wenselijk, dat andere aspecten zoals de gedeelten over de verzoening langs hen heen gaan. Tijdens de Maaltijd van de Heer spelen de handelingen nemen, danken, breken en delen een belangrijke rol. “Het *nemen* en *danken* worden in het avondmaalsgebed tot uitdrukking gebracht als de voorganger bij de instellingswoorden achtereenvolgens het brood en de beker met wijn in handen neemt, zo dat de gemeente deze handeling kan zien. Het brood wordt echter niet gebroken, evenmin als er op dat moment wijn in de beker wordt gegoten” (*Dienstboek – een proeve*, 936). Het is niet de bedoeling om de inzettingswoorden te dramatiseren, door de handelingen van Jezus na te bootsen. Pas na het tafelgebed wordt het brood gebroken en gedeeld. Niet de inzettingswoorden maar het hele eucharistische gebed vormt het hoogtepunt van de maaltijd.

Bij de avondmaalsviering kan de betekenis van de verschillende onderdelen door rituelen duidelijk worden. Kinderen kunnen actief aan het Onze Vader deelnemen door er vaste gebaren bij te maken. Door bij de vredegroet kinderen eerst een hand te geven, wordt het hun taak om die door te geven. Bij het uitdelen van de gaven is het een veelzeggend gebaar als het brood door de gemeenteleden voor elkaar gebroken wordt. De voorganger breekt een stukje van het brood en geeft het aan zijn buurman, degene die naast hem staat, doet hetzelfde, en zo gaat het

brood de kring rond. In een kleine gemeente kan de hele dienst aan tafel gevierd worden. Dit geeft het maaltijdkarakter duidelijk weer.

Zoals al eerder genoemd is, kunnen kinderen medeverantwoordelijkheid dragen voor de dienst doordat ze bepaalde taken hebben. Bij de avondmaalsviering kan dit gestalte krijgen doordat enkele kinderen meelopen in de processie en de gaven dragen. Ze kunnen helpen om de tafel in gereedheid te brengen.

Dit zijn slecht enkele voorbeelden van manieren om kinderen bij de dienst van Schrift en Tafel te betrekken. Een gemeente die wil vieren met kinderen zal met enige inzet en creativiteit en met behulp van het vele materiaal dat voor handen is, een vorm kunnen vinden die bij zowel haar jonge als oudere gemeenteleden past.

5 Tot besluit

Aan het eind van het onderzoek zijn er nog twee vragen blijven liggen, die meer aandacht verdienen en om een nader onderzoek vragen. Allereerst is dat de vraag die aan het eind van hoofdstuk IV aan de orde kwam, naar aanleiding van de verschillen tussen de discussie die in de synodevergaderingen en de kerkelijke literatuur gevoerd is, en die welke in de gemeenten plaatsvond. In de gemeenten spelen vooral de praktisch-theologische argumenten een belangrijke rol. Mijn vermoeden is dat dit allereerst veroorzaakt wordt doordat de discussie later is gevoerd. Juist in deze tijd heeft in veel plaatselijke kerken het samen gemeente zijn met kinderen veel aandacht gekregen. Waarschijnlijk vinden de gemeenten van nu hun ecclesiologische opvattingen belangrijker dan de kerkhistorische of kerkrechtelijke argumenten. Maar het zal nader onderzocht moeten worden of de verschillen hierdoor veroorzaakt worden, óf door het onderscheid tussen een min of meer theoretische benadering van kindercommunie tijdens synodevergaderingen en een discussie die plaatsvindt in een praktijksituatie.

Tenslotte een essentiële vraag die nog niet beantwoord is: hoe ervaren kinderen zelf de avondmaalsviering? Gezien uitspraken van kinderen in de kerkelijke en theologische literatuur en de bevindingen van kindernevendienstleiding, vinden ze het belangrijk om mee te vieren. In diensten is te merken dat hun beleving van de viering beïnvloed wordt door de avondmaalsvisie van en de sfeer in de gemeente. Het zou nader onderzocht moeten worden of mijn vermoedens over deze punten juist zijn.

Terugblik

De doelstelling van het onderzoek was: een bijdrage leveren aan de een verheldering in de discussie over kindercommunie, zodat betrokkenen bij de discussie, synodes, kerkenraden, theologen, ouders en andere gemeenteleden, meer zicht krijgen op de aspecten van kindercommunie met oog op toekomstige gesprekken over deze thematiek. Om dit te bereiken heb ik de vraag gesteld hoe de discussie over toelating van kinderen aan het avondmaal verlopen is en onder welke voorwaarden de participatie van kinderen aan de viering van de gemeente verbeterd kan worden. Het eerste deel van mijn vraagstelling is opgesplitst in een aantal aandachtsgebieden. Eerst heb ik mij georiënteerd op de kwestie kindercommunie in de kerkgeschiedenis, De bevindingen staan in het kort beschreven in hoofdstuk II onder paragraaf 1.11. Na een beschrijving van de hernieuwde belangstelling voor kindercommunie in paragraaf 2 van datzelfde hoofdstuk heb ik enkele opvattingen weergegeven van auteurs die in de theologische literatuur op de kwestie kindercommunie ingaan, in paragraaf 3 van hoofdstuk II. In hoofdstuk III volgt de beschrijving van een onderzoek naar het verloop van de discussie in de voormalige SoW-kerken. Ter wille van de overzichtelijkheid in de discussie heb ik de argumenten in rubrieken ondergebracht. Deze staan beschreven in hoofdstuk III, onder paragraaf 4. In hoofdstuk IV is beschreven hoe de discussie verlopen is in een drietal gemeenten. Daarbij heb ik aandacht besteed aan de visies die achter de argumenten schuil gingen. Zo bleek dat bepaalde avondmaalsvisies een verklaring waren voor het feit dat kinderen niet als kinderen welkom waren in de dienst. Dit betrof de visie dat het avondmaal vooral het lijden gedenken is en dus een plechtig gebeuren is waarbij het gedrag van kinderen niet past. Bij de opvatting dat het avondmaal een persoonlijke ontmoeting met God is, beleeft men het avondmaal niet in de eerste plaats als een maaltijd van de gemeente. Kinderen horen daar niet noodzakelijkerwijs bij. Wanneer men het avondmaal beleeft als een sacrament dat de gelovige ontvangt als hij een bepaald punt op zijn geloofsweg heeft bereikt, na een belijdenis van het geloof, is er ook geen plaats voor kinderen die nog geen geloofskeuze kunnen maken, aan de avondmaalstafel.

In het slothoofdstuk heb ik geconstateerd dat kinderen in de knel komen als van hen geëist wordt dat ze zich niet als een kind gedragen. Vervolgens heb ik laten zien welke knelpunten er ontstaan als pedagogische argumenten ondergeschikt worden aan de theologische. De voornaamste knelpunten ontstaan als men op theologische gronden eist dat kinderen een eigen geloofskeuze moeten maken, de verzoening

begrijpen of zelfonderzoek moeten doen. De pedagogiek leert ons dat kinderen hiertoe nog niet in staat zijn. Veel problemen ontstaan doordat de pedagogische argumenten niet als zelfstandig argumenten gebruikt worden maar als ondersteunend argument voor de theologische. Het maakt de discussie onhelder als er geen duidelijk onderscheid gemaakt wordt tussen de theologische en pedagogische argumenten.

Daarnaast had het onderzoek tot doel een bijdrage te leveren aan de praktisch theologische theorievorming over het opnemen van kinderen in de (avondmaal) vierende gemeente. Terugkomend op de het tweede deel van de vraagstelling, zijn de voorwaarden waaronder de participatie van kinderen aan de viering van de gemeente verbeterd kan worden, van tweeërlei aard, theologisch en pedagogisch.

De theologische voorwaarden zijn te onderscheiden in ecclesiologische en liturgische. De ecclesiologische voorwaarden hebben te maken met het feit dat het dopen van kinderen met zich meebrengt dat men belooft de kinderen te begeleiden in de ontmoeting met de Heer van de gemeente. Daarnaast kunnen we in het evangelie lezen dat Jezus erop aandringt om kinderen als kinderen op te nemen in de gemeenschap, als een voorbeeld voor de volwassenen en omdat ze allen die weerloos zijn, vertegenwoordigen. De liturgische voorwaarde voor participatie van kinderen aan het avondmaal is een avondsmaalsviering die rekening houdt met de kinderen. Zoals ik onder de liturgische voorwaarde beschreven heb, biedt juist een viering waarin het lofprijzend karakter van het avondmaal de nadruk krijgt, de gemeente de kans om met kinderen het avondmaal te vieren op een manier die past bij hun leeftijd. De pedagogische voorwaarden laten zich indelen in vier categorieën. Allereerst is het belangrijk dat kinderen opgenomen worden in de geloofsgemeenschap, zodat ze kunnen ervaren hoe de gemeente haar geloof belijdt. Vervolgens dient er rekening gehouden te worden met de ontwikkeling van het kind bij de geloofsoverdracht en het leren vieren. Ten derde moeten kinderen iets kunnen beleven. Het gaat erom dat kinderen leren meevieren en niet om kennisoverdracht. De gemeente moet bereid zijn om kinderen iets te laten beleven aan de dienst van het Woord en de Maaltijd. Dat kan door symbooltaal, gebaren, handelingen en voorwerpen een plaats te geven in de viering. Tot slot komt aan de orde in hoeverre kinderen verschillende aspecten van het avondmaal kunnen beleven. Dit betekent voor de avondsmaalsviering dat de aspecten die ze mee kunnen vieren, duidelijk tot uitdrukking gebracht worden brengen in de liturgie.

Bij de discussie over kindercommunie spelen zowel de theologische invalshoeken als de pedagogische een belangrijke rol. Daarbij komt de vraag naar voren of het terecht is dat de theologische argumenten een zwaarder accent krijgen dan de pedagogische. Of anders gesteld: in hoeverre is er ruimte voor een antropologische component in de praktische theologie? Heitink beschrijft in zijn *Praktische theologie* deze kwestie uitgebreid. Hij typeert praktische theologie als een op de praktijk georiënteerde wetenschap. Het gaat over praktisch handelen, maar niet los van de theologie, de eenheid van kennis, geloof en handelen. Heitink pleit met Schleiermacher om de theologie niet buiten de mens om te laten gaan. Wat mensen ervaren van God is het onderwerp van de theologische studie. De gerichtheid op het verstaan van de mens heeft in de praktische theologie een eigen plaats (Heitink 1993, 114). De praktische theologie heeft een antropologische insteek als het gaat over de religiositeit van de mensen. Men heeft te maken met mensen, niet met kerkmensen (Heitink 1993, 247). Als het gaat over de kerk als een gemeenschap van gelovigen, zijn naast de sociaal-wetenschappelijke inzichten antropologische aspecten van belang in de praktische theologie. Binnen de praktische theologie hebben de theorieën van menswetenschappen en daarmee de pedagogische theorie recht van spreken.

De conclusie van mijn bijdrage aan de praktisch-theologische theorievorming over vieren met kinderen is dat bij het verbeteren van avondmaalsvieringen met kinderen de pedagogische aspecten even belangrijk zijn als theologische. In de theologie staan ervaringen die mensen hebben met God centraal. Dat betekent dat bij het leren vieren van de liturgie, er rekening gehouden moet worden met de geloofsbeleving die kinderen als kind hebben. Zowel vanuit de pedagogiek als vanuit de theologie heeft de gemeente de taak om de kinderen als kind in haar midden op te nemen, zodat zij *als kinderen* de liturgie kunnen meevieren.

Bijlage 1   Onderzoeksvragen

VRAGEN BIJ DE OBSERVATIE

Bij de observaties, de gesprekken met informanten en het bestuderen van de documenten heb ik de volgende vragen gebruikt:

Algemeen

- Door wie werd de vraag naar kindercommunie gesteld (door de kindernevendienstleiding, ouders, kinderen) of werd hij naar aanleiding van samenwerking met andere kerken gesteld?
- Wat gebeurde er met die vraag? Werd deze door het jeugdwerk of door de kerkenraad opgemerkt en hoe werd er verder op ingegaan?
- Hoe werd het onderwerp in de gemeente aan de orde gesteld? (gemeenteavonden, artikelen in kerkblad etc.)

Discussie

- Welke argumenten werden gebruikt in de discussie over kindercommunie?
- Welke motieven werden hiervoor gegeven?
- Welke argumenten gaven de doorslag?

Beleving van het avondmaal en de liturgie

- Is er in de dienst sprake van zichtbare betrokkenheid van de gemeente en is er in de liturgie ruimte voor 'samen vieren'? Hoe is de bijdrage van kinderen en volwassenen?
- Hoe is de avondmaalsbeleving? Welke aspecten van het avondmaal spelen hierbij een belangrijke rol? Is er een verandering in de beleving van het avondmaal opgetreden na de discussie over kindercommunie?
- Hoe vaak werd het avondmaal voor en na de discussie gevierd?
- Heeft het nodigen/niet nodigen van kinderen te maken met de beleving van het avondmaal?
- Welke visie op het avondmaal was bepalend voor de nodiging van kinderen?

- Is de manier waarop het avondmaal gevierd wordt, uitnodigend voor kinderen?
- Heeft de deelname van kinderen de sfeer van de avondmaalsdiensten veranderd? Zo ja, hoe?
- Worden er voorwaarden gesteld aan deelname van kinderen? Welke?
- Worden kinderen voorbereid? Zo ja, hoe?
- Hebben de voorwaarden te maken met een bepaalde visie op het avondmaal? Zo ja, welke?

Gemeente zijn met kinderen

- Hoe beleeft men het samen gemeente zijn?
- Hoe is de plaats van kinderen in de gemeente? Wordt er rekening met hen gehouden en waar blijkt dat uit?
- Heeft het besluit de kinderen al dan niet aan het avondmaal te nodigen te maken met de visie op de plaats van kinderen in de gemeente? Of met een bepaalde visie op gemeente zijn?

Maatschappelijke achtergronden

- Gaat men in de kerk op dezelfde manier met kinderen om als thuis en in de buurt?
- Leggen ouders verband tussen de manier waarop zij thuis met kinderen omgaan en de wenselijkheid van kindercommunie?
- Hoe is de visie op kinderen?

VRAGEN DIE GESTELD ZIJN TIJDENS DE INTERVIEWS

- Voelt u zich thuis in uw gemeente? Wat is volgens u belangrijk voor het ‘samen gemeente zijn’?
- Spelen kinderen een belangrijke rol in uw gemeente? Hoe zou volgens u de plaats van de kinderen in de kerk moeten zijn?
- Wat is volgens u de kern van het avondmaal en wat beleeft u erbij?
- Horen kinderen het avondmaal mee te vieren? Kunt u dat toelichten of er meer over vertellen, of daar een voorbeeld van geven?
- Is er volgens u een verband tussen uw visie op het avondmaal en uw visie op de plaats van kinderen in de gemeente en uw mening over kinderen aan het avondmaal?

Bijlage 2   Portretten

In deze bijlage zijn portretten opgenomen van de geïnterviewden. Omwille van de anonimiteit zijn bij de beschrijvingen pseudoniemen gebruikt voor de gemeenten en de geïnterviewden. Om diezelfde reden is niet de werkelijke leeftijd van de gemeenteleden vermeld, maar zijn de leeftijds aanduidingen slechts bedoeld om een indicatie te geven van de leeftijdsgroep die zij vertegenwoordigen.

1 WEIDEDORP

Portret 1

Mevrouw Willemse is 28 jaar. Het avondmaal heeft voor haar verschillende aspecten: gemeenschap met God en met elkaar, en het gedenken van de heilsfeiten: de verlossing en het verbond. Ze beleeft het als iets waardevols, een dierbare herinnering. Het moet plechtig en eerbiedig gevierd worden. Kinderlijk gedrag is niet toelaatbaar. Ze heeft verschillende overwegingen ten aanzien van kindercommunie. Ze vindt dat ze er, vanuit de verbondsgedachte redenerend, wel voor zou moeten zijn. Maar ze heeft wat aarzelingen. Kinderen moeten wel enig onderscheidingsvermogen hebben. Ze denkt aan kinderen vanaf twaalf jaar en verwijst naar bar mitswa. Kinderen moeten dan, het liefst met de ouders, voorbereid worden. Belijdenis vindt ze erg belangrijk. Het is een bewuste keuze, ja zeggen op de doop, voordat iemand avondmaal viert. Als kinderen gedoopt zijn horen ze bij de gemeente, maar ze zijn pas lid na de belijdenis. Dit vindt ze een beetje dubbel van zichzelf, omdat ze vanuit het verbond denkt. Maar aan de andere kant vraagt ze zich af hoe realistisch de verbondsgedachte tegenwoordig in de gemeente eigenlijk is. De kans is zeer groot dat jongeren afhaken. Dit is de spanning tussen een ideaalbeeld en de praktijk.

Portret 2

Voor de heer Gerritsen, 63 jaar, betekent het avondmaal het gedenken van het lijden en sterven van Christus en van de verzoening. Het is schriftuurlijk niet aan te tonen of kinderen wel of niet mee mogen vieren. Als iemand zijn geloof in volle overtuiging belijdt, mag men

ervan uitgaan dat het goed is dat hij meeviert. De leeftijd waarop iemand daar aan toe is, is moeilijk vast te stellen. Uit praktische overwegingen vindt hij de beste oplossing dat de leeftijdsgrens die de kerkorde van de Nederlandse Hervormde Kerk aangeeft, aangehouden wordt.

Kinderen horen bij de gemeente, maar de jongste kinderen geven praktische problemen. De kindernevendienst vindt hij een goede oplossing. Kinderen zijn welkom bij een deel van de avondmaalsviering, maar ze mogen pas zelf deelnemen als ze het begrijpen. Ze moeten een keer een avondmaalsdienst meegemaakt hebben, zodat ze bij de catechese weten waar het over gaat. Voor hem was er een tweede reden om niet voor kindercommunie te kiezen. Er was veel spanning ontstaan naar aanleiding van het te snelle SoW-proces. De gemeente had behoefte aan rust. Nog een verandering zou niet goed geweest zijn.

Portret 3

De heer Teunissen is 37 jaar en heeft twee kleine kinderen. Hij is van vrijzinnige huize en moest erg wennen aan de confessionele gemeente waartoe hij nu behoort. Hij is actief in het jeugdwerk. Hij vindt het belangrijk dat er veel aandacht aan de kinderen besteed wordt. Kinderen zijn leden van de gemeente, ze worden dat niet pas na de belijdenis. De avondmaalsviering is voor hem een moment waarop iemand op zichzelf teruggeworpen wordt. De gemeente belijdt haar geloof en gedenkt dat Christus voor mensen gestorven is. Hij heeft zijn bedelingen bij de woorden ‘dit is mijn lichaam’; hij neemt dat niet zo letterlijk en ziet dat wat ruimer. Zelf had hij als kind geen belangstelling voor het avondmaal en zijn kinderen ook niet. Hij denkt dat de vraag naar kindercommunie vooral van de ouders uitgaat. Hij vindt dat ouders kinderen niet moeten overhalen of dwingen mee te gaan. Kinderen moeten er zelf voor kiezen. Zijn mening over kindercommunie heeft te maken met zijn visie op het avondmaal. Het avondmaal is voor hem vooral een belijden en daarom moet een kind zelf kiezen. Als een kind naar het avondmaal wil omdat het van Jezus houdt, heeft hij geen enkel bezwaar. Maar als een kind mee wil doen, dan kan het ook belijdenis doen. Iemand kan niet op bijbelse gronden tegengehouden worden. Maar hij moet wel op zijn avondmaalsgang aangesproken kunnen worden. Ook een kind kan op zijn keuze aangesproken worden. Als kinderen aan het avondmaal toegelaten worden, kan men geen leeftijds-grens vaststellen. Hij vraagt zich af of kinderen door de viering van het avondmaal in hun geloof gesterkt worden. Het kan positieve werking hebben, maar hij weet niet of dat zo is.

Portret 4

Mevrouw Cornelissen is 42 jaar, is getrouwd en heeft drie kinderen. Ze heeft eerst ergens anders gewoond. Daar was de kerkelijke gemeente veel progressiever. Toen ze hier kwamen wonen, was het wel even wennen, maar nu is ze goed ingeburgerd. In de vorige gemeente mochten de kinderen mee naar het avondmaal en hier niet. Dat was een heel moeilijk punt. De oudste was toen zes en snapte er niets van. “Houdt de Here Jezus hier niet van kinderen”, vroeg hij zich af. Ze heeft toen aan de kinderen uitgelegd dat de mensen hier er nog niet aan toe zijn, maar daar blijven ze moeite mee hebben. Zij vindt dat kinderen bij de avondmaalsviering horen omdat het avondmaal een gemeenschapsmaaltijd is. Dat komt in de dorpskerk niet zo tot zijn recht doordat de viering zó plechtig is, dat de aandacht voor elkaar verdwijnt. Zij vindt dat kinderen deel uit maken van de gemeente die avondmaal viert. Ze gaan mee naar de kerk, dus horen ze ook bij de avondmaalsviering. Het is een bijzondere ervaring voor kinderen als merken dat ze ook bij het avondmaal erbij horen. Ze moeten het gevoel krijgen dat de gemeente hen nodig heeft om gemeente te zijn. Ze moeten een taak hebben. De geloofsbelijdenis is geen voorwaarde voor toegang tot het avondmaal. Belijdenis doen is zinvol, maar het moet niet aan het avondmaal gekoppeld worden.

Portret 5

De heer Pieterse is 48 jaar, is getrouwd en heeft kinderen. Hij heeft zich destijds ingezet voor het SoW-proces en behoort tot de groep progressieve gemeenteleden. Kinderen zijn volgens hem volwaardige gemeenteleden. De kerkenraad moet hen serieus nemen en naar hun mening vragen. Kinderen horen bij de geloofsgemeenschap door hun eigen betrokkenheid en door de doop. Kinderen horen dus ook bij het avondmaal, de maaltijd van de gemeente. Er kunnen momenten zijn dat ze zich niet thuis voelen in de geloofsgemeenschap, maar dat kan bij volwassenen ook het geval zijn.

Het avondmaal is de Maaltijd met de Heer, maar wel een gezamenlijke maaltijd. Het is meer dan Goede Vrijdag, het gaat ook over delen. De gemeente moet laten merken dat het avondmaal vieren en het samen delen een blijde gebeurtenis is. Het valt hem op dat tegenstanders van kindercommunie de nadruk leggen op het lijden en sterven van Christus en voorstanders op de gemeenschap. In deze gemeente mist hij het gemeenschapsgevoel. De dorpsroddel bepaalt meer de sfeer dan de saamhorigheid.

Portret 6

Mevrouw Andriessen is 47 jaar, is getrouwd en heeft twee dochters, die inmiddels op kamers wonen. Ze geeft leiding aan een groep in de kindernevendienst. Ze vindt het belangrijk dat kinderen bij de dienst betrokken worden. “Als kinderen iets doen, haak er dan op in, dan horen ze erbij...ze moeten weten dat ze gezien zijn.” Het is voor haar belangrijk om als gezin naar de kerk te gaan. Kinderen horen door de doop bij de gemeente.

Voor haar is het avondmaal vooral het gedenken van het lijden en sterven van Christus voor ons mensen. Ze is tegen kinderen aan het avondmaal. Kinderen moeten begrijpen waar het om gaat bij het avondmaal, voordat ze meedoen. Maar wie bepaalt wanneer ze dat weten? Het vaststellen van een leeftijdsgrens heeft iets willekeurigs. Hoe kan men aan kinderen uitleggen dat de één nog niet oud genoeg is en de ander wel? Kinderen moeten leren dat bepaalde dingen nog niet kunnen, ze moeten leren wachten. In de maatschappij kunnen ze overal al bij. Als kinderen aan het avondmaal genodigd worden, dan zou de kerk een aantal dingen moeten veranderen. Als kinderen nu belijdenis doen, biedt de kerk het avondmaal aan. Maar wat heeft de kerk na de belijdenis nog te bieden als ze al mee mogen vieren?

De opvatting dat het avondmaal een feest is, is voor kinderen wel te begrijpen. Maar de uitdrukking ‘wijn betekent feest’, klopt niet met de huidige opvatting over het avondmaal, omdat de wijn naar het bloed van Christus verwijst. Als de kerk kinderen aan het avondmaal wil nodigen, moet zij eerst de leer over het avondmaal veranderen. Bovendien zou de vorm van de viering moeten veranderen. Zij zou, net als de gemeente, daar heel veel moeite mee hebben. Volgens haar blijven kinderen niet bij de kerk omdat ze het avondmaal mee mogen vieren.

Portret 7

De heer Franken is zeventig jaar en heeft volwassen kinderen uit zijn eerste huwelijk. Hij is jarenlang ouderling geweest. Hij en zijn vrouw houden zich intensief bezig met theologie. Hij noemt zich vrijzinnig. Kinderen horen bij de gemeente. Ze zijn de toekomst en de voortgang van de geestelijke ontwikkeling van de mens. Hij vindt het een probleem dat het geloofsgoed niet meer overgedragen wordt. Kinderen moeten langzamerhand taken op zich nemen in de kerk zodat ze zich verantwoordelijk voor de gemeente gaan voelen.

Zijn avondmaalsvisie heeft met zijn beeld van Jezus te maken. Wij belasten Jezus door voortdurend onze schulden op Hem te schuiven. Hij is de enige die de gevolgen van zijn mening en manier van leven heeft zien aankomen en aanvaard. Het gaat bij het avondmaal niet om de

offergedachte, maar de gemeente gedenkt dat Jezus de consequenties van zijn handelen heeft aanvaard en dat Hij de gelovigen ten voorbeeld is. Zo moeten de gelovigen de gevolgen van hun belijden aanvaarden. Het is het aanvaarden van de talenten die God ons geeft, ook al betekent dat strijd. Andere aspecten van het avondmaal zijn samen vieren en het gedenken van het Rijk, maar het gedenken van Jezus' manier van leven staat centraal. Door zijn visie op het avondmaal is de heer Franken tegenstander van kindercommunie, omdat kinderen de gevolgen van hun handelen nog niet kunnen overzien. Kinderen moeten eerst een geloofskeuze hebben gedaan. De kerk heeft de openbare belijdenis ingesteld om dit moment te markeren. Het is beter om de leeftijdsgrens voor belijdenis doen te verlagen, dan jongeren toe te laten die nog geen geloofskeuze hebben gemaakt. Een ander probleem in de discussie over kinderen aan het avondmaal vindt hij de vergelijking tussen de sedermaaltijd en het avondmaal. De vergelijking loopt mank. Jezus was er toen nog niet eens. Hij vindt het heel beledigend voor de Joden dat het avondmaal met hun paasmaaltijd, die al zo lang bestaat, vergeleken wordt. Het avondmaal is totaal iets anders.

2 BOSPLAATS

Portret 8

De heer Schrijvers is 54 jaar en zijn kinderen zijn inmiddels het huis uit. Voor hem is de centrale betekenis van het avondmaal het herdenken van het zoenoffer, het behouden worden. Daar wil hij fatsoenlijk mee omgaan. De viering moet stijlvol en niet te haastig gebeuren. Tijdens de discussie had hij in eerste instantie bedenkingen tegen kindercommunie maar de argumenten weet hij niet precies meer. Het was toen vooral het gevoel waarom moet alles anders. Was het niet goed, wat we vroeger deden? Dat bracht hem aan het twijfelen. Het waren geen theologische bezwaren. Hij besloot maar met de rest mee te doen en het aan te kijken. Nu is hij wel met de gedachte verzoend geraakt. Hij vindt dat kinderen bij de gemeente betrokken moeten worden, omdat dit een goede basis is voor de geloofsopvoeding. Er is veel veranderd in de relatie tussen ouders en kinderen in vergelijking met vroeger. Ouders gaan kameraadschappelijker met hun kinderen om. Zoals men in het gezin omgaat met de kinderen, zo gaat men ook in de kerk met hen om. De verbondenheid die hij voelt met zijn kinderen omdat ze samen het avondmaal vieren, spreekt hem heel erg aan. Een kind mag op zijn eigen kinderlijke manier geloven en het avondmaal vieren. Het is een groeiproces, ze gaan er

steeds meer van begrijpen. Voor een klein kind is het voldoende dat het zegt dat het van Jezus houdt.

Portret 9

De heer Kapper is 56 jaar en zijn kinderen zijn al zelfstandig. Hij komt uit een traditioneel gereformeerd gezin. Het avondmaal is voor hem iets heiligs waar hij met een zekere schroom en devotie naar toe gaat. Hij vindt dat het een wezenlijk onderdeel van het christen zijn is, een keuze voor een leven in dienst van God. Toen de discussie over kinderen aan het avondmaal begon, had hij daar grote bezwaren tegen, omdat naar het avondmaal gaan volgens hem een heel bewuste keuze moet zijn, die men bij de belijdenis doet. Kinderen telden voor hem niet echt mee in de gemeente; hij vond dat ze geen echte gemeenteleden waren. Ze hoorden naar de catechisatie te gaan en er waren jeugdclubs voor hen. Pas later, na de belijdenis hoorden ze erbij. Tijdens de discussie over kindercommunie zat hij in de kerkenraad; hij heeft toen tegen kindercommunie gestemd, maar toegezegd dat hij zou blijven komen in de diensten. Toen hij een dienst meemaakte waarbij kinderen (en ook zijn kinderen) het avondmaal meevierden, ging hij anders over kindercommunie denken. Hij vond dat door de blijheid van de kinderen de beklemmende sfeer in de vieringen verdween. Dit heeft hij als een bevrijding ervaren. Door de uitleg aan de kinderen werd de betekenis van het avondmaal ook hem duidelijker. Bovendien was de sfeer toch eerbiedig. Het avondmaal bleef een heilig gebeuren. Hij had er spijt van dat hij tegen gestemd had en kreeg een andere kijk op de plaats van kinderen in de gemeente. Overwegingen zoals “zij zijn ook een onderdeel van Christus’ gemeente, kinderen van de Heer” werden belangrijk voor hem. Voor hem werden ze toch nog (zoals hij het voorzichtig uitdrukt) ‘volwaardige gemeenteleden’. De verandering in denken over kinderen aan het avondmaal heeft invloed gehad op zijn visie op de plaats van kinderen in de gemeente, maar niet op zijn visie op het avondmaal. Kindercommunie heeft hij kunnen accepteren omdat het geen invloed had op zijn visie dat het avondmaal heilig is. Het samen vieren is voor hem minder belangrijk dan het heilige van het avondmaal. Het belangrijkste vond hij dat de heiligheid van het avondmaal bleef maar dat door de kinderen de sfeer niet meer zo benauwend was.

Portret 10

Mevrouw Hoedemaker, 48 jaar, is getrouwd en heeft twee dochters, één van achttien en één van twintig jaar. Ze vindt dat kinderen meer bij de dienst betrokken zouden kunnen worden. In al die tijd dat ze met het gezin naar de kerk is geweest, is er in de wijkkerk weinig veranderd. De

diensten zijn nogal traditioneel; ze hadden in die vijftien jaar al lang vernieuwd moeten zijn en meer op alle leeftijden ingesteld moeten worden. Kinderen horen in de gemeente omdat ze de toekomst zijn. Ze zijn kinderen van God, net zo volwaardig als de volwassenen. Belijdenis doen is een keuze voor God. Zij ervaart het als een moment-opname, omdat haar manier van geloven veranderd is. Zij vindt het niet nodig dat iemand belijdenis doet voordat hij avondmaal viert. Vroeger betekende het voor haar: dicht bij God staan. Nu is de kern van het avondmaal voor haar de gemeenschap met elkaar. Het is voor haar niet hoogheilig maar wel speciaal en de gemeente moet er zorgvuldig mee omgaan, want het staat voor iets.

Het avondmaal is de maaltijd van de gemeente. Kinderen horen, als kinderen van God, bij de dienst en daarom bij avondmaal. Zij zijn een deel van de gemeente. Bij de voorbereiding van de kinderen moet niet alles tegelijk uitgelegd worden. Veel aspecten zijn te moeilijk voor kinderen en komen later wel aan de orde.

Portret 11

De heer Bouwman is 63 jaar, getrouwd en heeft jongvolwassen kinderen. Hij was jeugdouderling ten tijde van de discussie. Hij heeft met een andere jeugdouderling een inleiding op de kerkenraadsvergadering gehouden over kindercommunie naar aanleiding van een landelijke informatiedag over dit onderwerp. Hij was en is nog steeds warm voorstander van kindercommunie. Hij vindt het niet goed dat we als gemeente een grote groep van de gemeente, de kinderen, buitensluiten als we iets vieren. Thuis delen ouders ook belangrijke gebeurtenissen met hun kinderen. Kinderen hebben nog iets puurs en verlevendigen de zaak. Ze hebben een geheel eigen inbreng in de dienst. Hij vond het avondmaal vroeger erg saai toen het formulier nog gelezen werd en de mensen zich erg somber gedroegen. Ze straalden niets uit. Het was een soort automatisme om mee te doen. Het gesprek over kinderen aan het avondmaal was voor hem een eye-opener. Hij heeft toen zelf veel geleerd over de symboliek en de betekenis van het avondmaal. Nu beleeft hij bij de viering dat het breken en delen ook op zijn persoonlijk leven betrekking heeft. Door onze eigen gebrokenheid te tonen en uit te delen, handelen we in de geest van Jezus. Kinderen ondersteunen de kwetsbaarheid waaraan we denken bij het avondmaal, door hun aanwezigheid. Daarnaast zijn de aspecten delen en samen vieren voor hem redenen om kinderen te nodigen. Door de nodiging van kinderen aan het avondmaal werd de sfeer meer ontspannen, warmer en feestelijker.

Portret 12

Mevrouw Smid is 53 jaar, getrouwd en heeft volwassen kinderen. Ze is geïnteresseerd in theologie en in de joodse traditie. Ze geeft godsdiensten en is altijd actief betrokken geweest bij de zondagsschool en de kindernevendienst. Ze vindt dat kinderen in de dienst en ook aan het avondmaal thuishoren. Als men van de joodse traditie uitgaat, kan men kinderen niet weigeren aan de maaltijd. Bij de sedermaaltijd mocht het jongste kind de vragen stellen. Bij Luther en Calvijn waren kinderen welkom aan het avondmaal.

Het is feestelijker als kinderen erbij zijn. Kinderen moeten nu de dienst uit omdat degenen die leiding geven niet in staat zijn om iets zinnigs te zeggen voor kinderen én volwassenen, maar dat kan volgens haar wel. Avondmaal is voor haar gemeenschap, delen en inspiratie opdoen. Ze heeft moeite met de ‘slachthuishtheologie’. Dit is moeilijk aan kinderen uit te leggen. Kinderen horen bij de avondmaalsviering omdat de nodiging naar iedereen uitgaat. Iemand geeft er wel of niet gehoor aan. Ze beleeft het opstaan en naar voren gaan als een soort belijdenis.

Vorbereiding van kinderen vindt zij positief, omdat ze er dan naar toe groeien, maar het is niet per se noodzakelijk om te mogen vieren. Leren en vieren doen ze naast elkaar. Net als bij de doop steekt God eerst zijn hand uit; het leren komt gaandeweg. Het is belangrijk dat kinderen thuis raken in de kerkruimte.

Portret 13

Mevrouw Metselaar is dertig jaar, is getrouwd en heeft kleine kinderen. Zij is de dochter van mevrouw Smid. Ze is werkzaam in het onderwijs. Toen zij twaalf was werd kindercommunie ingevoerd. Als kind was ze gewend dat ze in de wijkkerk niet mee mocht doen met het avondmaal. Ondanks dat had ze altijd wel het gevoel dat ze bij de gemeente hoorde. Ze vond het als tiener fijn dat ze toen wel het avondmaal mee mocht vieren. Vooral het samen vieren vond ze belangrijk. Ze is langzamerhand met het avondmaal en de betekenis ervan opgegroeid. Er is niet een duidelijk moment waarop ze dacht: “nu weet ik wat het betekent”. Thuis werd er over verteld. De symbolen spreken haar heel erg aan. De link met het joodse paasfeest vindt ze heel mooi en dat vertelt ze altijd aan de kinderen in de klas. Haar beleving van het avondmaal is in de loop der jaren niet erg veranderd.

Zij heeft vooral een godsdienstpedagogische visie op de plaats van kinderen in de gemeente. Zij vindt dat kinderen bij de gemeente horen. Als de gemeente wil dat kinderen later voor de gemeente kiezen, dan moet de dienst wel uitnodigend voor hen zijn. Het is belangrijk dat kinderen in de sfeer van de gemeente opgroeien en dat ze het gevoel

krijgen dat ze er echt bij horen en dat er aandacht voor hen is. Voor haar is dat ook de voornaamste reden om kinderen te nodigen aan het avondmaal. Zowel bij doop als bij avondmaal zet God de eerste stap. Dat moet de gemeente ook doen.

Portret 14

Mevrouw Slager is 55 jaar. Toen de kindercommunie ingevoerd werd in 1981, hadden haar kinderen de basisschoolleeftijd. Ze waren uit een zeer traditionele gemeente naar de wijk waar ze nu wonen, gekomen. Ze heeft de begintijd van de opbouw van de gemeente als erg positief ervaren. Men kende elkaar via de school en de kerk en vormde een gemeenschap. Ze vindt dat kinderen helemaal bij de gemeente en bij het avondmaal horen. Kinderen zouden taken moeten krijgen in de avondmaalsdienst, zoals het binnen brengen van de beker. Ze kunnen ook de beker vasthouden bij een lopende avondmaalsviering. Het samen vieren is belangrijk bij de geloofsoverdracht. Het avondmaal is voor haar vooral een gemeenschapsmaal. Daarom horen kinderen erbij. Het is niet nodig eerst belijdenis te doen. Het avondmaal vieren is ook een belijdenis. Als kinderen het brood ontvangen, zeggen ze ook ja. Het is voor haar ook een meditatief moment. Ze vindt het belangrijk dat de leeftijdsgrens van zeven jaar er is en dat kinderen voorbereid worden, zodat ze weten wat ze gaan vieren. Ze hoeven niet alles te begrijpen maar ze moeten wel weten hoe de viering gaat en op een eenvoudige wijze weten wat het betekent: dat Jezus met hen meegaat als een vriend. Iemand die avondmaal viert, zegt dat hij van Jezus houdt.

3 TUINSTAD

Portret 15

De heer Kastanje is 42 jaar en heeft kinderen in de basisschoolleeftijd en tienerleeftijd. Hij vindt dat kinderen en jongeren het avondmaal nodig hebben als versterking van het geloof. Om aan te gaan hoeft iemand geen groot geloof te hebben, want juist het zwakke geloof wordt bij de viering gesterkt. Kinderen mogen meedoen als lid van het gezin. Gezinscommunie is een betere benaming dan kindercommunie, want het avondmaal is de maaltijd van de gemeente waarvan de gezinnen deel uit maken. Hij is geen voorstander van een aparte viering voor kinderen, omdat het dan al gauw sacramentalistisch wordt. Kinderen moeten voorbereid worden, omdat ze op hun manier moeten weten wat ze doen. Bij de voorbereiding moet ook de praktische kant van de viering uitgelegd en besproken worden, want ze moeten leren vieren. Een

voorwaarde voor deelname van kinderen aan het avondmaal is het gesprek in het gezin over avondmaal vieren. Het belijdend karakter van het avondmaal kan op die manier tot uiting komen in de reactie van de kinderen.

Portret 16

De heer Van Es is 35 jaar, getrouwd en heeft drie kinderen in de leeftijd van twee tot acht jaar. Hij zou graag een meer gedifferentieerde viering zien. De viering zou dan toegespitst kunnen worden op een van de drie aspecten van het avondmaal: het gedenken van het lijden en de opstanding, het samen vieren en de verwachting van het Rijk. De liturgische inkleuring van de dienst gebeurt dan naar aanleiding van de thematiek die aan de orde is.

Hij vindt dat kinderen als kinderen bij de gemeente horen en op hun eigen manier mee mogen vieren, met hun kinderlijke aardigheden en onmogelijkheden. Men mag niet van kinderen verwachten dat ze het symbool begrijpen en dat hoeft ook niet. Jezus zegt: “Laat de kinderen tot Mij komen” (Mar. 10:14). Hij accepteert mensen zoals zij zijn. Er worden geen voorwaarden gesteld. Kinderen zijn kind van God, kind van de genade en kind van de gemeente. De heer Van Es vindt het moeilijk om bij de uitleg aan kinderen een goed evenwicht te vinden tussen het heilige en het gewone van het sacrament. Hoe hij daar mee om moet gaan weet hij nog niet precies.

Portret 17

Mevrouw Gras is 29 jaar, getrouwd en heeft twee kleine kinderen. Ze is jeugdoudersling. Ze is opgegroeid in een gereformeerde bondsgemeente. Na haar huwelijk is zij in deze wijk komen wonen. Zij vindt dat kinderen in de dienst horen, maar de gemeente moet wel rekening met hen houden. In de gemeente waarin ze opgroeide, was het avondmaal alleen voor degenen die belijdenis gedaan hadden. Kinderen horen niet bij het avondmaal omdat ze niet begrijpen wat het betekent en omdat ze nog geen belijdenis gedaan hebben. Dit idee over avondmaal was haar vertrouwd, totdat ze geconfronteerd werd met andere visies bij de gesprekken over het avondmaal tijdens de jeugdraadsvergaderingen. Ze had echt het idee dat ze ‘om’ ging. Nu heeft ze oog gekregen voor andere aspecten zoals samen vieren. Daarnaast spreekt het aspect ‘vooruitzien naar Gods Rijk’ haar erg aan, het geloof dat allen eens samen de maaltijd vieren. “Je denkt aan degenen die vóór jou het avondmaal gevierd hebben, je opa en oma. En aan je kinderen die met hun kinderen en kleinkinderen na jou dit zullen vieren. Je denkt aan die andere gelovigen die dit ook ergens op deze wereld vieren, de gemeen-

schap der heiligen of hoe je dat ook noemt. Dat vind ik heel bijzonder.” Kinderen horen bij de avondmaalsviering, omdat de kern van het avondmaal gemeenschap is. Daarnaast vindt ze dat de gemeente kinderen de genade van de maaltijd niet onthouden kan. “Wie ben ik dat ik kan uitmaken of ze wel of niet mee mogen doen.” Bij doop zegt de gemeente dat ze wil dat de kinderen erbij horen, dan moet ze de kinderen ook iets bieden.

Portret 18

De heer Van Wilgen is 83 jaar. Hij vindt dat kinderen op de zondagschool horen en zich in de kerk aan de volwassenen moeten aanpassen. Avondmaal vieren is volgens hem een plechtige gebeurtenis. Hij vindt het belangrijk dat degenen die aangaan voor die gelegenheid speciaal netjes gekleed zijn. De gelovigen worden genodigd door ‘de Koning der koningen’. De kern van het avondmaal is de opdracht van Jezus: “Doet dit tot mijn gedachtenis”. Het is een teken van Jezus’ offer voor ons. Dat betekent dat de gelovigen eerbiedig moeten zijn omdat Jezus hen nodigt, en zij het avondmaal mogen vieren. Iemand kan pas eerbied voor iets hebben als hij beseft wat het betekent. Daarom mag iemand pas aangaan nadat hij degelijk onderricht in het geloof gekregen heeft en daarna belijdenis gedaan heeft. Men kan van kinderen niet verwachten dat ze al belijdenis kunnen doen, dus kinderen mogen niet aan het avondmaal. Belijdenis doen is niet in de eerste plaats lid worden van de gemeente, maar ten volle accepteren wat de Heer zijn gemeente aanbiedt. Als kinderen mee mogen vieren, wordt de betekenis van het avondmaal ontwaardigd omdat het onderricht en de belijdenis geen voorwaarden meer zijn. De belijdenis moet in de gemeente gebeuren omdat de gemeente een voortzetting is van de gemeente der apostelen. Jezus heeft het avondmaal ingesteld tijdens een maaltijd met zijn discipelen (de latere apostelen) en daarom is het een maaltijd van de gemeente.

Portret 19

Mevrouw Roos is zeventig jaar en heeft een leidinggevende functie in de gezondheidszorg gehad. Zij heeft jarenlang in de kerkenraad gezeten en is nog steeds actief met bezoekwerk in de gemeente, voor zover haar gezondheid dat toelaat. Zij voelt zich thuis in de wijkgemeente. Ze is vol lof over de activiteiten die er voor de kinderen zijn en vindt het fijn als ze hen de kerk binnen ziet komen. Dan denkt ze: “Daar komen onze toekomstige ambtsdragers en verzorgers.” Voor haar is de betekenis van het avondmaal vooral het gedenken van het offer van Jezus. Zij vindt dat het avondmaal voor iedereen is. Iemand gaat niet als een volmaakt

mens aan, maar met al zijn gebreken. Kinderen mogen meevieren, nadat op school, thuis of door de predikant op catechisatie, aan hen is uitgelegd wat het avondmaal is. Niet de ouders of ouderen in de gemeente beslissen of kinderen naar het avondmaal gaan, maar zij moeten het zelf willen. De gemeente moet ervoor oppassen dat kinderen zich niet ‘gedwongen’ voelen om aan te gaan. Kleine kinderen zijn nog speels en ze moeten het niet eng gaan vinden of er bang voor worden. Die weten nog niet waar het om gaat. Dat kan men niet van hen vragen. Misschien gaan ze zich wel schuldig voelen. Maar ze weet niet zo goed wat kinderen op welke leeftijd aankunnen, omdat ze zelf geen kinderen heeft gehad. Ze vindt dat de gemeente goed moet nadenken over de voorbereiding van kinderen en de vorm van de viering. De gemeente mag niet van kinderen vragen dat ze extra eerbiedig zijn bij het avondmaal; ze mogen als kinderen aangaan.

P.S. Later vertelde ze me heel enthousiast dat ze inmiddels een dienst had meegemaakt waar ook kleine kinderen deelnamen aan het avondmaal. Ze had toen gezien dat ze het helemaal niet eng vonden. Ze gingen er huppelend naartoe, en er werd de nodige aandacht aan hen besteed.

Portret 20

Mevrouw Bloem is 65 jaar. Ze is opgegroeid in een andere wijk in de stad. Ze zit in de kerkenraad en in de voorbereidingscommissie ‘kinderen aan het avondmaal’. Zij houdt van diensten waar veel aandacht wordt besteed aan de liturgie. Ze ervaart het gemeente zijn in de Driewijkkerk als benauwend (klakkeloze groepsvorming) en behoudend. Kinderen moeten meer bij de dienst betrokken worden. Ze horen erbij. Het is niet aan ons om te beoordelen of het kind wel of niet een kind van God is. Wij maken niet uit of kinderen wel of niet aan het avondmaal horen. Een ieder wordt genodigd en als een kind avondmaal wil vieren, dan mag het aangaan. Er staat niet in de bijbel dat kinderen uitgesloten worden. Mevrouw Bloem heeft moeite met de opmerking: “Jezus is gestorven voor mijn zonden”, als excuus om eigen verantwoordelijkheid uit de weg te gaan. Ze vergelijkt het met ziek zijn, dan is God niet de schuldige, maar er gaat iets fout in ons lichaam. De verzoeningsleer spreekt haar niet aan; Jezus is gestorven omdat een groep machthebbers Hem uit de weg wilde hebben. Voor haar is het gedenken en het samen vieren de kern van het avondmaal. Het avondmaal is het gedenken van datgene wat toen gebeurd is voor ons, mensen van nu. De gemeente gedenkt het hele leven van Jezus, niet alleen zijn lijden en sterven. De gemeente viert het leven en daar horen

kinderen bij. Ze horen ook bij het avondmaal omdat ze bij de gemeente horen.

Portret 21

Mevrouw Berk is 38 jaar, zij en haar man (zie portret 22) hebben drie kinderen. Ze is actief in de kerk en op de zondagsschool. Ze voelt zich aangetrokken tot evangelische kerken en houdt van opwekkingsliederen. Kinderen zouden helemaal in de gemeente geïntegreerd moeten zijn. Samen gemeente zijn is heel belangrijk voor haar; de gemeente is haar tweede thuis. Ze vindt dat men zich moet aanpassen aan de rest en niet overal strijdpunt van moet maken, ook niet van kindercommunie. Ten aanzien van kindercommunie heeft ze verschillende overwegingen. Aan de ene kant is de verbondsgedachte erg belangrijk voor haar. Gevoelsmatig en op grond van verbond vindt ze dat een kind dat gedoopt is, aan het avondmaal welkom is. Doop en avondmaal staan op één lijn. Maar de woorden bij de uitdeling zijn te moeilijk voor kinderen. Het avondmaal heeft voor haar twee kanten: enerzijds het heilige, het gedenken van het sterven, het stille zondebesef en anderzijds het feestelijke, het samen vieren. Zij zou zich kunnen voorstellen dat deze aspecten in verschillende diensten apart aandacht krijgen. Het vreugdevolle is voor haar het belangrijkste. Kinderen en vreugdemaaltijd horen bij elkaar. Bij een feestelijke viering kunnen ook kleine kinderen meedoen. Op het moment dat lijden en sterven de nadruk heeft, zijn drukke kinderen te veel. Zo'n viering is meer iets voor kinderen vanaf tien jaar.

Portret 22

De heer Berk is 43 jaar en zit in de kerkenraad. De ideale gemeente moet blijheid uitstralen. Hij voelt zich thuis in huidige gemeente, maar vindt dat de Pinkstergemeente spontaner is, hoewel dat soms te veel van het goede is. Kinderen moeten aandacht krijgen, maar dat moet niet de dienst overheersen. Jongeren en ouderen moeten elkaar leren waarderen. De kern van het avondmaal is voor hem: samen vieren en gedenken dat Jezus voor ons gestorven is. Er is rust tijdens de viering nodig zodat een ieder zich kan concentreren op de betekenis. Hij vindt dat oudere kinderen vanaf ongeveer tien jaar bij de viering aanwezig kunnen zijn. Op die leeftijd kunnen ze zich netjes gedragen en respect opbrengen voor de manier waarop ouderen de viering beleven. Voor kleine kinderen is het moeilijk te begrijpen wat het avondmaal betekent. Samen vieren is belangrijk en een wat meer ontspannen sfeer zou hij prettig vinden. Op dit moment zegt de viering hem niet veel. Het wordt nu zo gauw een formaliteit, een sleur. Bij een meer spontane viering kunnen kinderen wel een plaats hebben. Hij heeft moeite met het

vaststellen van een leeftijdsgrens voor toelating van kinderen. Eigenlijk zouden we moeten zeggen dat een kind zelf bepaalt wanneer het mee wil vieren. Aan de andere kant worden ze nog door de ouders meegenomen naar kerk en beslissen ze zelf niet zoveel. Meestal willen ouders dat kinderen met hen mee vieren. Daar is ook wat voor te zeggen. Hij heeft niet zo'n moeite met kinderen aan het avondmaal, maar hij vindt de eigen keuze van het kind belangrijk. Er moeten geen andere voorwaarden gesteld worden. Kinderen horen bij de gemeente en ze mogen meevieren omdat ze er zelf wat aan hebben.

Portret 23

De heer Van Eik is 26 jaar woont sinds kort in de wijk. Hij is opgegroeid in een gereformeerde bondsgemeente. Hij voelde zich snel thuis in de wijk en zit sinds kort in de jeugdraad. Kinderen horen bij de gemeente maar zijn nog geen lid van de gemeente. Dit is iemand pas als hij voor God gekozen heeft en belijdenis heeft gedaan. In de loop der jaren gaat een kind steeds meer bij de gemeente horen. Maar kinderen moeten wel bij de dienst betrokken worden en in de dienst moet de betekenis van doop en avondmaal toegelicht worden in hun taal. Voor hem betekent het avondmaal een moment van bezinning op de zonden wij begaan hebben en ook van blijdschap omdat Jezus voor onze zonden gestorven is en ons vergeeft. Het heeft voor hem een moment van ernst en van vreugde en dit moet in de viering tot uiting komen. Hij is niet voor een wekelijkse viering omdat de avondmaalsdienst een bijzondere dienst moet blijven. Kinderen zijn nog te speels om de ernstige kant van het avondmaal te beseffen, zij zien alleen de vreugde. Ze weten nog niet wat het betekent en wat ze doen. Zij kunnen tijdens de viering aan tafel zitten of in de kring staan, maar niet het brood eten en de wijn drinken. Voor hem is de betekenis van belijdenis doen in de eerste plaats toegang tot het avondmaal krijgen en daarnaast lid worden van de gemeente.

Portret 24

Mevrouw Denneboom is 56 jaar en lid van de kerkenraad. Ze zou graag wat meer aandacht voor de liturgische vormgeving zien en wat minder nadruk op de gezelligheid. Kinderen zouden meer bij de dienst betrokken moeten worden. Dit hoeft niet altijd met een lang verhaal, maar kan ook door bepaalde rituelen, zoals de paaskaars aansteken, een lichtje meenemen naar de zondagsschool. Kinderen horen bij de gemeente en ze vraagt zich af wie uitgevonden heeft dat kinderen het avondmaal niet mee mogen vieren. Jezus is de gastheer en Hij nodigt ook de kinderen. Er staat: "Laat de kinderen tot Mij komen" (Mar. 10:14). Als kind vond ze het vreselijk dat ze in de bank moest blijven zitten als haar ouders

naar het avondmaal gingen. Dan dacht ze: “Waarom mag ik niet mee, ik hou ook zo veel van de Here Jezus.” Dat wil ik andere kinderen niet aandoen. Kinderen horen bij de hele viering. Vieren maakt meer indruk dan woorden. Leren vieren hoort bij de geloofsopvoeding. Het belangrijkste aspect van het avondmaal is voor haar de verzoening. Dat raakt haar telkens weer. Het is een persoonlijke ontmoeting met God. Ze vindt dat de viering plechtig moet zijn. “Kinderen mogen mij niet afleiden van mijn ontmoeting met God.” Ze moeten stil en eerbiedig zijn en zich aanpassen aan de sfeer als ze meevieren. Ze kunnen dat heel goed leren, net zoals de kinderen in de katholieke kerk. Daarnaast moeten ze voorbereid worden zodat ze weten wat het betekent. Als ze weten wat sterven is, kunnen ze begrijpen waar het over gaat.

Summary

This study *When Children Come to the Celebration* relates to liturgical and religious-educational issues concerning the participation of children in worship. In the second half of the twentieth century a discussion concerning paedocommunion began in three Protestant churches in the Netherlands, the Samen op Weg (SoW) kerken: the Evangelische-Lutherse Kerk, the Gereformeerde Kerken in Nederland and the Nederlandse Hervormde Kerk. Numerous arguments were explored in this discussion and it is striking that even if paedocommunion was accepted, the place of children in worship was not well defined. This research aims to contribute to the clarification of the issues of paedocommunion in view of the future discussion on the subject and towards a formulation of an adequate theory of practical theology regarding the acceptance of children in the celebrating community. The principal research question is:

How did the discussion of paedocommunion proceed and under what conditions can participation in the celebration of the community by children be improved?

Firstly I consider the hermeneutic perspective of paedocommunion by exploring the subject in history and in theological writings. Secondly, this study is based on an empirical research conducted on the discussion of paedocommunion in the SoW-kerken and in three local churches. This research is also action research. Thus, thirdly I consider the strategic perspective of the discussion concerning paedocommunion. In a scientific reflection on theology and religious pedagogics, I explore the key issues of worshipping with children and offer some suggestions for action concerning the subject.

In Chapter Two the research explores the arguments for acceptance or rejection of paedocommunion in church history. Through the ages, ecclesiastical and and liturgical arguments were put forth. In the Early Church there was a close tie between Baptism and Eucharist and paedocommunion was the logical consequence of infant baptism.

During the Middle Ages it was viewed that while on the one hand children needed the Eucharist for the sake of their salvation, the growing reverence for the sacred elements ultimately disbarred infants from Communion. The Church Council decreed that a child should not receive the host until he or she was able to distinguish it from ordinary food. Originally this capacity was set at around seven years of age, then later pushed back to ten and finally fourteen years. In the churches of the Reformation, Confirmation preceded by catechesis was required in order to receive Communion. The more the emphasis on the personal element of Confirmation increased, the more the age for participation in the Eucharist increased as well.

When a church considered itself as a communion, as did the Early Church, the Hussites and the non-jurors within the Anglican Church, children were welcomed to the Eucharist. However, if the community held the view that the gifts of the Eucharist were too sacred to be entrusted to children, or Confirmation was required before the reception of Communion, children disappeared from the Lord's Table.

Next I discuss why paedocommunion became an issue in the sixties for the SoW-kerken. Church members began to explore the origins of Christian liturgy and as a consequence acknowledged the Lord's Supper as a gift to the whole community. Protestant churches were confronted with paedocommunion when their participation in the ecumenical movement of sixties exposed them to this well-established practice of their ecumenical partners. In addition, during the sixties and seventies the role of children in society, family and parish became an issue and so the demand for paedocommunion followed naturally.

Finally in the second chapter, the research examines which aspects of paedocommunion were discussed in theological writings. The issue of the reception of Communion is the first item. Should one participate in the Eucharist at Baptism or at Confirmation? The second issue is opinions concerning the character of the Eucharist, a repeatedly returning topic. Many authors point to 1 Cor. 11 regarding the requirements of self-examination, a long held reason to exclude children. However, Paul is speaking not about the worthiness of the participants but of the way the Eucharist is celebrated. They emphasize that it is an error to not participate because one then says no to the sacrament, the gift that God has given to the community. They also point out that children are an example for the community regarding the receiving of the gifts and of entering into the Kingdom. The third issue is the discussion concerning children and their position in the family

and the community; children need to be given the opportunity to learn to celebrate.

Chapter Three describes the empirical part of the research in the SoW-kerken. I have investigated the discussion concerning paedocommunion in ecclesiastical periodicals, the synod reports and minutes. In the early stages of the discussion, the advocates and opponents of paedocommunion attempted to establish their point of view as the rule for all churches to follow regarding children coming to the celebration. When this continually failed, the synods made the decision that each local congregation should judge for itself whether children should or should not receive Communion.

People used ecclesiastical, liturgical and pedagogic arguments to uphold their positions. Although historical and canonistic arguments were used, ecclesiastical and liturgical arguments in particular played an important role in the decision of whether or not to invite children to the Table. The pedagogic arguments were used to support the theological arguments. Those who regarded the Lord's Supper as a Holy Supper claimed that one can only partake of the Lord's Supper after a self-examination that acknowledges the question of their worthiness to partake of the Holy Supper. They argued that children cannot participate in the Holy Supper because they have not yet matured enough to make an examination of themselves in this way. In addition, it was not seen that children were capable of grasping the theological concept of Reconciliation, which was regarded as central to the meaning of Holy Communion. Others held the view that children should be communicants because they were full members of the church despite their age, and so should be granted full participation in worship.

To better understand the background of the arguments, I have conducted an empirical research in three communities in varying stages of the discussion. This is described in Chapter Four. One community closed the discussion of paedocommunion twenty-five years ago and paedocommunion became common practice. Another discussed paedocommunion ten years ago and rejected it. The last was in the process of discussing paedocommunion during this study.

The methods used in the empirical research are: document research, observation and interviews. During the discussion in the three communities, the same issues encountered by the SoW-kerken arose. Positions taken by the church members interviewed related to the opinions they hold about children, their understanding of the Eucharist and their view of the church as a mystical community. The outcome of

the analysis of the interviews points out that the opinion concerning the experience of church as a community and the Eucharist are key to deciding whether or not to accept paedocommunion.

Three issues are important. Firstly there is a difference of opinion regarding whether the Eucharist is a personal experience or a celebration of the community as a whole. Those who regard the Eucharist as a meal of the community stipulate that children should be granted full participation in the liturgy. Those who regard the Lord's Supper as a personal experience see Communion as a personal encounter with God. In this case, one can only partake of the Lord's Supper after self-examination, an act of which children are incapable. The second issue is the significance of the Eucharistic meal. Those who regard the Lord's Supper as a joyful occasion commemorating the resurrection of the Lord hold it is possible for children to be included because they are capable of comprehending the meaning of a celebration. Those who regard the Eucharist as a remembrance of the passion and death of Christ express concern that these concepts are too big of a burden to ask the young to bear and should not be imposed upon them. They urge that at the least, children should be devout and not be allowed to disturb the religious experiences of the adult communicants. Before participating, children must also be able to grasp the theological concept of discerning the body of Christ. The third issue is the difference of opinion concerning the meaning of the sacrament. Those who hold the view that the Eucharist is God's gift to the whole community admit children to the Lord's Supper because they need the comfort of the sacrament. The sacrament then is considered as "food for the journey." Others maintain that one can only partake of the Eucharist after Confirmation and the embracing of the mission of Christian faith.

The discussion in the SoW-kerken and in the communities have in common the belief that the liturgical and ecclesiastical arguments are crucial. The pedagogic arguments are used to stipulate the possibilities or impossibilities of paedocommunion from the pedagogic point of view. In both researches the advocates of paedocommunion hold the view that as a result of their baptism, children are church members of full value. The empirical research in the communities sheds more light on the background of the arguments and has provided some insights into the practical considerations of paedocommunion.

In Chapter Five I consider whether the discussion concerning paedocommunion resulted in any consequences for the participation of

children in worship. Although many argued that children should be given attention during worship, they had no idea how it should be done. Several issues explain why little allowance is made for children.

Firstly the motives to accept paedocommunion are not all generated by the opinion that children are members of the church and that allowances should be made for them. In some instances the choice for paedocommunion is promoted by the conviction that the Eucharist is a comfort not to be denied. A second issue is the opinion that children can only partake if they realize what they are celebrating and are aware of what they have chosen. When children are allowed to participate only after catechesis, learning by doing is out of the question. Thirdly the condition of being devout and conforming to the adults indicates that no allowances are made towards children. These difficulties develop if one assumes the theological stance that demands that children should make a choice of faith, grasp the theological concept of reconciliation and are capable of examining themselves. According to the theories of pedagogics, children are not capable of such things. As a consequence, worship becomes worship for adults and not the celebration of young and old together. The value of the presence of children as children in the church community is lost.

Under what conditions can participation in the celebration of the community by children be improved? The answers to this question lead to the final part of my study. The conditions for improving worship with children are both theological and pedagogic. The theological conditions are ecclesiastical and liturgical. The first ecclesiastical condition requires a community that assumes the duty of supporting a child in the Christian faith and teaching it to participate in the church's worship when it is baptized. The community should allow children to meet the Lord according to their maturity level. In the second ecclesiastical condition, a community must look to the story of Jesus and the Children found in Mark 10:13-16. Jesus took children as the model for his key requirement for entry into God's kingdom. Children are fit to enter because they acknowledge their dependence and because they represent the helpless. The liturgical condition points out that a celebration that emphasizes thanksgiving and praise offers a community the opportunity to worship with children in a way fitting their age.

The pedagogic conditions can be divided into four parts. Firstly it is important that children be a part of the community so they can experience how the members of the parish profess their faith. Secondly the adults should bear in mind that children should be able to worship according to their maturity level. It is important that a community

allows children their own images of God and let a child be a child. Thirdly children should be given a place in the celebration by using language, gestures, actions and objects that symbolize their communication with God. Fourthly the aspects of the Eucharist which children can experience according to their maturity level, such as the acts of praising and celebrating together, should be expressed clearly in the liturgy.

Finally this study stipulates that many problems are created when the pedagogic arguments are used to support the theological arguments and not allowed to stand on their own merit. This muddles the discussion and it places a heavier emphasis on the theological arguments rather than on the pedagogic motives. The theory that characterizes the practical theological studies as studies oriented towards practice, shed more light on the plausibility of this phenomenon. According to this theory practical theology has an anthropological approach regarding the religious expression of mankind. Theories of the human sciences and thus pedagogic theory are entitled to a voice within practical theology. The conclusion of my contribution to the forming of a practical theological theory regarding celebrating with children is as follows: the pedagogic aspects of the celebration with children are equally as important as the theological. The practical theology is interested in the experience of the individual. In light of this, as children are taught to celebrate, their faith experience as child needs to be taken into account. Thus, from the pedagogic as well as the theological perspective, the community must accept children as children in its midst so that children as children can participate in the celebration.

Literatuur

- Aalbers, B.J., *Kinderen aan het avondmaal?*, Kampen 1971.
- Aalbers, B.J., "Verkenningen in de evangelische kerkgemeenschap te Geldrop", *PT* 1 (1974), 80-82.
- Andree, T.G.I.M., *Gelovig word je niet vanzelf. Godsdienstige opvoeding van r.k. jongeren tussen 12 en 20 jaar*, Nijmegen 1983.
- Andree, T.G.I.M., "Geloofsopvoeding en religieuze socialisatie: theorie en praktijk", *PT* 16 (1989), 137-154.
- Andree, T.G.I.M., "Religieuze socialisatie in een gesecculariseerde samenleving", *PT* 23 (1996), 329-342.
- Ankersmit, J.G.F., "Kindercommunie", *HW* 82 (1971), 195 en 205.
- Argenti, C., 'Kinder und Abendmahl', in G. Müller-Fahrenholz (Hg.) 1981, 67-78.
- Augustinus, A., *Confessiones*, ed. en vert. A.Sizoo, Delft z.j.
- Augustinus, A., *Ennarationes in Psalmos 30-32*, vol. II, vert. S. Hebgin/F. Carrigan, New York 1960 (= *Ancient Christian Writers* nr. 30).
- Augustinus, A., *In Ioannis Evangelium Tractatus CXXIV*, vol. II, vert. J.W. Rettig, Washington D.C. 1988 (= *The Fathers of the Church* nr. 79).
- Avest, I. ter, *Kinderen en God verteld in verhalen*, Zoetermeer 2003.
- Baarda, D.B./Goede, M.P.M. de/Meer-Middelburg, A.G.E. van der, *Open interviewen. Praktische handleiding voor het voorbereiden en afnemen van interviews*, Houten 1997.
- Baarda, D.B./Goede, M.P.M. de/Teunissen, J., *Kwalitatief onderzoek. Praktische handleiding voor het opzetten en uitvoeren van kwalitatief onderzoek*, Houten 1998.
- Bakker, L./Boer, L./Lanser, A., *Rituelen delen. Een verzameling ideeën om geloven vorm te geven*, Kampen 1994.
- Barnard, M., 'Dooop en belijdenis', in: P. Oskamp en N.A. Schuman (red.) 2001³, 281-302.
- Barrett, C.K., *A commentary on the first epistle to the Corinthians*, in: BNTC, London 1968.
- Bartels, H., "Nog eens: de kindercommunie", *W&D* 20 (1971), 28-29.
- Bergen, K. van, "Een stad waar kinderen dansen", *Ered* 2 (1986), 203-212.
- Berk, Tj. van den, *Mystagogie. Inwijding in het symbolisch bewustzijn*, Zoetermeer 1999.
- Bieritz, K.H., 'Das Abendmahl als Sakrament der Gemeinschaft', in: G. Müller-Fahrenholz (Hg.) 1981, 52-66.
- Blei, K., *De kinderdoop in diskussie*, Kampen 1981.

- Boendermaker, J.P./Westra, G.H., *Rondom brood en beker. Over de viering van het Avondmaal*, 's-Gravenhage 1971.
- Boendermaker, J.P., *Driemaal drie is negen. Liturgie voor gemeenteleden*, Den Haag/Amsterdam 1989.
- Boendermaker, J.P., 'Maaltijd van de Heer: oecumenisch-protestant', in: P.Oskamp en N.A. Schuman (red.) 2001³, 226-244.
- Bolkestein, H., "Confessio en admissio", *KeTh* 15 (1964), 28-46.
- Bolkestein, H., "De eenheid van belijdenis, doop en avondmaal", *W&D* 26 (1977), 292.
- Boon, R., *De joodse wortels van de christelijke eredienst*, Amsterdam 1973 (meded. 40).
- Boon, R., "Lid-worden van de kerk: van devaluatie naar revaluatie. Vraagtekens rond een (tamelijk) recente traditie", *Ered* 2 (1986), 237-256.
- Boon, R., "Kind, communie en cultuur", *Ered* 7 (1991), 137-146.
- Boon, R., "Dewijl dan nu de doop in de plaats van de besnijdenis gekomen is...", *Ered* 8 (1992), 337-347.
- Bos, A.A., "Ongedoopten aan het avondmaal?", *W&D* 22 (1973), 101.
- Browe, P., "Die Kinderkommunion im Mittelalter", *Scholastik* V (1930), 1-45.
- Calvijn, J., *Institutie IV*, vert. A. Sizoo, Delft 1956.
- Cunningham, H., *Children and childhood in western society since 1500*, London 1995.
- Cyprianus, C., *De Lapsis*, vert. M. Bévenot, Oxford 1971.
- Cyprianus, C., *Epistulae*, vol. III, vert. G.W. Clarke, New York 1986 (= *Ancient Christian Writers* nr. 46).
- Dasberg, L., *Grootbrengen door kleinhouden als historisch verschijnsel*, Meppel 1982.
- Deurloo, K., *Een kind mag in het midden staan. Exegetische vertelsels voor kleine oren*, Baarn 1982.
- Didachè, Leer van de Twaalf Apostelen*, vert. Benedictinessen Bonheiden, Bonheiden 1982.
- Dienstboek – een proeve. Schrift – Maaltijd – Gebed*, Samenwerkingsorgaan voor de eredienst, Zoetermeer 1998.
- Dingemans, G.D.J., *In de leerschool van het geloof. Mathetiek en vakdidactiek voor catechese en kerkelijk vormingswerk*, Kampen 1986.
- Doop, eucharistie en ambt*, Amersfoort 1982.
- Duvekot, W.S., "Geen ongedoopte?", *W&D* 22 (1973), 101.
- Erikson, E.H., *Identiteit, jeugd en crisis*, Utrecht 1971.
- Fee, G.D., *The first epistle to the Corinthians*, in: *NIC*, Grand Rapids 1987.
- Fowler, J.W., *Stages of faith (the psychology of human development and the quest for meaning)*, San Francisco 1981.
- Fraiberg, S.H., *De magische wereld van het kind*, Houten 1966.
- Gäbler-Kaindl, C., *Kinder im Gottesdienst. Theorie und Praxis generationenübergreifenden Feierns*, Stuttgart etc. 2000.

- Goossens, L., "Kan zo'n kind dat wel aan? Psychologische kanttekeningen bij recent materiaal voor geloofsopvoeding", *PT* 16 (1989), 243-252.
- Groenenberg, M., "Vragen rond de kindercommunie", *W&D* 19 (1970), 377.
- Groenewoud, H.G., "Dordrecht 1618-19 en de kindercommunie", *HW* 80 (1969), 361.
- Hartvelt, G.P., "Kindercommunie", *CW* 19, 4 (1971a), 1-2; 19, 17 (1971b), 1.
- Hartvelt, G.P., "Het avondmaal en de kindercommunie", *CW* 19, 19 (1971c), 3.
- Hartvelt, G.P., "Gezinscommunie", *CW* 25, 18 (1977), 1-2.
- Hartvelt, G.P., "Communie binnen het gezin", *CW* 25, 19 (1977), 8.
- Heitink, G., "Gezinscommunie – een impressie", *OB* 54, 635 (1976), 9-10.
- Heitink, G., "Wat is avondmaal vieren?", *OB* 61, 718 (1984), 8-11.
- Heitink, G., *Praktisch theologie. Geschiedenis, theorie en handelingsvelden*, Kampen 1993.
- Hermans, J., *Uw geheim ligt op de Tafel des Heren. De eucharistie in oud-christelijke geschriften, een bloemlezing*, Brugge 1983.
- Hogenhuis, H., *De tafel van de Heer ook voor kleine gelovigen*, Leusden z.j.
- Hogenhuis, H., "Belijdenis doen, moet dat nog wel?", *OB* 55 (1978), 249-254.
- Hogenhuis, H., "Kinderen aan het avondmaal; ja of nee?", *OB* 57 (1980), 126.
- Hogenhuis, H., "Zo hoor je het ook eens van kinderen", *OB* 61, 718 (1984), 6-7.
- Hogenhuis, H., "En de openbare belijdenis dan?", *OB* 61, 718 (1984), 12-15.
- Holeton, D.R., 'Das Säuglings- und Kinderabendmahl. Ein Sakrament der Gemeinschaft', in: G. Müller-Fahrenholz (Hg.) 1981, 79-93.
- Holeton, D.R., "The communion of infants and Hussitism", *Communio Viatorum* 27 (1984), 207-225.
- Holeton, D.R., "The communion of infants: the Basel years", *Communio Viatorum* 29 (1986), 15-40.
- Hooker, M.D., *The gospel according to St. Mark*, in: *BNTC*, London 1991.
- Itterzon, G.P. van, "Kindercommunie", *HW* 81 (1969), 54-55.
- Itterzon, G.P. van, "De verwoesting van het kerkrecht", *HW* 80 (1969), 384-386.
- Itterzon, G.P. van, "Ontkoppeling van openbare belijdenis en H. Avondmaal", *HW* 82 (1971), 134.
- Jong, K.W. de, *Ordering van dienst. Achtergronden van en ontwikkelingen in de eredienst van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, Baarn 1996.
- Jongsma-Tieleman, N., *Rituelen: speelruimte van de hoop. Wat rituelen (ons) doen*, Kampen 2002.
- Jonker, E., "Thuisraken in geloof", *PT* 23 (1996), 322-328.
- Jonker, E., "Kwetsbare godsdienstige socialisatie: een uitdaging", *PT* 23 (1996), 453-470.
- Karres, D.J., "Open- en oecumenisch Avondmaal", *W&D* 11 (1962), 209-210.

- Kenntner, E., 'Kinderkommunion', in: *TRE* 18, Berlijn/New York 1989, 188-195.
- Kenntner, E., *Abendmahl mit Kindern. Versuch einer Grundlegung unter Berücksichtigung der geschichtlichen Wurzeln der gegenwärtigen Diskussion in Deutschland*, Gütersloh 1981.
- Klaassens, H., "Een ideale doop", *W&D* 43 (1994), 451-452.
- Klaassens, H., "Kinderen de dupe door de doop", *W&D* 44, 5 (1995a), 11-12 en 44, 10 (1995b), 11-12.
- Klink, J.L., *Geloven met kinderen*, Baarn 1976.
- Kooistra, S., "Belijdenis en Avondmaal", *W&D* 21 (1972), 124-125 en 183.
- Koster, J., "Gezegend buiten de boot vallen", *W&D* 44, 2 (1995), 13-14.
- Kuindersma, H., *Godsdienstige communicatie met kinderen door symbooltaal. In gesprek met de Duitse symbooldidactici Halbfas, Baudler en Biehl op zoek naar een aanpak van godsdienstige communicatie in de protestants-christelijke basisschool*, Kampen 1998.
- Kuiper, F.H., "Gunt de geloofsopvoeding een kind de tijd?", *PT* 16 (1989), 162-177.
- Kuiper, F.H., "Jonge kinderen grootbrengen met geloof", *PT* 19 (1992), 447-464.
- Lammens, G.N., *Tot Zijn gedachtenis. Het commemoratieve aspect van de avondmaalsviering*, Kampen 1968.
- Lane, W.L., *The gospel according to Mark*, in: *NLC*, London 1974.
- Langeveld, M.J., *Kind en religie. Enige vragen voorafgaande aan een "godsdienst-paedagogiek"*, Utrecht 1956.
- Lanser-van der Velde, A., *Geloven leren. Een theoretisch en empirisch onderzoek naar wederkerig geloofsleren*, Kampen 2000.
- Lanser-van der Velde, A., "Geef dat het van ons leert te kijken...!", *PT* 23 (1996), 426-438.
- Laqueur, Th.W., *Religion and respectability. Sunday schools and working class culture 1780-1850*, New Haven/London 1976.
- Ledegang, F., *Als pelgrim naar het Heilige Land. De pelgrimage van Egeria in de vierde eeuw*, Kampen 1991.
- Leeuw, G. van der, *Sacramentstheologie*, Nijkerk 1949.
- Leeuw, G. van der, *Liturgiek*, Nijkerk 1956.
- Lescrauwaet, J.F., *De liturgische beweging onder de Nederlandse Hervormden in oecumenisch perspectief. Een fenomenologische en kritische studie*, Bussum 1957.
- Lubbers, R., "Toen ik zo oud was als jij. Pedagogische reflectie op de materiaalverzameling voor geloofsopvoeding", *PT* 16 (1989), 253-259.
- Lukken, G., *Geen leven zonder rituelen*, Baarn 1984.
- Lukken, G./Wit, J. de (red.), *Het kind in het midden. Liturgie vieren met kinderen*, Baarn 2000.
- Maso, I., *Kwalitatief onderzoek*, Meppel/Antwerpen 1987.
- Matter, H.M., "Communie of Avondmaal?", *GW* 29 (1974), 189-190.
- Meijer, W.A.J., "Het jonge kind en de cultuur." *PT* 19 (1992), 335-348.

- Minnen, J.M. van, "Kinderlokkers in een konsumptieve kerk", *Gemeentetoerusting* 24 (1968), 91-94.
- Mönnich, C.W./Niftrik, G.C. van, *Hervormd-Luthers gesprek over het Avondmaal. Explicatio van de consensus over het avondmaal 1956 tussen de Nederlandse Hervormde en de Evangelisch-Lutherse Kerk*, Nijkerk 1958.
- Mulder, A./Robbers, B./Zegwaard, A./Zwaan, Sj., *Leren vieren, vierend leren. Kinderen in de dienst van Schrift en Tafel*, Zoetermeer 1990.
- Müller-Fahrenholz, G. (Hg.), *...und wehret ihnen nicht! Ein ökumenisch Plädoyer für die Zulassung von Kindern zum Abendmahl*, Frankfurt am Main 1981.
- Nauta, D., "Kinderen aan het Avondmaal?", *OB* 50 (1972), 3-6.
- Nieuwenhuis, J., *Terwijl de boer slaapt. Opvoeding van kleine gelovigen*, Arnhem 1973.
- Nijenhuis, W., "Kindercommunie en confirmatie in de Reformatie, bepaaldelijk in het Calvinisme", *KeTh* 25 (1974), 297-317.
- Oskamp, P., "Avondmaal en openbare belijdenis", *W&D* 18 (1969), 62.
- Oskamp, P., "Ervaringen uit de hervormde gemeente te Purmerend", *PT* 1 (1974), 77-79.
- Oskamp, P., "Kindercommunie", *W&D* 35 (1986), 425.
- Oskamp, P., *Doopborgen: profiel en profijt*, Den Haag 1988.
- Oskamp, P./Schuman, N.A. (red.), *De weg van de liturgie. Tradities, achtergronden en praktijk*, Zoetermeer 2001³.
- Pel, C., *Avondmaalgast en kerklid. Over kindercommunie en confirmatie*, Amsterdam 1968.
- Pel, C., "Kindercommunie en confirmatie", *Minist* 3 (1969), 58-63.
- Plas, D. van der, "Kinderdoop en kindercommunie", *JbEr* 6 (1965), 101-108.
- Postman, N., *Het verdwijnende kind*, Weesp 1984.
- Pseudo-Dionysius Areopagita, *De Ecclesiastica Hierarchica*, vert. J. Wytzes, Amsterdam 1953.
- Rijpma-Boersma, U.J., "Kommunikatie rondom de kinderkommunie", *PT* 1 (1974), 83-85.
- Robbers, B., *Houd ze niet tegen. Omgaan met kinderen in de kerkdienst*, Zoetermeer 2001.
- Roon, R.G. van, *Visie op kind en jongere vanuit een vooroordeel*, Kampen 1976.
- Roon, R.G. van, *Het kind dat we waren en het kind dat we zijn*, Kampen 1980.
- Roosendaal, H.G., "Belijdenis en Avondmaal", *W&D* 21 (1972), 182.
- Rouwhorst, G.A.M., *De viering van de eucharistie in de vroege kerk* (oratie KTU), Utrecht 1992; in *TvL* 77 (1993), 207-322.
- Schippers, K.A., "En de kinderen...?", *OB* 53, 623 (1975), 15-17.
- Schippers, K.A., "Kinderen naar het avondmaal?", *OB* 54, 639 (1977), 21-22.
- Schippers, K.A., "Waarom vragen ouders er om?", *OB* 61, 718 (1984), 3-5.

- Schoot, E. van der, *Hervormde eredienst. De liturgische ontwikkeling van de Nederlandse Hervormde Kerk*, 's-Gravenhage 1950.
- Schroten, H., "Geen ongedoopte!", *W&D* 22 (1973), 47.
- Schroten, H., "Doopt en avondmaalsgang", *W&D* 22 (1973), 180-181.
- Schuman, N.A., 'Vertrekpunten', in: P. Oskamp en N.A. Schuman (red) 2001³, 23-38.
- Schweitzer, Fr., *Lebensgeschichte und Religion. Religiöse Entwicklung und Erziehung im Kindes- und Jugendalter*, München 1987.
- Shahar, S., *Childhood in the Middle Ages*, London & New York 1990.
- Strange, W.A., *Children in the Early Church. Children in the Ancient World, the New Testament and the Early Church*, Carlisle 1996.
- Sutcliffe, J., 'Kinder und Abendmahl' in: G. Müller-Fahrenholz (Hg.) 1981, 35-51.
- Swanborn, P.G., *Basisboek sociaal onderzoek*, Meppel/Amsterdam 1991.
- Swanborn, P.G., *Methoden van sociaal-wetenschappelijk onderzoek*, Meppel/Amsterdam 1993.
- Verheul, A., "De eucharistie. Gedachtenis, aanwezigheid en offer van de Heer vanuit de joodse wortels van de eucharistie", *TvL* 72 (1988), 287-308.
- Verschuren, P.J.M., *De probleemstelling voor een onderzoek*, Utrecht 1992.
- Voogt, J.A., "Catechisanten over het avondmaal", *CW* 30, 50 (1982), 3.
- Vossen, H.J.M., "Geloofsopvoeding als probleem", *PT* 16 (1989), 115-136.
- Vrijlandt, M.A., *Liturgiek*, Delft 1987.
- Walton, M.N., "Wat is er nou tegen om een kind te zegenen?", *Ered* 5 (1989), 332-335.
- Walton, M.N., "Weer kinderen niet van het Avondmaal", *W&D* 41 (1992), 307-308.
- Wegman, H.A.J., *Riten en mythen. Liturgie in de geschiedenis van het christendom*, Kampen 1991.
- Werf, J. van der, "Overwegingen ten aanzien van de kindercommunie", *KeTh* 16 (1965), 38-48.
- Werf, J. van der, *Kleine liturgiek*, 's-Gravenhage 1973.
- Wijkers, W./Mesch, A., *Het Verhaal, het kind en de verbeelding. Handboek kind & liturgie*, Gorinchem 1994.
- Woude, C. van der, "Nieuwe en oude vragen in ons kerkelijk leven", *OB* 47 (1969), 55-58.
- Woude, C. van der, "Kindercommunie en openbare belijdenis", *OB* 47 (1970), 83-86.
- Ytsma, R.P., "Mag een dooplid aan het Heilig Avondmaal?", *HW* 81 (1970), 190.
- Zee, W.R. van der, "Samen avondmaal vieren", *W&D* 22 (1973), 229-230.
- Zwaan, S.J.P., 'Kind en liturgie', in: P. Oskamp en N.A. Schuman (red) 2001³, 388-394.

Synodeverslagen

Handelingen van de vergaderingen van de Generale Synode der Nederlandse Hervormde Kerk, 1960-... (Hand. NHK).

Handelingen van de Synodale Commissie van de Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden, 1965-...(Hand. ELK).

Acta van de Generale Synode der Gereformeerde Kerken in Nederland, 1969 -...(Acta GKN).

Bijlagen bij de Acta van de Generale synode der Gereformeerde Kerken in Nederland, 1969-... (Bijl. Acta GKN).

Acta van de gezamenlijke vergaderingen van de Generale Synoden van de Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden, 1990-... (Acta SoW).

Synoderapporten van Nederlandse Hervormde kerk

Het Avondmaal, 's-Gravenhage 1955.

Deelname aan het Avondmaal, 's-Gravenhage 1960.

Open en oecumenisch avondmaal, 's-Gravenhage 1962.

Toelating tot het Heilig Avondmaal, 's-Gravenhage 1971.

Deelneming aan het avondmaal. De plaats van jongeren in een luisterende en vierende gemeente, 's-Gravenhage 1974.

Synoderapporten van de Gereformeerde Kerken in Nederland

“Kinderen aan het avondmaal?”, *Kerkinformatie* 30 (1973), 13-14.

“Kinderen mee naar het Avondmaal?”, *Kerkinformatie* 65 (1976), 3-23.

SoW Kerken

Draagt elkanders vieringen. Rapport Gezamenlijke studiegcommissie

‘Toelating Jongeren tot het Heilig Avondmaal’, Leidschendam/Leusden 1992.

Bij *Handelingen van de synode van de Nederlandse Hervormde Kerk* duidt een a na het jaartal de voorjaarsvergaderingen aan, b de zomervergaderingen en c de najaarsvergaderingen.

Gebruikte afkortingen

Bijl.	Bijlagen
BNTC	Black's New Testament Commentaries
CW	Centraal Weekblad
ELK	Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden
EKK	Evangelisch-Katholischer Kommetar zum Neuen Testament
Ered	Eredienstvaardig
GKN	Generale synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland
GW	Gereformeerd Weekblad
Hand.	Handelingen
HW	Hervormd Weekblad
JbEr	Jaarboek voor de eredienst
KeTh	Kerk en Theologie
Kinf	Kerkinformatie
Meded.	Mededelingen Prof.Dr G. van der Leeuw-Stichting
Minist	Ministerium
NHK	Generale Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk
NIC	The New International Commentary on the New Testament
NLC	The New London Commentary on the New Testament
OB	Ouderlingenblad
Opb	Opbouw
PT	Praktische Theologie
SoW	Samen op Weg
TvL	Tijdschrift voor Liturgie
TRE	Theologische Realenzyklopädie
W&D	Woord en Dienst

Register van auteurs

- Aalbers, B.J. 13; 43; 46; 48-50; 179
Andree, T.G.I.M. 138; 179
Ankersmit, J.G.F. 65; 66; 85; 94; 179
Argenti, C. 26; 46; 48; 179
Augustinus, A. 23-26; 29; 179
Avest, I. ter 140-142; 179
Baarda, D.B. 19; 98; 100; 179
Bakker, L. 144; 179
Barnard, M. 130; 179
Barrett, C.K. 179
Bartels, H. 65; 83; 179
Bergen, K. van 48; 179
Berk, Tj. van den, 140; 179
Bieritz, K.H. 49; 179
Blei, K. 130; 179
Boendermaker, J.P. 133; 180
Boer, L. 144; 179
Bolkestein, H. 44; 45; 64; 83; 180
Boon, R. 35; 129; 136; 180
Bos, A.A. 65; 84; 180
Browe, P. 28; 180
Calvijn, J. 31; 32; 34; 85; 86; 91; 108; 180
Cunningham, H. 36; 42; 180
Cyprianus, C. 23; 25; 29; 180
Dasberg, L. 41; 137; 180
Deurloo, K. 13; 180
Dingemans, G.D.J. 139; 180
Duvekot, W.S. 65; 180
Egeria 25
Erikson, E.H. 139; 180
Fee, G.D. 180
Fowler, J.W. 139; 180
Fraiberg, S.H. 180
Gäbler-Kaindl, C. 13; 143; 148; 180
Goede, M.P.M. de 19; 98; 100; 179
Goossens, L. 127; 140; 141; 181
Groenenberg, M. 56; 87; 89; 181
Groenewoud, H.G. 56; 86; 181
Hartvelt, G.P. 73; 74; 83; 93; 181
Heitink, G. 17; 19; 74; 75; 89; 153; 181
Hermans, J. 24; 181
Hogenhuis, H. 74; 75; 83; 84; 89; 93; 138; 181
Holeton, D.R. 28; 30; 34; 42; 46; 47; 181
Hooker, M.D. 132; 181
Itterzon, G.P. van 65; 85-87; 181
Jong, K.W. de 56; 181
Jongsma-Tieleman, N. 145; 181
Jonker, E. 130; 181
Justinus Martyr 22
Karres, D.J. 55; 82; 83; 181
Kenntner, E. 14; 22; 26; 27; 43; 46-50; 145; 146; 182
Klaassens, H. 80; 81; 83; 84; 182
Klink, J.L. 13; 41; 42; 137; 143; 182
Kooistra, S. 65; 84-87; 91; 92; 94; 182
Koster, J. 80; 82; 182
Kuindersma, H. 143; 144; 182
Kuiper, F.H. 131; 132; 142; 182
Kuyper, A. 39
Lammens, G.N. 136; 182
Lane, W.L. 132; 182
Langeveld, M.J. 127; 182
Lanser-van der Velde, A. 131; 138; 144; 179; 182
Laqueur, Th.W. 36; 182
Ledegang, F. 25; 182

- Leeuw, G. van der 40; 182
 Lescrauwaet, J.F. 37; 182
 Lubbers, R. 140; 182
 Lukken, G. 13; 144; 182
 Maso, I. 98; 182
 Matter, H.M. 75; 90; 182
 Meer-Middelburg, A.G.E. van der 100; 179
 Meijer, W.A.J. 137; 182
 Mesch, A. 142; 148; 184
 Minnen, J.M. van 57; 94; 183
 Mönnich, C.W. 57; 183
 Mulder, A. 147; 183
 Müller-Fahrenheit, G. 48; 183
 Nauta, D. 75; 84; 183
 Nieuwenhuis, J. 42; 128; 137; 143; 183
 Niftrik, G.C. van 57; 183
 Nijenhuis, W. 31-33; 183
 Oskamp, P. 50; 55; 82; 83; 86; 89; 130; 147; 183
 Pel, C. 13; 31; 32; 35; 43; 45; 48; 57; 183
 Plas, D. van der 44; 45; 183
 Postman, N. 41; 183
 Pseudo-Dionysius Aereopagita 25; 183
 Rijpma-Boersma, U.J. 127; 141; 146; 183
 Robbers, B. 13; 147; 148; 183
 Roon, R.G. van 41; 42; 131; 138; 183
 Roozendal, H.G. 65; 86; 89; 91; 183
 Rouwhorst, G.A.M. 133-137; 183
 Schippers, K.A. 74; 75; 93; 183
 Schoot, E. van der 37; 40; 184
 Schroten, H. 82; 184
 Schuman, N.A. 23; 183; 184
 Schweitzer, Fr. 131; 184
 Shahar, S. 28; 184
 Strange, W.A. 22; 184
 Sutcliffe, J. 144; 146; 184
 Swanborn, P.G. 98; 184
 Taylor, J. 33
 Teunissen, J. 19; 98; 100; 179
 Verheul, A. 133; 136; 137; 184
 Verschuren, P.J.M. 184
 Voogt, J.A. 75; 94; 184
 Vossen, H.J.M. 128; 137; 138; 184
 Vrijlandt, M.A. 37; 39; 40; 184
 Walton, M.N. 46; 80; 83; 88; 89; 184
 Wegman, H.A.J. 27; 184
 Westra, G.H. 180
 Werf, J. van der 40; 44; 130; 144; 145; 184
 Wikkens, W. 142; 148; 184
 Wit, J. de 13; 182
 Woude, C. van der 57; 86; 87; 92; 184
 Ytsma, R.P. 56; 83; 184
 Zee, W.R. van der 82; 184
 Zegwaard, A.W. 147; 183
 Zwaan, S.J.P. 13; 48; 130; 131; 147; 148; 183; 184

Beknopt register van zaken

- Avondmaal
  aspecten van ~ 48; 132; 133;
    145
  beleving van ~ 36; 59; 100;
    103; 107; 112
  karakter van ~ 26; 30; 38; 47;
    58; 76; 81; 88; 92; 104;
    108; 115
  visie op ~ 23; 100; 107
- Begeleiden van het kind 35; 62;
  69; 75; 84; 129; 130; 131
- Begrafenismaal 40; 48
- Catechese 30-32; 45; 56; 72; 106;
  114; 126
- Catechetisch onderwijs 33; 53;
  61; 84; 85
- Catechetische begeleiding 44; 63;
  70; 78; 80
- Catechumenaat/catechumenen 80;
  130
- Cognitieve component/element 49;
  127; 145
- Communio sanctorum 95
- Dankzegging 133; 134; 136; 137
- Didachè 22; 23; 133; 134; 137
- Dienstboek 13; 40; 137; 147-149
- Doop 22; 23; 26; 32; 43; 46; 47;
  80; 82; 115; 117; 130
- Doopborgen 78; 130
- Doopcommunie 34
- Ethisch onderscheidingsvermogen
  70; 77; 90
- Feest 118; 146; 149
- Gedachtenis 115; 133; 136; 137
- Gedenken 48; 74; 118; 133
- Geestelijke rijpheid 47; 84
- Geheimenis 80; 143
- Geloofsbelijdenis 30-32; 34; 35;
  37; 43; 44; 47; 53; 55; 64; 70;
  72; 73; 84-87; 105; 109; 116;
  129; 130
- Geloof 13; 30; 31; 32; 53; 64; 67;
  71; 75; 82; 83; 88; 93-95;
  104; 112; 115; 117; 119; 120;
  126; 145
- Geloofskennis 31; 32; 48; 70; 90;
  93
- Geloofskeuze 61; 66; 84; 95; 105;
  117; 126-128
- Geloofsleren 138
- Geloofsondericht 60; 80; 116
- Geloofsopvoeding/overdracht 42;
  125; 138
- Geloofsgemeenschap/gemeenschap
  van gelovigen 46; 133; 137;
  138
- Gemeenschap der heiligen 46; 95;
  118
- Gemeenschapsmaal 29; 88; 103;
  109; 115; 117
- Genadegave 115; 126
- Gezinscommunie 49; 59; 63; 72;
  74; 82; 115
- Gezinsdienst 112; 148
- Godsdienstpedagogiek 19
- Instellingsverhaal 133-135
- Inzettingswoorden 66; 127; 149
- Jaren des onderscheids 28-30

Kinderdoop 23; 24; 33; 38; 44; 45;
59; 65; 78; 83; 120; 129; 130

Leeftijdsgrens 31; 37; 44; 49; 53;
61; 63; 68; 72; 108; 126

Lichaam van de Heer/Christus 26;
31; 46; 47; 49; 53; 54; 60; 61;
64; 77; 83; 88; 95; 104; 119;
126

Liturgie 37; 39; 40; 106; 111; 143;
147; 148; 153

Liturgiewetenschap 19

Liturgische catechese 73; 146; 147

Lofprijzen/lofprijzing 31; 48; 59;
80; 84; 132-137; 145; 146

Lijden 31; 37; 48; 89; 105; 116;
118; 133; 135-137

Maaltijd van de gemeente 14; 23;
40; 42; 49

Maaltijd van de Heer 48; 79; 80;
133; 146; 149

Metafoor 139-141

Offeren/offer 116; 117; 136

Ontwikkeling(sfase) 49; 63; 139;
145; 149

Opstandingsmaal 40

Peet 130

Religieuze/godsdienstige
ontwikkeling 137; 142

Ritueel 81; 143-149

Sabbatmaal 133; 135

Sacrament 24-27; 33; 46; 48; 55;
64; 68; 78; 93; 117

Sedermaaltijd 61; 63; 65; 69-71;
76; 81; 90-92; 110

Symbool 50; 116; 127; 143-148

Tafelgebed 133; 137; 149

Verbond 65; 74; 84; 88-91; 105;
115

Vergeving 48; 65; 94

Verzoening 48; 70; 76; 89; 92;
127; 133; 136; 149

Vieren

leren ~ 49; 146; 147; 153

mee~ 49; 61; 138; 153

samen ~ 40; 93; 107; 109; 117;
118; 149

Vierend leren 12; 147

Waardig/onwaardig (aangaan) 47;
49; 88

Zelfbeproeving, zelfonderzoek 30;
47; 64; 71; 77; 78; 88; 95;
126; 127

Zuigelingencommunie 25-27; 45